
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ імені М.В.ПТУХИ

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ:

СОЦІАЛЬНІ ТА ДЕМОГРАФІЧНІ
ЧИННИКИ МОДЕРНІЗАЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Колективна монографія

Київ — 2012

Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки (колективна монографія) / [Лібанова Е.М., Макарова О.В., Курило І.О. та ін.]; за ред. Е.М.Лібанової. — К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2012. — 320 с.

Монографія підготовлена колективом науковців Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України. У даній роботі досліджено вплив соціальних та демографічних чинників на процес модернізації національної економіки, який конкретизовано через встановлення конфігурації відповідних факторів щодо обмежуючого або стимулюючого впливу на досягнення цілей модернізації. Серед них: реалізація системи соціальної відповідальності з урахуванням інституціональних передумов економічного розвитку; врахування особливостей довготривалих зрушень у перебігу основних демографічних процесів та стану соціально-економічних структур населення; застосування каналів та механізмів впливу рівня життя, а також процесу капіталізації як стимулюючих факторів модернізації; розширення можливостей вибору життєвої стратегії людини та досягнення збалансованості системи соціальної підтримки; необхідність встановлення цільових орієнтирів та механізмів державної політики модернізації.

Монографія розрахована на фахівців у галузі демографії, соціальної економіки та соціальної політики, працівників державного управління, аспірантів і студентів економічних та інших гуманітарних спеціальностей.

Рецензенти:

Грішнова О.А. — д.е.н., професор кафедри теоретичної та прикладної економіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Чернюк Л.Г. — д.е.н., проф., Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу соціальної інфраструктури Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України (протокол № 5 від 28 березня 2012 р.)

Монографію видано за фінансової та технічної підтримки Інституту українсько-польської співпраці

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Розділ 1. ЧИННИКИ МОДЕРНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	8
1.1. Сутність процесу модернізації	8
1.2. Система пріоритетів розвитку національної економіки.....	32
Список використаних джерел до розділу 1	65
Розділ 2. ЕКОНОМІЧНА ФЕНОМЕНОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У КОНТЕКСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА	69
2.1. Еволюція підходів до розуміння соціальної відповідальності як суспільного явища.....	70
2.2. Розвиток економічних уявлень про соціальну відповідальність	78
2.3. Соціальна відповідальність у системі сучасних соціально-економічних відносин: переваги аналізу з позиції інституціоналізму	91
Список використаних джерел до розділу 2	104
Розділ 3. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК МОДЕРНІЗАЦІЙНОГО ФАКТОРА.....	109
3.1. Закономірності та принципи реалізації соціальної відповідальності	109
3.2. Інстанції та норми соціальної відповідальності.....	120
3.3. Формування соціального капіталу у структурі відповідальних відносин	132
Список використаних джерел до розділу 3	144
Розділ 4. ЯКІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ЯК ПЕРЕДУМОВА Й РЕЗУЛЬТАТ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ	150
4.1. Демографічні процеси та трансформація вікової структури населення України у контексті суспільної модернізації	151

4.2. Соціально-економічний склад населення як індикатор суспільно-економічної модернізації	171
4.3. Міжнародна міграція як чинник модернізації економіки та суспільства	179
Список використаних джерел до розділу 4	194

Розділ 5. РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ..... 198

5.1. Канали і механізми впливу	198
5.2. Трансформація моделі споживання.....	200
5.3. Інвестиційний потенціал населення	209
Список використаних джерел до розділу 5	216

Розділ 6. КАПІТАЛІЗАЦІЯ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА..... 218

6.1. Питання теорії капіталізації.....	218
6.2. Особливості становлення нового технологічного укладу та його вплив на процес капіталізації.....	221
6.3. Інституціональна інфраструктура системної капіталізації..	229
Список використаних джерел до розділу 6	264
Додатки до розділу 6	266

Розділ 7. СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ МОДЕРНІЗАЦІЇ..... 272

7.1. Розширення можливостей вибору життєвої стратегії та посилення відповідальності	272
7.2. Модернізаційна політика: можливості та цільові орієнтири.....	277
7.3. Напрями модернізації у сфері освіти та зайнятості	283
7.4. Модернізація системи соціальної підтримки.....	293
Список використаних джерел до розділу 7	309

ВИСНОВКИ 313

ВСТУП

Монографія являє собою черговий випуск щорічної публікації Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України «Людський розвиток в Україні». У даній роботі досліджено вплив соціальних та демографічних чинників на процес модернізації національної економіки, який конкретизовано через встановлення конфігурації відповідних факторів щодо обмежуючого або стимулюючого впливу на досягнення цілей модернізації.

Здійснювана в Україні модернізація економіки є низькопродуктивною, вона не досягає визначених цілей, а відтак, повинна ґрунтуватися на більш ефективних принципах та механізмах управління соціально-економічними процесами в країні на основі диверсифікації напрямів, удосконалення форм і засобів економічної політики. У цьому контексті постає низка нових проблем, що вимагають дослідження, визначення можливих напрямів і конкретних шляхів їх вирішення в складних соціально-економічних умовах нестабільності. Прогресивні зрушення у конфігурації соціальних і демографічних чинників є основою прискорення модернізації національної економіки та досягнення високого соціального ефекту.

Разом з тим модернізація національної економіки є достатньо складним і тривалим у часі процесом; вона вимагає активізації зусиль органів державного управління, корпоративних структур, органів місцевого самоврядування, територіальних громад. Основні проблеми щодо успішної реалізації процесів модернізації тісно пов'язані з невизначеністю напрямів перерозподілу наявних ресурсів, можливим загостренням суперечностей у соціально-трудовій сфері та появою небажаних для суспільства і кожного громадянина ефектів.

Перший розділ монографії містить теоретичні підходи до модернізації національної економіки, яка розглядається у контексті модернізації українського суспільства загалом. З огляду на це, у розділі побудовано модель конфігурації соціальних та демографічних факторів модернізації економіки, сформовано систему пріоритетів розвитку національної економіки. Автори розділу: Е.М.Лібанова, академік НАН України, д.е.н., проф. (1.1); Т.М.Калашнікова, к.е.н. (1.1, 1.2).

У другому розділі висвітлюються особливості становлення соціальної відповідальності як наукової категорії й соціального явища. Особливу увагу приділено розвитку економічного тлумачення соціальної відповідальності як модернізаційного чинника. Виявлено взаємну залежність онтогенезу соціально-філософської та економічної теоретичної системи соціальної відповідальності. Автор розділу: В.П.Звонар, к.е.н., с.н.с.

У третьому розділі монографії визначено теоретичні основи реалізації соціальної відповідальності у модернізаційному контексті. Запропонована система реалізації соціальної відповідальності, що ґрунтується на врахуванні інституціональних (поведінкових) передумов економічного розвитку та характеристик трансакційного процесу. У розділі сформовано систему закономірностей та принципів реалізації соціальної відповідальності, що утверджують нелінійні залежності як основні у структурі відповідальних відносин. Досліджено особливості формування та функціонування інстанцій і норм соціальної відповідальності. Виявлено специфіку формування соціального капіталу у структурі відповідальних відносин. Автор розділу: В.П.Звонар, к.е.н., с.н.с.

У четвертому розділі встановлено характер довготривалих зрушень у перебігу основних демографічних процесів, їх відповідність тенденціям модернізації, сучасним моделям народжуваності й смертності на основі поєднання кількісної оцінки цих зрушень з визначенням їх якісних особливостей та детермінант, відповідності загальному алгоритму соціальної модернізації. Аналізується сучасний стан соціально-економічних структур населення в Україні, оцінюється їх відповідність алгоритму переходу до інноваційної моделі економічного розвитку. Розглянуто проблеми відтворення людського та, зокрема, інтелектуального потенціалу у нашій країні. Успіх міграційної політики в інтересах модернізації країни розглядається як вибір певної парадигми, усвідомлення пов'язаних з цим аспектом цілей, чітких знань щодо обсягів, складу, динаміки міграційних потоків, їхнього впливу на соціально-економічну ситуацію, подальший розвиток інститутів громадянського суспільства. Автори розділу: І.О.Курило, д.е.н., с.н.с. (4.1, 4.2); Н.О.Рингач, д.н.держ.упр., с.н.с. (4.1); О.М.Палій, к.е.н., доц. (4.1); О.В.Позняк, к.е.н., с.н.с. (4.3); О.А.Малиновська, д.н.держ.упр., с.н.с. (4.3).

У п'ятому розділі монографії розглянуто рівень життя як чинник модернізації, зокрема, визначено канали та механізми впливу рівня життя на модернізаційні процеси в економіці. Серед проблем, що перешкоджають реалізації позитивних впливів, виділено два принципово важливих моменти – неефективна модель споживання, яка сьогодні не наближується до ознак модернізованого суспільства, та низький інвестиційний потенціал населення, що гальмує економічні процеси. Автор розділу: Л.М.Черенько, к.е.н., с.н.с.

Шостий розділ розкриває теоретичну сутність і категоріальний зміст процесу капіталізації, її значення як стимулюючого фактора розвитку виробничої галузі й соціальної інфраструктури, визначає інституціональні механізми системної капіталізації трансформаційної економіки. Автори розділу: В.М.Новіков, д.е.н., проф. (розд. 6); Н.М.Дєєва, д.е.н., проф. (6.3); Ю.О.Карягін, к.е.н. (6.3).

Останній, сьомий розділ монографії висвітлює соціальні аспекти, цільові орієнтири та механізми державної політики модернізації. Обґрунтовується необхідність розширення можливостей вибору життєвої стратегії людини, посилення відповідальності, досягнення збалансованості системи соціальної підтримки. Аналізуються сучасні ризики для системи освіти, специфіка процесу модернізації зайнятості в умовах інноваційних змін; досліджуються інноваційні форми організації праці у контексті модернізації зайнятості. Автори розділу: Л.Г.Ткаченко, к.е.н., с.н.с. (7.1, 7.4); О.В.Макарова, д.е.н., с.н.с. (7.2); Л.С.Лісогор, д.е.н., с.н.с. (7.3); О.М.Хмелевська, к.е.н. (7.3); С.В.Ничипоренко, к.е.н. (7.4).

У монографії використано результати НДР «Конфігурація політичних, соціальних і демографічних чинників у процесі модернізації національної економіки» (№ держреєстрації: 0111U006607), виконаної в Інституті демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України у 2011 р.

Інформаційну підтримку досліджень, представлених у монографії, здійснювали фахівці Державної служби статистики України: Н.С.Власенко, І.І.Осипова, І.В.Калачова.

РОЗДІЛ 1

ЧИННИКИ МОДЕРНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Сутність процесу модернізації

Характеризуючи процеси, що відбуваються на пострадянському просторі, вітчизняні та закордонні дослідники користуються такими термінами, як «перетворення», «перехід», «транзит», «трансформація», «реформа», «революція», «модернізація» тощо. Проте вони не є синонімами, кожен з них має свою специфіку в означенні соціальних змін.

У суспільній свідомості вкоренилося розуміння, що модернізація пов'язана з процесами оновлення і осучаснення. Термін «модернізація» походить від французьких слів *modernisation* — оновлення, *moderne* — новітній, сучасний.

Транзитологія є напрямом політичної науки, яка спеціалізується на дослідженні переходів до демократії. Модель стратегії демократичного транзиту має самостійний предмет дослідження, розроблену теоретичну основу і методологію. Широко застосовується в політологічній практиці для аналізу модернізації власне політичної системи та її підсистем.

Активне використання в науковому обігу терміна «модернізація» почалося з 50-х років ХХ ст., та, безумовно, поняття модернізації має довшу історію вживання. Значним внеском у виникнення теорії модернізації є наукові праці таких корифеїв соціологічної, філософської та економічної думки, як М.Вебер, К.Маркс, О.Конт, Т.Парсонс, П.Сорокін, Г.Спенсер, Е.Дюркгейм, В.Парето, А.Тойнбі, Ф.Тьонніс, О.Шпенглер.

Досліджуючи питання сутності модернізації суспільства, звернемося до теоретичного доробку соціології, в центрі уваги якої перебувають процеси соціальних перетворень у суспільстві, зокрема такого її напрямку, як соціологія розвитку, в межах якої найбільш інтенсивно ведуться наукові розвідки щодо вивчення процесу модернізації (Г.Алмонд, Л.Біндер, Е.Гідденс, Ш.Ейзенштадт, Д.Лернер, С.Ліпсет, У.Мур, А.Етціоні, У.Ростон, Л.Пай С.Хантінгтон та ін.). Долучалися до вивчення даної проблеми також вітчизняні та російські науковці, зокрема Т.Алексєєва, І.Антонович, О.Ахієзер, Є.Бабосов, К.Гаджієв, С.Єгоров, В.Іноземцев, А.Ковальов, В.Красильщиков, Б.Курашвілі, В.Лєпєохін, К.Майданик, А.Медушевський, А.Мельвіль, Г.Мирський, В.Мілецький, О.Панарін, І.Пантін, Л.Поляков, В.Пугачов, Б.Старостін, В.Хорос, М.Чешков, В.Шевченко, Ю.Шерковнін, В.Федотова та ін.

Так, за узагальненням В.П.Горбатенка, сучасна соціологія розвитку виходить з того, що модернізація — це своєрідний комплекс сукупних суспільно-історичних, державно-правових, морально-психологічних та культурологічних зрушень, до яких належать, з одного боку, вивільнення науки, мистецтва, освіти з-під контролю релігії, а з другого — зростання поділу праці й питомої ваги промисловості у соціальному розвитку. Прихильники політологічного тлумачення модернізації розглядають її як частину загального процесу модернізації, коли перетворення відбуваються в усіх основних складових соціальної системи (економічній, правовій, політичній, культурній тощо), але вибір модернізаційного розвитку починається і здійснюється саме у сфері політики, з вияву політичної волі до змін [1].

У 1950-х роках у США та Великобританії терміном «модернізація» була позначена теорія, основна ідея якої полягає в обґрунтуванні неминучості переходу від «аграрного» до «індустріального» суспільства. Враховуючи походження даної теорії, деякі з дослідників зауважують, що її було «призначено» для «зовнішнього споживання» (для країн «третього світу», зокрема тих, які на той час почали звільнятися від колоніальної залежності).

Як зазначає В.П.Горбатенко, невдачі модернізаційної стратегії 1950–1970-х років щодо країн, які поступово звільнялися від колоніальної залежності, на деякий час скомпрометували і взагалі вивели термін «модернізація» з наукового обігу. Подолання цієї кризи і друге народження ідеї модернізації пов'язане з концепцією постмодернізації, котра є не лише альтернативою старій теорії, а й своєрідним наслідком і продовженням її інноваційної орієнтації [1].

Провідниками постмодерністських ідей були такі західні вчені, як Б.Бадур, З.Бауман, Д.Гриффін, Б.Гізен, Б.Гройс, Ж.Дерріда, П.Козловський, Ж.-Ф.Ліотар, Х.Пфафф, В.Райнер, І.Срубар, Н.Тсірос, А.Турен, Д.Харвей, І.Хасан, Є.Хубер, а також вітчизняні дослідники І.Антонович, В.Козловський, В.Королько, Ю.Ірхін, В.Личкова, В.Лук'янець, Ю.Морозов, О.Соболь, А.Уткін та В.Федотова.

Новий поштовх до розвитку теорія модернізації отримала після розпаду Радянського Союзу і всього соціалістичного табору, коли постсоціалістичні країни потребували рекомендацій щодо здійснення транзиту до демократії та ринкових перетворень.

Узагальнюючи науковий доробок, сформований у політології та соціології стосовно витоків процесів модернізації, слід зробити висновок, що на початок ХХІ ст. можна виділити три найбільш науково розроблених підходи до оцінки онтологічних процесів модернізації, а саме, так звані, «культурні» і «акультурні» теорії модернізації, а також «проектну» стратегію модернізації.

Дослідники, які підтримують «культурні» теорії модернізації, висувають ідею стосовно різноманіття процесів модернізації в історичному часі і географічному просторі, тобто це ендегенний адаптаційний процес, що в окремо взятому суспільстві розгортається за ситуативним сценарієм. Тому така модернізація не має встановленого вектора розвитку, відповідно відсутні нормативні та інституційні характеристики, що забезпечують рух за цим вектором.

В «акультурних» теоріях модернізація це історично обумовлена еволюція суспільства в напрямі універсалізації її економічних і політичних підсистем, що супроводжується ускладненням їх структури та функцій суспільства загалом як складної системи. В економічних «акультурних» теоріях сучасності постулюється економічне цілепокладання. Обґрунтовується, що нині логіка модернізаційних процесів детермінована завданням забезпечення стійкого економічного зростання і конкурентоспроможності в умовах міжнародної економічної інтеграції. Вважається, що розв'язання цієї задачі здійснюється за рахунок модернізаційних перетворень екзогенного і ендегенно-екзогенного типів, залежно від власних соціокультурних підстав. У рамках цієї наукової концепції отримала своє теоретичне обґрунтування ідея постмодернізаційного розвитку, за якою в рамках еволюційного розвитку і переходу в стадію постмодерну відбувається глобальний процес «зростання можливостей людського вибору».

Засади «проектної» стратегії ґрунтуються на системному підході, за яким локальна соціальна система постійно відчуває «виклики» зовнішнього середовища і має на них відповідним чином реагувати, тобто будь-яке сучасне суспільство повинно перебувати в перманентному процесі модернізації задля забезпечення свого стійкого відтворення. Тому, за проектною методологією, під модернізацією розуміють комплекс модернізаційних відповідей на виклики зовнішнього світу. При цьому органічні і властиві даному суспільству культура, традиції, особливості і рівень історичного розвитку безпосередньо впливають на цілі, характер і темпи модернізації, прискорюючи або стримуючи їх.

У свою чергу можна виділити ряд моделей реалізації проектної стратегії модернізації. Етатистська модель обґрунтовує необхідність активного втручання держави в економічне і політичне життя суспільства і властива процесам соціальної модернізації в країнах, що знаходяться на ранніх стадіях соціальної модернізації і переходу до ринку.

Неоліберальна модель органічно поєднує класичні ліберальні підходи та положення стосовно необхідності державного втручання в соціально-економічне життя суспільства. Її засади добре розроблені, і їх національні адаптації було реалізовано щодо ряду європейських суспільств при вирішенні завдань соціальної модернізації. Вона передбачає наявність у суспільстві, що піддається змінам, розвинених передумов для «творчої» демократії на основі ліберальних цінностей.

Наукові засади кластерної моделі розробляються в економічній теорії і широко використовуються в політичних системах різного типу у якості модернізаційної стратегії державної політики економічного зростання. За класичним трактуванням М.Портера, кластер є групою географічно сусідських взаємопов'язаних компаній та пов'язаних з ними організацій, які діють у певній сфері, характеризуються спільністю діяльності і взаємодоповнюють одне одного [2, с. 207]. За реалізації кластерної моделі головну увагу приділяють стимулюванню розвитку кластерних полюсів як точок зростання, а також забезпечуючих їх виробництв. Інші моделі стосуються окремих теоретичних аспектів протікання процесів соціальної модернізації в країнах, що перебувають на різних стадіях соціальної модернізації. Вони, як правило, слугують для опису або узагальнених тенденцій, або «приватних випадків».

Дослідники, залежно від точки зору на сутність модернізації, виокремлюють два модернізаційні переходи. Перший (за формаційним підходом) – перехід від аграрного до індустріального суспільства, другий (за цивілізаційним підходом) – від традиційного до сучасного суспільства. Існує дискусія щодо того, чи потрібно розглядати модернізацію як єдиний процес, що почався у Новий час і триває дотепер, або потрібно розглядати модернізаційний процес у кожній країні окремо. При цьому виділяють три періоди модернізації:

- 1) кінець XVIII – початок XX ст. – період трансформації традиційних інститутів, зародження і зростання середнього класу;
- 2) 20–60-ті роки XX ст. – період активізації процесів комунікації та урбанізації, стрімкого поширення модернізаційних інновацій і формування суспільства, що західні вчені визначають як «модерніті»;
- 3) 70–90-ті роки XX ст. – період «модерну» в постіндустріальному суспільстві у літературі, мистецтві й філософії (постмодерніті).

Те, що за сучасних уявлень поняття «модернізація» тлумачиться занадто широко, і це заважає коректному використанню даного терміна, ілюструє П.Штомпка [3], який зазначає, що в першому, найширшому сенсі, модернізація – це синонім практично всіх прогресивних соціальних змін, у результаті яких суспільство просувалося вперед у своєму розвитку. У цьому значенні вихід людини з печери і будівництво нею першого укриття – такий самий явний приклад модернізації, як і прихід автомобілів на зміну кінським возам чи комп'ютерів – на зміну друкарським машинкам. Проте таке вживання слова «модернізація» є не тільки занадто широким, а й досить специфічним. Крім того, для позначення саме цих процесів є і більш вдалі терміни: «розвиток», «соціальна зміна», «прогрес» тощо.

До власне теорії модернізації наближені дві інші інтерпретації, за якими «модернізація» тотожна руху до «сучасності», тобто до суспільства Модерну, і означає комплекс соціальних, політичних, економічних, культурних та інтелектуальних трансформацій, що відбулися в західних

країнах у період з XVI ст. і досягли свого апогею в XIX–XX ст. Сюди, як правило, включаються процеси індустріалізації, урбанізації, раціоналізації, бюрократизації, демократизації, домінуючого впливу капіталізму, розповсюдження індивідуалізму та мотивації успіху, утвердження розуму в науці та ін. У цьому сенсі модернізація означає процес перетворення традиційного (чи доіндустріального) суспільства мірою його трансформації на суспільство, для якого характерні індустріальні технології, раціональні та секуляризовані відносини, а також високодиференційовані соціально-політичні інститути [3].

У третьому значенні термін «модернізація» означає реформи, які проводять у відсталих чи слаборозвинutih суспільствах з метою наздогнати передові, найрозвинутіші країни, що існують з ними в одному історичному часі, в рамках єдиного глобального суспільства. У даному випадку поняття «модернізація» характеризується як особливий процес прискореного розвитку, в ході якого традиційні суспільства змінюються, прогресують тощо [3].

На думку В.П.Горбатенка, при модернізації йдеться про «набуття менш розвиненими суспільствами низки ознак, характерних для більш розвинених суспільств, що, в свою чергу, передбачає масштабні, цілеспрямовані перетворення в усіх основних сегментах соціальної системи (в економічній, правовій, політичній сферах, соціальних відносинах, культурі, системі освіти)» [1, с. 7]. Модернізацією вважають і будь-яке динамічне, свідомо регульоване і якісне покращення в економічній, політичній сферах [4, с. 94–99]. Нині теорія модернізації трансформується в інструмент пізнання і пояснення нових шляхів розвитку на основі нагромадження досвіду технологічно та соціально передових країн світу, що має універсальний, загальний характер і гармонійно сполучається з історичними традиціями й іншими цінностями певних суспільств. Тобто здійснюється перехід від стихійно-свідомих процесів модернізації, де свідомий елемент перебуває на другому місці, до свідомих стратегій модернізації, коли практичні дії здійснюються на основі теорії. Це дуже суттєва зміна у парадигмах соціального пізнання. Модернізаційний підхід висувається на передній план при проведенні різного типу реформ.

Слід погодитися з думкою авторів [4, с. 95–96], що поняття «модернізація» поширюється і на процеси переходу від традиційних суспільств до сучасних, і на процеси вдосконалення сучасних суспільств. За аналогією з розвитком техніки і технологій (хоча така аналогія досить умовна), будь-який механізм, у т. ч. і соціальний, будь-яку технологію, у т. ч. і соціальну, можна поліпшувати, удосконалювати, роблячи їхні функції більш ефективними. Тому модернізаційний підхід можна і потрібно поширювати і на сучасні західні та незахідні суспільства. Тоді вже немає потреби у розмитих концепціях «постмодернізації», що знижують точність філософського, політологічного, економічного і соціологічного аналізу.

Модернізація — це творчо-перетворююча функція розвитку. Але специфічна як засіб оновлення суспільств. Модернізація справді є незавершеним проектом і таким, що ніколи не завершується у глобальному вимірі. Суспільство, яке завершило модернізаційний проект, може вирушати на історичний «смітник».

Однак, на нашу думку, ще раз потрібно зауважити, що не слід розглядати модернізацію як вид соціальної динаміки, а саме як одну з фаз соціального циклу: революція — інволюція — коеволюція — еволюція — нова революція. Дані процеси є результатом свідомого і підсвідомого, стихійного відбору суспільством певного соціального досвіду та його засвоєння або відторгнення. Проте здійснення модернізації може мати як революційний, так і еволюційний характер.

І саме цей свідомий компонент відрізняє модернізацію від інших видів трансформації суспільства. Вдала модернізація спирається на чітко сформовану стратегію її здійснення, яка, в свою чергу, ґрунтується на свідомому виборі зразків культури для наслідування.

Дослідники виділяють ряд типологій модернізації (рис. 1.1), зокрема, за історичними типами виділяють — первинну, вторинну і третинну модернізації.

Рис. 1.1. Типологія процесу модернізації

Головна ідея первинної модернізації полягає в тому, що передумовою й основою її здійснення є індивідуальна свобода й автономія людини, поширення сфери її прав. Вона знаходить своє відображення у більшості концепцій громадянського суспільства і відповідає сучасним устремлінням України. Вторинна модернізація охоплює зміни, які відбуваються в державах, що розвиваються в оточенні вже високорозвинених держав-сусідів та копіюють їх позитивний досвід. Причинами вторинної модернізації є вплив розвинутих держав, конкуренція, що загострилася, або навіть загроза втрати економічної і політичної незалежності. У кожному разі такий вплив виявляється для модернізацій цього типу вирішальним, їх розглядають як зразки для копіювання. У цих випадках процеси змін, що відбуваються в основних сферах громадського життя, різко дисонують один із одним.

Вторинна модернізація характеризується й тим, що одні сфери громадського життя вириваються далеко вперед (у напрямі до найбільш розвинутих держав), а інші — перебувають у занепаді. Тому вторинна модернізація має одну перевагу порівняно з первинною: можна врахувати досвід розвинутих держав-першопрохідців та уникнути багатьох типових помилок. Тим не менше, найбільший інтерес у науковій літературі викликають концепції та погляди на модернізацію колишніх соціалістичних країн або тих, які позбулися диктатури. Деякі з авторів вважають за необхідне ввести термін — «третинна модернізація», яку вони визначають як перехід до сучасних індустріально розвинених або середньорозвинених країн. Але їм властиве збереження багатьох рис колишньої політичної та ідеологічної систем, що гальмує сам процес суспільних перетворень [5, с. 82].

За превалюючим типом процесів, що справляють вплив на розвиток суспільства, у найзагальнішому вигляді можна виділити два основні види модернізації, а саме — органічну і неорганічну, а також третій — змішаний тип.

Органічна модернізація відбувається внаслідок дії внутрішніх, ендегенних чинників, що впливають на розвиток суспільства загалом та його окремі складові.

На противагу органічній, неорганічна модернізація реалізується через реформи, що здійснюються за допомогою адміністративного примусу з боку держави як відгук на зовнішній запит щодо відповідності новим реаліям світу, шляхом запозичення чужих технологій, запрошення закордонних фахівців, залучення іноземних інвестицій тощо. Саме тому такий вид модернізації називають наздоганяючою, в цьому зв'язку часто використовується термін «наздоганяючий розвиток». Цей вид модернізації часто потребує одночасного проведення реформ політичних, соціальних, культурних інститутів.

За своєю формою неорганічна модернізація є запозиченням зразків, а саме — запозиченням алгоритму, коли копіюється механізм певного процесу, включаючи його зміст, функціональне наповнення, або запозиченням результату — в цьому випадку йдеться просто про симуляцію, імітацію форми не наповненої відповідним змістом. Але ефективний процес імітації враховує конкретний історичний і соціокультурний контекст країни, яка здійснює запозичення, і тому повинен бути адаптованим до її реалій.

Як підвид неорганічної модернізації можна розглядати *форсовану модель модернізації*. Досвід реалізації таких перетворень демонструє, що радикальне прискорення темпів проведення модернізації найчастіше ґрунтується на авторитарних методах керівництва економікою. Близьким до нас прикладом форсованої модернізації є індустріалізація економіки, проведена в Радянському Союзі у 1928–1938 рр. за панування сталінського режиму.

Розвиток цивілізації можна класифікувати за певними періодами домінування тих або інших технологій, так званих технологічних укладів. Технологічні уклади — комплекс освоєних революційних технологій, інновацій, винаходів, що лежать в основі кількісного і якісного стрибка в розвитку продуктивних сил.

У цьому зв'язку самі технології, а також інновації, можна класифікувати як революційні та інноваційні. Революційні є піонерськими, проривними технологіями, які заміщують своїх попередників і спрямовані на створення принципово нових. Еволюційні є покращувальними технологіями, тобто від їх використання не відмовляються при переході до нового технологічного укладу, вони лише втрачають свої домінуючі позиції, поступаючись новим революційним досягненням. Інновації цього типу дають змогу використовувати існуючі технології ефективніше і спрямовані на удосконалення продуктів, товарів, послуг, які вже випускають.

Цивілізаційний розвиток людства позначився зміною низки доіндустріальних і не менш шести індустріальних технологічних укладів. Розвинуті країни Заходу перебувають зараз на рівні п'ятого технологічного укладу і посилено готуються до переходу на шостий. Тобто розрив між цими країнами і Україною, яка ще не перейшла з четвертого до п'ятого технологічного укладу, дедалі збільшується. Тому модель наздоганяючого розвитку для України повинна мати за орієнтир засвоєння п'ятого і шостого технологічного укладів одночасно.

Розглянемо детальніше зміст індустріальних технологічних укладів:

— *перший* (1785–1835 рр.), що ґрунтувався на нових технологіях в текстильній промисловості, використанні енергії води;

— *другий* (1830–1890 рр.), який позначився прискоренням розвитком транспорту (будівництво залізниць, парове судноплавство), виникненням механічного виробництва на основі парового двигуна;

– *третій* (1880–1940 рр.) ґрунтувався на використанні електричної енергії у промисловості, розвитку важкого машинобудування та електротехнічної промисловості на основі використання сталевого прокату, нових відкриттів в галузі хімії. Були впроваджені радіозв'язок, телеграф, автомобілі. З'явилися крупні фірми, картелі, синдикати, трести. На ринку панували монополії. Розпочалися процеси концентрації банківського та фінансового капіталів;

– *четвертий* (1930–1990 рр.), за якого відбувався подальший розвиток енергетики на основі використання нафти і нафтопродуктів, газу, розвивалися засоби зв'язку, нові синтетичні матеріали. Було розгорнуто масове виробництво автомобілів, тракторів, літаків, різних видів озброєння, споживчих товарів. Виникли і набули широкого розповсюдження комп'ютери та програмні продукти. Цей уклад позначився запровадженням атомної енергетики та використанням атому для інших мирних і воєнних цілей. Було запроваджено конвеєрне виробництво. На ринку панує олігополія, з'явилися транснаціональні корпорації, що здійснювали прямі інвестиції на ринки різних країн;

– *п'ятий* (з 1985 р. по теперішній час) спирається на досягнення у мікроелектроніці, інформатиці, біотехнології, генній інженерії щодо використання нових видів енергії, матеріалів, освоєння космічного простору, супутникового зв'язку тощо. Відбувається перехід від розмережених фірм до єдиної мережі великих і малих компаній, яких об'єднує інформаційна мережа на основі Інтернету, що дає можливість тісно взаємодіяти в області технологій, контролю якості продукції, планування інновацій. Елементами п'ятого (нині діючого) технологічного укладу є такі галузі: електронна промисловість, виробництво обчислювальної техніки, програмного забезпечення, авіаційна промисловість, телекомунікації, інформаційні послуги, виробництво і споживання газу. Ядром формування нового укладу є біотехнології, розробка космічної техніки, тонка хімія, мікроелектроніка. Основними перевагами цього технологічного укладу щодо попереднього (четвертого) є: індивідуалізація виробництва і споживання, усвідомлення і запровадження екологічних обмежень на токсичність промислового виробництва, енерго- і матеріалоспоживання на основі автоматизації виробництва, зміни схеми базування виробництв (у малих містах), спираючись на можливості нових транспортних і телекомунікаційних технологій;

– *шостий* технологічний уклад (початок XXI ст. – по теперішній час) розгортається, накладаючись на п'ятий технологічний уклад. Він базується на використанні нано- і біотехнологій, наноенергетики, молекулярної, клітинної та ядерної технологій, нанобіотехнології, біоміметики, нанобіоніки, нанотроніки та інших нанорозмірних виробництв; нової медицини, побутової техніки, нових видів транспорту і комунікацій, ви-

користанні стоволових клітин, інженерії живих тканин і органів, відтворювальної хірургії і медицини, істотному збільшенні тривалості життя людини і тварин [6].

Узагальнюючи вищенаведене, слід зробити висновок, що модернізація є соціальним проектом, що спрямований на засвоєння певних соціально-технологічних новацій, введення їх в «тіло» суспільної свідомості, відносин та господарську практику, забезпечення їх домінування та ефективне використання, тобто прогрес суспільства на даній базі.

Розмірковуючи на дану тему, доречно навести думку В.С.Нікітіна, що висловлена ним у книзі «Росія і Цивілізація у 21 столітті (прогноз)»: «Нации и государства — это живые фрагменты Цивилизации. Сильные и разные нации плодотворно взаимодействуют, обогащая друг друга и процветая. Нации и государства, замедлившие свое развитие и отставшие от технического прогресса, обречены на жесткое вытеснение, на сжатие. Если нация не сможет мобилизовать свои жизненные силы и форсировать свое развитие, она будет ассимилирована или уничтожена другими нациями. И здесь ни у кого не должно быть иллюзий. Исключений практически не бывает. История знает множество примеров, когда некогда многочисленные нации исчезали, а гигантские империи бесславно распадались только потому, что отставали в техническом или социальном развитии от общемирового уровня. Их территории занимали более сильные и технически развитые народы. Такое происходило во все времена и на всех континентах. Нет никаких оснований считать, что в природе людей что-то изменилось за прошедшие столетия. Первая и Вторая мировые войны, «холодная война», распад Советского Союза — яркие свидетельства этому» [7].

Слід зазначити, що за часів перебування у складі Радянського Союзу Україна мала досвід ряду вдалих і невдалих спроб модернізувати суспільство — це індустріалізація, подолання неписьменності, урбанізація та ін. На жаль, незавершеною виявилася індустріалізація сільського господарства, проте і сам розпад СРСР є наслідком невдалого модернізаційного проекту — «перебудови». Але саме завдяки успішно реалізованам модернізаціям Україна була однією з економічно найбільш потужних республік, і це стало «стартовим капіталом» її незалежності.

За роки незалежності ми звикли до риторики стосовно того, що нова українська держава переживає трансформаційний період свого розвитку. Проте для умов України, яка бере участь у загальносвітовому цивілізаційному процесі і намагається стати поважним членом Європейської спільноти, недостатньо декларувати орієнтацію на демократичні цінності — треба їх дотримуватися, мало намагатися вийти на цей ринок — потрібно мати конкурентоспроможну продукцію, а не експортувати сировину.

Тобто трансформація українського суспільства, що, на жаль, має характеристики напівстихийного, слабо керованого процесу, потребує чітких орієнтирів, які, на нашу думку, мають бути сформовані у вигляді модернізаційного проекту, спрямованого на засвоєння передового соціального і технологічного досвіду розвинутих країн.

У цьому разі модернізація постає як певні етапи:

- 1) визначення цілей модернізації (теоретично і практично);
- 2) консолідація та мобілізація значних груп політичної, економічної і культурної еліт на реалізацію цієї мети;
- 3) етап реалізації теоретичних програм у практиці перетворень суспільства;
- 4) консолідація суспільства на новій модернізованій основі (економіка, політика, культура) [4, с. 99].

При цьому слід пам'ятати, що процес модернізації в кожній окремій країні — це не простий додаток абстрактно-універсальної схеми, а конкретна щодо прив'язки до історичних умов теоретична і практична модель, яку реалізують через діяльність соціальних суб'єктів. З цих конкретних модернізаційних проектів випливають загальні характеристики процесу модернізації, що, у свою чергу, слугують засобом пізнання цих процесів та їхнього регулювання в різних сферах суспільного життя [4, с. 99].

З погляду класичної модернізаційної теорії, під сучасним суспільством розуміють таке, в якому має місце «...переважання інновацій над традицією; світський характер соціального життя; поступальний (нециклічний) розвиток; виділена персональність, переважна орієнтація на інструментальні цінності; демократична система влади; наявність відкладеного попиту, тобто спроможності виробляти не задля нагальних потреб, а заради майбутнього; індустріальний характер; масова освіта; набутий статус; активно-діяльний психологічний склад; перевага точних наук і технологій (техногенна цивілізація); переважання універсального над локальним та ін.» [8, с. 4].

На думку Е.М.Лібанової, складовими процесу модернізації суспільства є «...модернізація економіки, модернізація держави та модернізація суспільних відносин, а поєднання всіх трьох суб'єктів обумовлює теоретичну неможливість впливу на будь-яку одну складову без адекватних дій в інших сферах» [9, с. 25].

Два останні компоненти тісно переплетені і їх часто спрощено отожднюють з політичною модернізацією. Політична система є комплексом інститутів і організацій, що зумовлюють політичну самоорганізацію суспільства. До складу політичної системи входять органи управління та певні соціальні інститути, що справляють управлінський вплив та коор-

динують політичне життя. Держава виступає центральною ланкою політичної системи, навколо якої відбувається групування інших політичних інститутів.

Модернізація держави. Україна, яка здійснила трансформаційний перехід від командно-адміністративної системи управління до побудови демократичних інститутів, на жаль, не спромоглася наповнити їх демократичним змістом повною мірою. І в цьому сенсі заслуговує на увагу той факт, що лише 17,8% населення задоволені розвитком демократії в Україні, а 50,2% – незадоволені [10, с. 490]. Адаптація демократичних цінностей на українському ґрунті виявилася досить складною справою через ряд специфічних особливостей.

На думку Ю.Левенця [11, с. 2], український досвід істотно відрізняється від відомих досі форм переходу до демократії, зокрема:

- в Україні були поєднані фази ринкового реформування економіки і виникнення демократичних інститутів. Становлення ринкового середовища відбулося суперечливо, інститути правової власності і контрактних стосунків не мали правових гарантій і були під постійною загрозою зміни правил гри і перерозподілу. Ринкова свобода, недоторканість власності і прав людини в Україні не змогли стати основою для розвитку політичної демократії через їхню нерозвиненість і внутрішню суперечливість. Дефектність механізмів ринкової економіки зумовила істотну затримку процесів соціальної диференціації;
- становлення ринкових стосунків і демократичних інститутів в Україні відбулося на тлі невирішеної проблеми консолідації національної держави, фрагментування національної і державної ідентичності населення;
- в Україні в зародковому стані перебувають інститути громадянського суспільства. Економічна невизначеність і конфронтація у середині політичного класу протягом усього періоду незалежності України витісняли проблеми громадянського суспільства на другий план;
- структурні зміни в Україні збіглися з системними змінами геополітичної карти світу, появою нових загроз і викликів. Попри всі декларації провідних світових держав, Україна перебувала на периферії їхніх геополітичних інтересів. Розвинуті країни не виявляли особливої активності, перш за все, у сфері реальної допомоги у визначенні стратегічних пріоритетів і розробці дієвих механізмів реформування країни. Враховуючи, що ЄС спочатку не розглядав перспективи членства України, така підтримка надана не була, на відміну від країн Балтії і Центральної Європи.

Поєднання у часі переходу до засад ринкової економіки і формування демократичних інститутів не дало змоги українському суспільству при розбудові демократії спиратися на ліберальні цінності і гарантії власності, які були вкорінені протягом досить тривалого історичного періоду в розвинутих країнах. Ліберальні цінності — це свобода особистості, свобода підприємництва, індивідуалізм, традиції розвинутого парламентаризму тощо. На противагу ціннісній орієнтації більшості пострадянського населення — колективізм, соціальна рівність і справедливість, яка на практиці була соціальною однорідністю, і, в цьому зв'язку, прийняття індивідуальної несвободи в обмін на досить обмежений гарантований перелік соціальних благ; негативне ставлення до підприємців і вільного підприємництва. Тому не випадково доволі високий відсоток населення виявився не готовим до соціальних трансформацій і має низький рівень адаптації до нових умов соціально-політичного життя дотепер.

Про це свідчать і дані соціологічного моніторингу [10, с. 192], згідно з якими, оцінюючи ступінь власної пристосованості до сучасної життєвої ситуації, у 1997 р. активно залученими до нового життя себе вважали 7,3% респондентів, при цьому такими, що перебувають у постійному пошуку себе у нинішньому житті, — 36,6% респондентів; констатували відсутність бажання пристосовуватись до нинішньої ситуації та існували в очікуванні змін на краще — 44,9%; характеризували свій стан як невизначений — 11,4% респондентів. Опитування, проведене у 2010 р., показало, що ситуація змінилася незначним чином: активно залученими до нового життя себе вважали 18,0% респондентів; свій стан перебування у постійному пошуку себе у нинішньому житті визначили 33,6% респондентів; відсутність бажання пристосовуватись до нинішньої ситуації, існування в очікуванні змін на краще — 34,0%; характеризували свій стан як невизначений — 14,4% респондентів.

Проте суспільство бачить своїм майбутнім стабільність демократії, що має стати визначальною характеристикою нашої державності. Авторитет влади, довіра до неї можуть спиратися тільки на її готовність і здатність поєднувати зміцнення державного управління з поглибленням демократії. Звісно, значна частина населення має хибну уяву про демократію як таку, часто ототожнюючи її з можливістю недотримання законів, які видаються несправедливими або невідповідними. Виходячи із популярної у суспільствознавстві формули, що «нація — це щоденний плебісцит», доцільно розгортати процес поглиблення демократизації насамперед у формі загальнонаціональної дискусії про шляхи виходу із тієї глибокої кризи, в якій опинилася Україна. У цій дискусії науково-теоретична думка має бути поєднана з досвідом практичного управління, громадської і політичної діяльності, підсумком чого має стати консенсусна модель суспільно-політичного устрою країни. На жаль, політики та дер-

жавні службовці не завжди чітко позиціонують себе в процесі модернізації, не демонструють чіткого розуміння можливостей подолання кризи.

Зокрема, теоретичне осмислення функції політичного суверенітету держави у її відносинах із суспільством дає можливість розробити таку модель відносин влади і суспільства, яка забезпечила б владі належний авторитет і довіру не збільшенням концентрації в її руках керівних повноважень, а навпаки, — передачею частини своїх функціональних обов'язків об'єднанням громадян.

Тому особливу увагу слід зосередити на необхідності нового визначення державних завдань, а це позначається і на новому визначенні і розширенні «суспільного договору». Троїсті (тобто узгоджені між державою, роботодавцем та працівниками) альтернативні рішення дають винагороду гнучкості трудового права, завдяки чому витрати підприємства мають скорочуватись, з відповідними поступками в податках та соціальній політиці [13, с. 301–302].

Узагальнюючи проблематику модернізації держави, на рис. 1.2 запропонована організаційна схема її модернізації.

Рис. 1.2. Організаційна схема модернізації держави

Модернізація суспільних відносин безпосередньо пов'язана з підйомом духу, формуванням налаштованості населення на зміни. Без цього, як свідчить і світовий, і вітчизняний досвід, не можна досягти поставленої мети. У цьому зв'язку можна згадати матеріальну і духовну базу програми індустріалізації, реалізовану у СРСР у 30-х роках минулого сторіччя, або масштабну модернізацію англійської економіки, що спиралась на протестантську етику.

Наріжним каменем модернізації суспільства є формування соціальної відповідальності та позитивного соціально-психологічного клімату. Без соціальної відповідальності, суб'єктами якої є держава, продуктивний бізнес і громадянське суспільство, котре репрезентує населення, всі трансформації неминуче провокуватимуть подальше посилення корупції, економічного і правового розшарування, маргіналізації та утриманських настроїв в суспільстві.

На жаль, у масовій свідомості нині укорінилася тільки соціальна відповідальність держави, хоча через фінансові труднощі це не завжди реалізується повною мірою. Соціальна відповідальність бізнесу в кращому випадку підмінена благодійністю. Соціальна відповідальність населення поширюється лише на сферу поточних заробітків — населення переважно не сприймає необхідність дбати про майбутні доходи (наприклад, про свою ж власну пенсію), про диверсифікацію ризиків втрати доходів (наприклад, шляхом страхування майна) або навіть про власне здоров'я (дотримуючись здорового способу життя, запобігаючи інфекційним захворюванням шляхом вакцинації тощо). Досягти бажаних змін одними тільки гаслами не можна — необхідні нові гуманітарні технології, спрямовані на інтенсивне використання людського потенціалу.

Ключовим чинником формування сучасної цивілізаційної кризи є втрата довіри — типове явище для більшості країн світу, але в Україні можна говорити про тотальну недовіру між усіма основними суб'єктами суспільних відносин — владою, бізнесом, населенням. Влада підозрює кожного бізнесмена і навіть кожного працівника у намаганні будь-що ухилитися від сплати податків, а населення і бізнес — у прагненні розкрадати бюджетні кошти, лобіювати власні інтереси тощо. Роботодавці переважною мірою намагаються недоплатувати своїм працівникам, обмежувати їх соціальні та трудові права, зокрема сплачують і без того низьку заробітну плату у конвертах, відповідно без внесків на соціальне страхування. Наймані працівники — зі свого боку — не прагнуть повністю реалізувати свої можливості у виробничому процесі, а при нагоді часто не гребують і прямими порушеннями трудового законодавства. Лікарі не довіряють своїм пацієнтам, підозрюючи їх у симуляції й бажанні отримати бюлетень чи безоплатно перебувати у лікарні за відсутності прямої необхідності в цьому, а населення не довіряє медикам, їх сумлінності та кваліфікації. Вчителі та викладачі навчальних закладів не довіряють своїм учням і студентам, а ті, в свою чергу, не довіряють їм. Банки не довіряють своїм клієнтам, а клієнти не довіряють банкам, хоча і тримають там кошти та користуються кредитами.

За даними соціологічного моніторингу [10], більшою довірою населення України користуються переважно родичі (95%), сусіди (54,1%), колеги (51,8%), тоді як рівень довіри до державних інституцій є низьким

— до Президента (30,8%), Верховної Ради (13,6%), Уряду (19,6%), місцевих органів влади (17,9%), міліції (13,5%), судам (11,6 %). Такий рівень довіри, за відсутності розвиненого громадянського суспільства, не сприяє проведенню реформ. Низький рівень довіри до владних інституцій сприяє поширенню песимістичних настроїв та породжує внутрішнє переконання в тому, що наявні протиріччя в політиці непереможні, посилюючи соціальне відчуження населення від політичної сфери. Тому можна зробити висновок, що однією з головних проблем є формування позитивного соціально-психологічного клімату в суспільстві (рис. 1.3). Її вирішення пов'язано із: запровадженням правових і управлінських технологій розвитку діалогу і партнерства держави, бізнесу і громадянського суспільства; побудовою моделі всеохоплюючої системи правового та економічного навчання населення; раціоналізацією форми організації просвітницької діяльності та патріотичного громадського виховання з урахуванням потреб та інтересів різних соціальних груп і регіональних відмінностей; з'ясування позитивних і негативних тенденцій у розвитку вітчизняних мас-медіа, обґрунтуванням заходів, спрямованих на піднесення їхньої ролі в модернізації українського суспільства.

Рис. 1.3. Складові формування позитивного соціально-психологічного клімату в суспільстві

Держава — вже 20 років поспіль — переймається виключно фінансовими проблемами, пов'язаними із неможливістю виконання всього обсягу своїх соціальних зобов'язань. Нагальною необхідністю є створення цілісної внутрішньої несуперечливої системи державних соціальних гарантій та її функціональних обов'язків. Надмірна, економічно необґрунтована диференціація населення за доходами, за доступом до базових соціальних послуг спричиняє не лише соціальне незадоволення, а провокує руйнацію моральних цінностей, корупцію та криміналізацію суспільства, стає на заваді розвитку економіки й демократизації. Значні маси населення виявляються відторгнутими від суспільного життя, від

можливостей реалізації своїх прав. Тому зниження надмірної нерівності, подолання бідності, запобігання соціальному відторгненню та маргіналізації слід визнати нагальною необхідністю. Чи не найпростішим, достатньо ефективним і дешевим шляхом зменшення нерівності за доходами є відновлення (з дуже помірними кроками підвищення ставок) прогресивної шкали оподаткування доходів населення. Проте першочергову увагу щодо модернізації суспільства необхідно приділяти програмам залучення та інтеграції знедолених груп населення.

Підсумовуючи вищесказане, слід визначити, що кінцевим результатом модернізації суспільних відносин мають стати:

- консолідація українського суспільства;
- розвиток інститутів громадянського суспільства та розширення участі громадян у вирішенні суспільних проблем;
- збереження і розвиток національного гуманітарного простору; забезпечення інтересів суспільства і держави шляхом розвитку мовної і культурно-інформаційної політики, зокрема використання інтелектуальних методологій для зміцнення позицій української мови у різних сферах суспільного життя;
- подолання корупції.

Модернізація економіки. Економічний розвиток вже далеко вийшов за межі ринкових законів організації економіки. Зокрема, спостерігається невпинне зростання частки суспільних благ, виробництво, споживання і розподіл яких не регулюється (і теоретично не може регулюватися) суто ринковими механізмами. На підтвердження цього ми можемо спостерігати як посилюється, і особливо стрімко в останні роки в рамках стратегії подолання кризи, вплив держави на розгортання економічних процесів. Часи ринкового фундаменталізму завершилися, і суспільство, і органи державної влади доволі жорстко регулюють правила економічних відносин. Вже формуються і впроваджуються в практику важелі іншого, неринкового характеру, які забезпечать розбудову нової більш ефективної (і не тільки з позицій прибутковості) економіки через її модернізацію. Необхідний для цього гуманітарний потенціал формують високі технології, а вирішальне значення для його реалізації належить політиці щодо прискореного формування бізнесу з успішним високотехнологічним виробництвом, здатним конкурувати як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Однак розвиток конкуренції не означає послаблення державних важелів регулювання економіки — навпаки, єдине, що об'єднує більшість стратегій подолання кризи, це посилення ролі держави.

Як складові процесу модернізації економіки Е.М.Лібанова [9, с. 26] виділяє обґрунтовану макроекономічну політику, макроекономічну стабільність та економічне зростання (рис. 1.4). Але їх у жодному випадку не

можна трактувати як завдання модернізації, кінцевою метою якої є забезпечення економічних можливостей розвитку людського потенціалу.

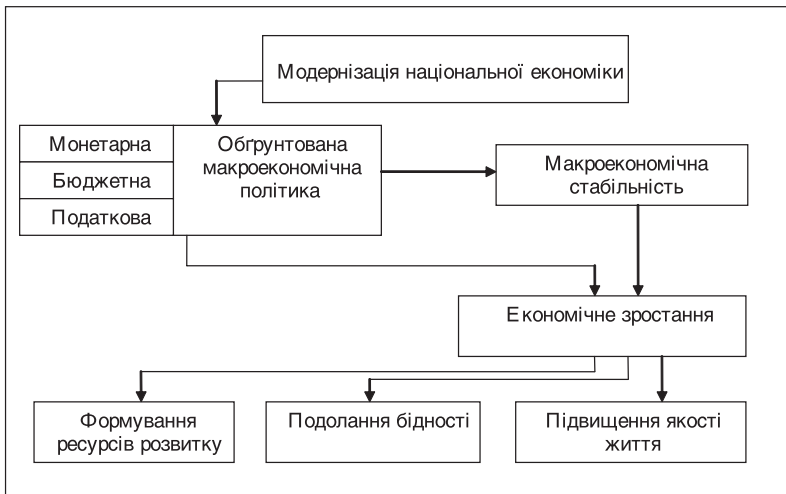

Рис. 1.4. Модернізація національної економіки

Обґрунтована макроекономічна політика має забезпечити макроекономічну стабільність і сприяти економічному зростанню. При цьому економічне зростання є досить чутливе до наявності двох перших складових макроекономічного середовища.

Щодо засад макроекономічної політики, то, безперечно, в Україні ключова роль належить монетарній політиці, в т. ч. курсовій, оскільки її економіка великою мірою залежить від світової кон'юнктури. Проте не можна недооцінювати небезпеку прагнення макроекономічної стабільності лише (або навіть переважно) монетарними засобами. Незбалансованість інтересів експортерів українських товарів і споживачів нафти та газу, у поєднанні зі стагнацією легальних обсягів виробництва неминуче унеможливить і макроекономічну стабільність, і економічне зростання.

Однак не менше значення мають бюджетна і податкова політики. Бюджет є потужним джерелом забезпечення справедливості і подолання бідності не тільки через різноманітні форми підтримки бідних, а й через забезпечення доступності освітніх та медичних послуг, засобів комунікацій, кредитів тощо. Наповнюється бюджет через податкову систему. І в цьому контексті варто зауважити, що проста й зрозуміла система оподаткування з конкурентними ставками (за результатами досліджень фахівців МВФ, Світового банку, низки провідних західних університетів)

для довготривалого інвестора виявляється привабливішою за дискретні пільги та преференції. Останні мають пріоритетне значення для тих інвесторів, які орієнтовані на швидке отримання прибутку. Система з конкурентними ставками передбачає відносно невелику кількість податків з невисокими ставками, оподаткування всіх без винятку доходів (якщо йдеться про населення, то зіставно мають оподатковуватися не лише заробітна плата, а й дивіденди, нерухомість, спадщина тощо), прогресивну шкалу оподаткування з вельми помірним зростанням ставок.

Про значення макроекономічної стабільності у формуванні економічного зростання написано багато. Варто лише зауважити, що навряд чи потрібно за будь-яку ціну прагнути бездефіцитності бюджету і мінімізації інфляції. Різні країни використовують різні моделі, що, зокрема, розрізняються і за цими параметрами. Можна згадати, наприклад, Туреччину, яка досягла значних успіхів в останні десятиріччя не лише в економіці, а й у примноженні людського капіталу, зокрема величезного зростання середньої тривалості життя населення. Хоча, безперечно, в цілому високий бюджетний дефіцит асоціюється з низьким ВВП.

Говорячи про сенс і значення економічного зростання, слід зазначити його безпосередній зв'язок із підвищенням якості життя, зокрема із зниженням бідності. Проте, хоч саме покращення економічної ситуації є ключовою домінантою, функціонального зв'язку між цими процесами немає. Нерівномірне економічне зростання — радше нерівний розподіл його результатів між окремими верствами населення — може мати дестабілізуючий ефект і, в кінцевому підсумку, спричинити катастрофу. Новітня світова історія має цьому достатньо прикладів.

Якщо оцінювати результати економічного розвитку України лише за макроекономічними параметрами, то минуле десятиріччя — попри провали в окремі роки — слід визнати в цілому вдалим: ВВП збільшився на 61,4%, масштаби безробіття (за методологією МОП) скоротилися на 40,3%. Однак не спостерігається адекватного покращення життя: за розрахунками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, рівень бідності (за відносним критерієм) залишився практично незмінним (27,8% у 1999 р. та 25,1% у 2010 р.); середня тривалість життя зросла надто мало (на 2,14–2,57 року — для чоловіків; на 1,54 року — для жінок), і за цим показником Україна посідає передостаннє місце в регіоні Європа і Центральна Азія; не поліпшилася доступність якісних медичних та освітніх послуг, індекс людського розвитку підвищився лише на 0,06 бала (з 0,649 до 0,710), і за цим показником Україна посідає 69 місце в світі [14, р. 149]. Та хоча в цілому рівень задоволення своїм життям і поступається європейським аналогам, частка тих, хто ним задоволений зросла у 2,3 рази (з 15,2 до 34,8%), а частка незадоволених — відповідно зменшилась на 39,5% (з 65,6 до 39,7%) [10]. На-

ведені дані лише свідчать про те, що економічне зростання саме по собі не гарантує покращення якості життя населення, подолання бідності і соціального відторгнення.

На сучасному етапі процес економічного зростання ґрунтується на жорсткій експлуатації природно-ресурсного потенціалу України. Розмірковуючи про роль металургії та хімічної промисловості в українській економіці та у торговому балансі, особливу увагу потрібно акцентувати на питаннях щодо того, яку продукцію ми експортуємо, яка її продуктивність, яка робоча сила цю продукцію виробляє. На жаль, відповіді на ці запитання невтішні: продукція, що виробляється, вирізняється низьким рівнем доданої вартості, є продукцією низьких технологічних переділів або часто по-суті – сировиною. Сировинним є і експорт України. До робочої сили, затребуваної цими виробництвами, не висуваються високі вимоги, тобто рівень інтелектуалізації в традиційних видах діяльності є відносно нижчим по відношенню до високотехнологічних галузей. Це веде до того, що попит на висококваліфіковану робочу силу є недостатнім, інтелектуальний потенціал таких кадрів зостається нереалізованим, або вони вимушені шукати працевлаштування за кордоном.

І хоча діяльність цих галузей дає можливість вирішувати поточні проблеми країни, однак, спираючись на їх потенціал, неможливо забезпечити вихід зі структурної кризи. Такі джерела економічного зростання є мало продуктивними і безперспективними в глобалізованому світі, який спирається на економіку знань, а не сировину як основу свого розвитку. Проте вирватися з сировинної пастки з кожним роком стає все важче через посилення глобальної конкуренції, яку Україна вочевидь програє.

Для національної економіки, що є індустріальною за своїм характером (а кризові явища призвели навіть до деіндустріалізації певних секторів економіки), економічні трансформації мають супроводжуватися максимальною економією ресурсів, упровадженням нових продуктів і технологій. При цьому винахід виключно нових технологій є значно ризикованішим і потребує більше коштів, а необхідною передумовою запровадження іноземних технологій має стати їхнє доопрацювання згідно з внутрішніми вимогами. Україна, яка має високі технології в ядерній енергетиці, космічних програмах, літакобудуванні тощо, здатна не наздоганяти розвинуті країни, а реалізувати органічно властиву саме нам модель модернізації. Та економічна політика, орієнтована на вирішення поточних проблем, ризикує майбутнім навіть передових за своїм технологічним рівнем виробництв – авіаційної та ракетно-космічної галузей, залишаючи їх без належної державної підтримки як всередині країни, так і при лобіюванні їхніх інтересів та просуванні продукції на зовнішніх ринках.

В Україні патологічна багатоукладність економіки, на відміну від економічно розвинутих країн, не тільки не долається за рахунок вищих

темтів розвитку передових технологічних укладів (темпи зростання п'ятого технологічного укладу в нових «індустріальних тиграх» – Китаї, Індії, Бразилії – більш ніж у п'ятеро перевищують загальні темпи зростання), а навпаки, поглиблюється через руйнацію високотехнологічних виробництв. Ця деградація технологічної структури відбувається під впливом втягування української економіки в замкнуте коло нееквівалентного зовнішнього обміну сировини на готову продукцію.

Розбудова сучасної економіки знань – це завдання не одного десятиріччя, оскільки в Україні в окремих галузях (наприклад, у сільському господарстві) ще не завершено перехід до індустріального етапу розвитку. Практично втрачені можливості вбудовування в ядро п'ятого технологічного укладу. Перспективи своєчасного формування ключових напрямів розвитку шостого технологічного укладу звужуються мірою його структурування в масштабах світової економіки і відповідної спеціалізації окремих країн. Але й домінування п'ятого–шостого укладів в українській економіці навряд чи доцільне з огляду на ефективність (наприклад, виробництва продуктів харчування, що не можна до них віднести). Та це не означає можливості ігнорування сучасних вимог – нагальною необхідністю є структурні зрушення.

Масове оновлення на інших напрямках передбачає попереднє визначення критичних технологій, здатних забезпечити технологічну модернізацію капіталомістких галузей економіки, традиційних для української економіки, і тих, що потребують для модернізації виключно нових технологічних рішень (зокрема, це стосується авіаційної та ракетно-космічної техніки, енергоефективності та енергозабезпечення, інфраструктури енергетики, енергетики, безпеки життєдіяльності).

Структурна криза, а в Україні вона, безперечно, має місце – долається запровадженням нових технологій, що відкривають нові виробничі можливості, які власне і забезпечують прорив у зростанні ефективності економіки і перехід до нового етапу її розвитку. Зазвичай зниження економічної активності не поширюється на перспективні виробництва нового технологічного укладу, що мають потенціал зростання і здатні стати локомотивами майбутнього економічного розвитку. Навпаки, саме на тлі загального спаду відбувається зростання виробництва принципово нових товарів, підвищення ефективності та інноваційної активності на перспективних напрямках. Інвестиції в нові технології виявляються більш привабливими порівняно з існуючими відтворювальними структурами, рентабельність яких знижується. Відбувається «утворювальна руйнація» [15] технологічної структури, в той же час її модернізація на основі розширення нового технологічного укладу надає нові можливості для економічного зростання. Йде інтенсивний перетік капіталу із застарілих виробництв у нові, продовження інвестицій у існуючих напрямках виявляється більш ризикованим за інвестиції у нововведення [16].

Агресивне проведення структурних реформ потребує відповідних інститутів розвитку, спрямованих на технологічне оновлення базових виробництв, традиційних для спеціалізації і економіки України та створення принципово нових.

Пріоритети варто надавати проектам, які забезпечать відрив у відповідній сфері за критерієм здатності конкурувати на внутрішньому і зовнішньому ринках. Необхідною передумовою є співпраця бізнесу і наукових установ. Мають формуватися інститути розвитку, що використовують інноваційні механізми взаємодії суспільства, влади, бізнесу через мережеву, кластерну, корпоративну моделі та державно-приватне і публічно-приватне партнерство, альянси бізнес-співтовариств з органами влади на всіх рівнях (державна, регіон, муніципалітет).

Запорукою успішної модернізації є залучення до конструктивної співпраці робочої сили; підґрунтям має стати високий рівень підготовки та забезпечення інституційної довіри. На жаль, в Україні домінує атмосфера невпевненості в дієздатності та ефективності нових соціальних інституцій, поширений правовий нігілізм, а отже, схильність до корупції, яка стала вкоріненою рисою не тільки в політичній та економічній еліті, а й у масовій свідомості.

Поряд з цим важливою складовою економіки знань має стати наявність системи (механізмів) формування та передачі знань від зародження до втілення в нових технологіях і продукції, що має інноваційний характер, тобто йдеться про процеси дифузії знань, які мають як ендогенний, так і екзогенний вимір. Особливо важливо останнє, оскільки трансфер знань із-за кордону зовсім необов'язково дасть ефект, якщо процес дифузії знань не відбувається всередині країни. При цьому необхідно зауважити, що міжнародний досвід свідчить про те, що в багатьох країнах за процеси передачі знань через технології (в традиційному розумінні для нас) відповідають установи, які здійснюють науково-дослідницьку діяльність. Таким чином, трансфер знань і розвиток технологій на сьогодні офіційно закріплено як окрему функцію університетів та дослідницьких центрів, наприклад, у Німеччині, Швеції. В окремих країнах (наприклад, Франції) така функція виконується теж шляхом стимулювання учасників процесу дифузії знань, що здійснюється з боку навчальних і наукових закладів. Це один аспект трансферу знань. Другий, більш глибокий, є організаційним закріпленням через формування спільних підприємств між бізнесом і представниками науки і освіти, що виконують різноманітні роботи – від розробки та впровадження новітніх технологій до надання сервісних послуг інноваційного характеру [17, с. 21–22].

Відповідно, першочерговою вимогою часу щодо забезпечення процесів модернізації економіки є створення своєрідних консорціумів з

університетів, науково-дослідних установ і бізнесу, що стане необхідною передумовою творчої діяльності всіх учасників виробничого процесу. Держава має запровадити механізми стимулювання та фінансової підтримки їхнього розвитку, а корпорації – забезпечити реалізацію напрацювань. Безпосередня участь держави необхідна там, де є можливість знаходження нових технологічних рішень, реалізація яких не дає гарантій бізнесу швидко отримати дивіденди, тобто державні ресурси спрямовуються або на ризиковані дослідження, або на віддалену перспективу. Успішний досвід інших країн показує, що у такі проекти держава може вкладати до 20% витрат на науку.

Модернізація національної економіки в організаційному плані – це сукупність політичних рішень щодо її інституційної обумовленості, з одного боку, та розроблення технологічних і інноваційних проектів – з другого. Потрібні час і фахівці, спроможні проводити дослідження, та експертиза очікуваних результатів. Саме якісна експертиза здатна убезпечити від прийняття рішень під тиском лобістів, які успішно відстоюють інтереси відповідних бізнес-структур. Особливо важливою видається організація такої діяльності щодо національних та інфраструктурних проектів, започаткованих в Україні.

Модернізація економіки має привести до розбудови принципово нової для України складової – економіки знань. За експертними оцінками, від середини минулого сторіччя загальний об'єм знань людства подвоюється кожні 20 років, 90% загального обсягу знань отримано впродовж останніх 30 років, 90% загальної чисельності науковців та інженерів, підготовлених за всю історію цивілізації, – наші сучасники [18].

Внесок у ВВП США сектору, де здійснюється збирання та оброблення інформації, збільшився з 29% у 1958 р. до 34% у 1980 р. У країнах ОЕСР цей показник ще в середині 1980-х років сягнув 50%. Саме інвестиції у інформаційно-комунікативні технології забезпечують чверть приросту ВВП розвинутих країн, а інвестиції в інтелектуальні активи – до 11%.

То чи може Україна хоч наблизитися до таких орієнтирів, і чи є для цього фінансові, матеріальні, соціальні, людські резерви? Якщо практично всі експерти визнають майже повну відсутність фінансових та матеріальних ресурсів, то щодо людських і соціальних їх думки розходяться. Зокрема, поширеною є впевненість у високій якості робочої сили, про що свідчать і різноманітні міжнародні рейтинги. Проте не варто переоцінювати цей чинник – чисельні показники освіченості, зокрема поширення вищої освіти, на жаль, камуфлюють проблеми якості. Оцінюючи відповідність української освіти сучасним вимогам, слід підкреслити її надмірне спрямування виключно на засвоєння знань, незадовільну профорієнтаційну роботу серед молоді, відсутність практики набуття нових

знань та навичок у зрілому віці. В результаті структура професійної підготовки української молоді — і за фахом, і за кваліфікаційними рівнями — не відповідає вимогам ринку праці; понад 40% населення (за окремими групами професій — до 70%) працюють не за отриманою в навчальному закладі професією; багато фахівців із вищою освітою, старше 40 років, спираються на давно застарілі знання, не маючи й гадки про сучасні світові і навіть вітчизняні розробки; практично не ведеться підготовка працівників, здатних створювати і впроваджувати інноваційні технології (підготовка кадрів зі спеціальностей, що визначають нові технологічні уклади, не досягає навіть 0,6% щорічного випуску).

Реформа системи освіти має вийти за межі змін системи управління навчальними закладами, включаючи фінансування. Надзвичайно важливо для забезпечення успіху реформ посилити державний вплив на професійно-кваліфікаційну систему підготовки, орієнтуючись на довго- та середньострокові прогнози розвитку економіки і, відповідно, попиту на робочу силу. Однак необхідність і доцільність збільшення масштабів і питомої ваги фахівців із технічних дисциплін має обов'язково супроводжуватися гуманітаризацією технічної освіти, не тільки вищої, а й середньої.

Захоплення приватними освітніми закладами, втрата державного контролю, за відсутності належної сумлінності їх власників і менеджерів, цілком закономірно спричинили катастрофічне зниження якості підготовки фахівців через відсутність і кваліфікованих викладачів, і відірваність від практики, і орієнтацію майже цілком на поточну вигоду. Стратегічні напрями розвитку, на жаль, мало беруть до уваги навіть у провідних навчальних закладах. Можна скільки завгодно говорити про недостатнє фінансування, про низькі заробітні плати, про необхідність для викладачів пошуку додаткової зайнятості, та все це не пояснює масову байдужість студентів до здобуття знань — вони не вимагають від освітнього закладу виконання своїх безпосередніх функцій, а прагнуть будь-що отримати бажаний сертифікат. На жаль, така ж ситуація з докторантурою і аспірантурою: якість дисертацій стрімко падає.

Узагальнюючи вищенаведене, слід зробити висновок, що модернізаційний проект щодо оновлення національної економіки України має, перш за все, спиратися на розвиток існуючих точок зростання — високотехнологічних виробництв (авіаційної та ракетно-космічної галузей, мікробіології, виробництві нових матеріалів тощо). Необхідно здійснити оновлення устаткування та запровадження нових технологій виробництва для «класичних» індустріальних галузей економіки з метою виробництва конкурентоспроможної продукції за показниками екологічності, матеріало- і енергоємності, якості і технічних характеристик. Потрібно провести індустріалізацію сільського господарства. На часі модернізація енергетичної галузі. Тобто за своїм змістом модернізація має бути органічною, спиратися на внутрішні джерела —

як можна більше на власні наукові розробки — і виходити з української специфіки і реалій. Це дасть змогу розбудувати власну систему продукування і реалізації інновацій, використавши її в майбутньому як основу реалізації моделі випереджаючого розвитку, перехід до якої можна розглядати як другий етап модернізації.

1.2. Система пріоритетів розвитку національної економіки

Визначення пріоритетів модернізації національної економіки розглядається нами як важливий елемент модернізаційного проекту оновлення українського суспільства, що спирається на методологію цілепокладання в управлінській діяльності і стратегічного планування загалом.

Застосування системного підходу дає можливість певним чином формалізувати цю складну задачу. При цьому вважаємо за доцільне спиратися на таке визначення системи (як засіб її дослідження), змістом якого передбачається не членування об'єкта дослідження на елементи, а його представлення як сукупності укрупнених компонентів, принципово необхідних для існування і функціонування досліджуваної або створюваної системи. Зокрема, таке бачення репрезентується в роботі В.Волкової [19], де визначення поняття «системи» відповідає підходу до дослідження систем від цілей, а не від елементів і простору станів, на відміну від інших поширених тлумачень цього терміна. Воно покладено в основу методики структуризації цілей і функцій (формула 1.1), що базується на концепції діяльності:

$$S_{def} = \langle Z, STR, TECH, COND \rangle \quad (1.1),$$

де $Z = \{z\}$ — сукупність або структура, цілей;

$STR = \{STR_{np}, STR_{ope}, \dots\}$ — сукупність структур, які реалізують цілі (STR_{np} — виробнича, STR_{ope} — організаційна);

$TECH = \{meth, means, alg, \dots\}$ — сукупність технологій (методи *meth*, засоби *means*, алгоритми *alg* тощо), які реалізують систему;

$COND = \{\varphi_{ex}, \varphi_{in}\}$ — умови існування системи, тобто фактори, що впливають на її створення та функціонування (φ_{ex} — зовнішні, φ_{in} — внутрішні).

При цьому, як показав відомий дослідник в області системного аналізу Ю.І.Черняк, один і той же об'єкт на різних етапах його розгляду може бути представлений у різних аспектах, і, відповідно, одну і ту ж систему доцільно представляти на різних рівнях існування: філософському (тео-

ретико-пізнавальному), науково-дослідницькому, проектному, інженерному тощо і аж до матеріального втілення.

З системного погляду, процес модернізації національної економіки можна розглядати як взаємодію суб'єкта і об'єкта управління (рис. 1.5). Об'єктом проекту модернізації є процеси розвитку національної економіки. У формуванні проекту модернізації бере участь широке коло суб'єктів: органи державного управління і місцевого самоврядування, що утворюють систему влади і мають відповідну компетенцію, повноваження та несуть відповідальність стосовно реалізації стратегічних рішень; громадські об'єднання, підприємницькі структури, наукова спільнота, вищі навчальні заклади, населення, які є носіями певних соціально-економічних, екологічних інтересів.

Рис. 1.5. Схема взаємодії проекту модернізації і національної економіки як об'єкта управлінського впливу

Національна економіка виступає внутрішнім середовищем даної системи. Її зовнішнє середовище утворюють географічні, політичні, економічні, соціальні, демографічні, екологічні та інші зовнішні по відношенню до національної економіки фактори, що впливають на її діяльність, а також інші інституції, з якими вона вступає в безпосередню взаємодію або не вступає, але які впливають на її функціонування. Таким чином, зовнішнє середовище підрозділяється на робоче (ділове) зовнішнє середовище (економічні контрагенти — постачальники, споживачі, конкуренти; органи влади, громадські організації та ЗМІ) і на загальне зовнішнє середовище (всі інші чинники та інституції), на поведінку якого неможливо впливати і необхідно лише адаптуватися до його змін.

Середовище національної економіки виступає «ареною дії» внутрішніх факторів модернізації як чинників, вплив на яких можливо і потрібно не тільки враховувати, а й певним чином коригувати і формувати відповідно до визначених стратегічних пріоритетів. Тому дію всіх національних факторів доцільно розглядати як внутрішні впливи, а дію наднаціональних факторів — як зовнішні фактори модернізації. Зупинимось докладніше на змістовному визначенні внутрішніх і зовнішніх факторів, враховуючи те, що модернізацію національної економіки ми розглядаємо як органічну складову модернізації суспільства в цілому (рис. 1.6).

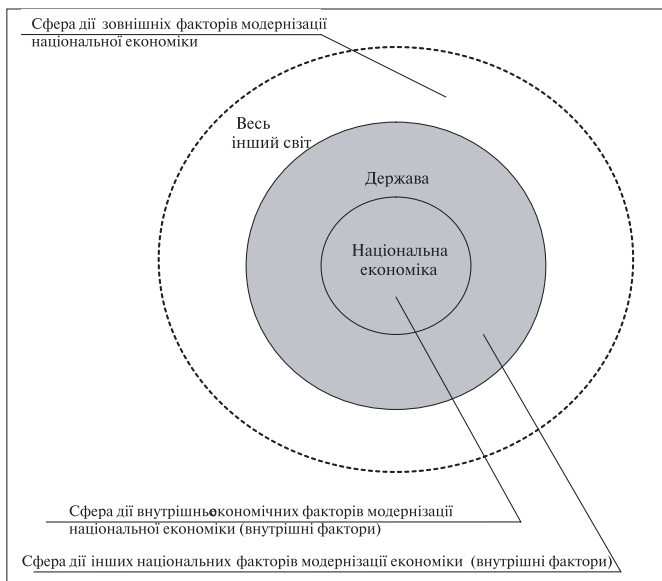

Рис. 1.6. Класифікація середовищ, в яких діють фактори модернізації національної економіки

Для процесів модернізації зовнішнє середовище виступає носієм зразків культури, стосовно яких виникає бажання або об'єктивна необхідність наслідування. Тобто якби ці зразки вже не існували, то не йшлося б про модернізацію взагалі. Особливо сильно на модернізаційні настанови впливає наявність у найближчому зовнішньому оточенні демократичних країн-сусідів, які здійснюють трансмісію демократичних ідей, норм та певний політичний тиск на національний уряд.

Україна не є унікальною в своєму бажанні модернізувати суспільство, а виступає складовою частиною певного цивілізаційного руху (з 1950-х років), коли близько 50 країн оголосили про початок модернізації. Проте далеко не всі подібні спроби можна вважати успішними, тому у зовнішньому світі ми можемо знайти досвід вдалих і не зовсім модернізацій та проаналізувати цей досвід. Зокрема, практика реалізації успішних модернізаційних проектів у деяких країнах Європи (Австрії, Великобританії, Данії, Норвегії), Китаю і Південно-східної Азії (Гонконгу, Японії, Тайваню, Сінгапуру і Південної Кореї) показує, наскільки гнучким і продуктивним може бути підхід до модернізації, якщо він сформований на основі критичного ставлення до досвіду інших країн і здатності запропонувати свою національно орієнтовану модель. Серед зовнішніх факторів модернізації можна виділити геополітичні й економічні. До економічних факторів слід віднести:

- імпорт передових технологій;
- залучення закордонних спеціалістів;
- зовнішні фінансові запозичення:
 - 1) залучення іноземних інвестицій;
 - 2) залучення міжнародних кредитів;
- експорт як джерело фінансових доходів, у т. ч. для здійснення модернізації.

Досвід модернізації інших країн показує, що фактор міжнародних фінансів є досить вагомим. Практично у всіх успішних модернізаційних проектах важливу роль відіграли іноземні інвестиції, що були спрямовані на розвиток інноваційних галузей і виробництва. Майже всі країни, які ставали на шлях модернізації, у тій або іншій формі залучали кошти зі світових ринків капіталу — від кредитів міжнародних фінансових організацій і банків до облігаційних позик. Так, модернізаційний прорив «азійських тигрів» — Тайваню, Сінгапура, Малайзії, а також Китаю спирався на масове залучення прямих іноземних інвестицій. У випадку Японії і Південної Кореї та ряду інших країн при модернізації їх економік важливе значення мали імпорт та адаптація іноземних технологій з їх подальшим тиражуванням. До того ж, для всіх країн, у т. ч. США, важливим

фактором модернізації стало залучення іноземних спеціалістів, виважена імміграційна політика.

Участь у міжнародному поділі праці, що реалізується через експорт, є важливим елементом модернізаційних проєктів і покликана забезпечити надходження фінансових ресурсів до національних економік. Особливо важливим є забезпечення експорту на основі інноваційних виробництв.

Геополітичний фактор модернізації України багато в чому виходить з її центральноевропейського географічного положення. Проте тільки з набуттям незалежності в суспільній свідомості розпочався активний процес усвідомлення себе як європейської держави, і розпочався рух до європейських цінностей, стандартів і способу життя та рівня розвитку економіки.

Також як геополітичний фактор модернізації слід виділити транзитне розташування України, що здатне підвищити її економічний потенціал і, разом з тим, ставить її в центр дії різновекторних інтересів у системі координат «Росія – Захід (Європа)» її закордонних партнерів і внутрішніх політичних груп впливу. Водночас органічним для України шляхом геополітичного розвитку вбачається орієнтація на вільне сприйняття і асиміляцію, відповідно до власних цільових орієнтацій розвитку, як російських і загалом євразійських впливів, так і європейських і західних взагалі. Як це було властиво нашій прадержавності за часів Київської Русі, коли соціум вільно сприймав культурні впливи Візантії, Заходу і Сходу.

Однак сучасний цивілізаційний рух характеризується глобалізацією світового розвитку, яка спирається на західну модель розвитку. І це ще один зовнішній фактор модернізації національної економіки.

Є велика кількість визначень глобалізації, та її сутність можна пояснити, виділивши три сходинки глобалізації [20]:

- інтернаціоналізацію, яка ґрунтується на експорті;
- транснаціоналізацію, що заснована на прямих закордонних інвестиціях і виносі місцевих виробничих потужностей за кордон;
- глобалізацію, що фокусує увагу на ствердженні світового виробництва та інформаційної мережі.

Проте в контексті процесів модернізації під цим поняттям розуміється певна логіка розгортання світових процесів: у модернізаційних і неомодернізаційних теоріях – це виокремлення центру, навколо якого розгортаються всі глобальні процеси; у постмодерністських концепціях – це відмова від визнання чіткого центру за збереження внутрішньої орієнтації на Захід і визнання рівності всіх традицій та культурного різноманіття світу. В цьому контексті доречно навести висловлювання В.Г.Федотової [21, с. 15] про те, що концепція прогресу є легітимізацією виклику Заходу в умовах перетворення історії людства у всесвітню.

Щодо внутрішніх факторів модернізації національної економіки, то слід звернути увагу на те, що ряд фахівців зазначають важливість культурних факторів модернізації. Сучасні теорії модернізації, які акцентують увагу на значенні культурного фактора в процесі модернізації, спираються на теоретичні ідеї, зокрема соціальної дії М.Вебера [22, с. 44–271], теорії сучасних суспільств Т.Парсонса [23], структурно-функціонального аналізу політичних систем Р.Алмонда [24], теорії «індустріального суспільства» Дж.Гелбрейта [25], теорії постмодернізаційного розвитку Р.Інглхарта [26] і ліберальних ідеологій. Даний напрям теоретичної думки обґрунтовує ідею, що економічний розвиток, культурні, а також політичні зміни, тісно пов'язані, утворюючи цілісні і навіть, до деякої міри, передбачувані патерни. Культура здатна формувати і закріплювати певні зразки економічного і політичного життя, в той же час є вірним і те, що значні соціально-економічні зміни переформовують культуру.

Так, в роботі «Культурні фактори модернізації» [27, с. 4], спираючись на методологію, запропоновану Рональдом Інглхартом і Гіртом Хофстедом, автори наголошують, що виявляється прямий зв'язок між кількісним соціально-економічним розвитком даного суспільства і динамікою його основоположних цінностей. Вихід на сталу траєкторію економічного розвитку супроводжується зниженням дистанції громадян по відношенню до влади, зростанням статусу цінностей самовираження, самореалізації, особистої відповідальності за свою долю. Чим ширше ці цінності розповсюджуються у суспільстві, тим більш сталою стає траєкторія економічного розвитку.

Тому задля досягнення цілей модернізації в економічній сфері недостатньо запровадження тільки комплексу економічних заходів, а постає необхідність «запуску комплексного соціокультурного процесу, в якому управлінські і технологічні рішення підпорядковані гуманітарним цілям, а гуманітарні цілі співвіднесені з економічними задачами. При цьому під культурою ми розуміємо всю мережу формальних і неформальних інститутів, відповідальних за продукування, руйнування, трансляцію і розповсюдження цінностей. Відмова від модернізаційного потенціалу культури, від роботи з ціннісною шкалою, з етикою, з національною картиною світу, гарантовано веде модернізаторів у глухий кут» [27, с. 4–5]. У зв'язку з цим автори наголошують на тезі про необхідність розробки і впровадження в соціальну практику ідеології ненасильницького оновлення всієї сфери суспільних відносин, економічних практик, культурних установок.

Думку про важливість внесення промодернізаційних культурних настанов в ідеологію суспільства підтримує і В.Г. Федотова, яка вважає, що еліти не здатні зробити зміни остаточними до того часу, доки народ не перейметься пафосом змін [21, с. 16].

Орієнтація на західноєвропейські культурні зразки вимагає досить точного розуміння сутності культурних трансформацій, що виходять з мети їх наслідувати. З цього приводу О.С.Панарін [28, с. 188] вельми доречно зазначив, що тонка внутрішня гра західної культури, яка полягає в балансуванні між аскезою праці і гедонізмом дозвілля і споживання, на відстані не уловлюється. Чужа культура не може передати іншим свою аскезу, а ось її зовнішні плоди у вигляді високого рівня споживання, комфорту, індустрії дозвілля і розваг виявляються найбільш «комунікуючими». Відповідно, вестернізація переважно реалізується у вигляді субкультури дозвілля, але не праці. А якщо мати на увазі продуктивну систему Заходу, то в її основі лежить культура праці, професійної відповідальності, законослухняності тощо. Тому однобічна вестернізація першого типу скоріше віддаляє, аніж наближує нас до західної моделі суспільства.

В той же час ментальні характеристики населення України виявляються дещо іншими. Так, автори аналітичної доповіді «Український характер» [29, с. 8–10] серед основних соціально-психологічних особливостей наших громадян в якості найважливішої виділяють таку рису, як схильність до ізоляціонізму. Йдеться про обмеженість сфери життєвих інтересів рамками приватного життя і найближчого соціального оточення (родина, близькі родичі, друзі, сусіди, куми і т. ін.), слабкою орієнтацією на професійні досягнення. Для українців характерно відокремлення і дистанціювання від зовнішнього соціального оточення – суспільства в цілому (макросоціуму). Ключовим проявом ізоляціонізму є недовіра до своїх співгромадян (якщо вони не входять до найближчого оточення), а також недовіра до громадських і державних інститутів, низька готовність до солідарності з державою, іншими словами – обмеженість соціального капіталу. Ця обставина є істотною перешкодою для встановлення зв'язків усередині суспільства, формування групової солідарності і нашої подальшої інтеграції в контексті міжнародного співробітництва. Позначаючи феномен «ізоляціонізму», експерти іноді говорять про нього як про особливий різновид «індивідуалізму», хоча він має мало спільного із західним індивідуалізмом, що ґрунтується на пріоритетності цінності особистих прав і свобод, самоповаги і активної громадянської позиції членів суспільства. Український ізоляціонізм як принцип побудови відносин з соціальним оточенням, з одного боку, істотно відрізняється від російського колективізму, а з другого – від західного корпоративного солідаризму.

Ще однією характерною соціально-психологічною особливістю населення України, на думку дослідників [29, с. 8–10], є помірність, яка, у свою чергу, проявляється у низькій амбітності, конформізмі, патерналізмі, екстернальності як недостатній віри у власні сили. Симбіоз помірності і ізоляціонізму чітко проявляється як стосовно представників інших національностей, носіїв інших поглядів і культур через своєрідний

прояв терпимості і толерантності, за одночасного браку відкритості, так і в контексті сприйняття представників протилежної статі як потенційного партнера в спільному веденні домогосподарства, коли в чоловіках і в жінках передусім цінуються традиційні якості. Симбіоз помірності і конформізму є передумовою для такої соціально-психологічної особливості населення України, як амбівалентність свідомості. Амбівалентність і конформізм, у свою чергу, проявляються: в слабкій готовності слідувати нормам права і побутової культури; існуванні феномену «аморальної більшості»; переважно декларативній (неглибокій) релігійності; відсутності радикалізму у політичних поглядах.

На думку Є. Головахи, «...якщо говорити про життєві намагання, то психологія українського населення умовно займає проміжне положення між західною психологією, орієнтованою на досягнення, успіх, і східною — споглядалною. Порівняно зі Сходом — ми більш амбітні, ближче до уявлення про благополуччя як низку досягнень і надбань, а не отримання внутрішньої гармонії і душевного спокою. Однак, у порівнянні з тими ж європейцями — ми менше орієнтовані на досягнення, на кар'єру. Відповідно, у меншій мірі активні на цих теренах, звідси і багато наших проблем. Узагальнюючи, можна сказати, що ми люди, в цілому орієнтовані на досягнення, однак ми задовольняємося меншим, у нас менші запити (ніж у європейців)» [29, с. 18].

Історично так склалося, що український етнос розвивався в рамках двох імперій — Австрійської і Російської, де українці займали другорядне становище і, у кращому випадку, могли бути допущеними лише до зайняття посад на середньому управлінському щаблі. Це призвело до закріплення у національній свідомості ролі виконавця, який вдало вирішує задачі тактичного характеру, але прийняття стратегічних рішень йому дається не так легко. Так, з часів Радянського Союзу поширений збірний образ українця-сержанта, українця-старшини у збройних силах або міліції, який чітко і сумлінно виконує свої обов'язки, хазяйновитий і хитруватий.

Українці історично зарекомендували себе як здатні до кар'єризму особливого роду. Такий тип кар'єризму характеризується високою адаптаційною здатністю, тобто спроможністю «вбудовуватися» в існуючу систему, знаходити в ній свою нішу, пристосовуватися і виконувати не стільки лідерські, скільки виконавчі функції. «Адаптаційний кар'єризм» пов'язаний з консервативним типом мислення, яке мало орієнтоване на новаторство, пошук нових шляхів вирішення проблеми, креативні розробки і стратегування [29, с. 17].

Подібний вид кар'єризму є гальмом розвитку держави на сучасному етапі і є антимодернізаційним за своїм змістом. Також несприятливим до модернізаційного руху фактором є низька орієнтація на саморозвиток і самореалізацію.

Так, за даними соціологічних досліджень [29, с. 17] щодо професійної самореалізації українські громадяни не дуже амбітні, у них немає особливого бажання «горіти» на роботі. Отримані у рамках опитування відповіді стосовно пріоритетів українських громадян щодо роботи (респондентам запропонували вибрати з переліку кілька, але не більше 5 критеріїв, що відповідають їх запитам) висвітлили той факт, що найчастіше серед вимог до роботи зазначалося: «добре оплачувана» (вказали 74,9% опитаних) і «з хорошими умовами праці» (45,6%). Третє місце в рейтингу зайняла вимога — «хороший колектив». Даний запит був дуже популярний у радянську епоху і, як бачимо, не втратив своєї актуальності. Отже, після вимог щодо оплати та умов праці, наступний за важливістю — запит на наявність комфортного соціального мікросередовища за місцем роботи.

На цьому тлі дуже контрастно виглядають рейтингові позиції тих вимог, які стосуються змісту, престижності, інтенсивності, перспективності трудової діяльності. Дані критерії за кількістю згадок можна віднести до вимог «другої черги». Серед респондентів хотіли б мати роботу: цікаву, творчу — 20,7%; престижну — 20,5%; що дозволяє працювати за гнучким графіком — 20,2%; не надто стомлюючу — 17,7%; що дає можливість професійно рости, удосконалюватися — 17,7%; приносить користь людям, суспільству — 15,0%; залишає багато вільного часу — 12,6% [29, с. 17].

Водночас соціологи відзначають поступову зміну соціальних настроїв українського населення. Так, Є.Головаха [30] зазначає, що за 20 років незалежності домінанта елементарного виживання «з надією на державу, в якій уже розчарувалися», змінилася домінантою потреби в роботі, і це є дуже важливим показником. За словами соціолога, те, що за ці роки більшість людей перестали відчувати гострий дефіцит предметів першої необхідності і перейшли від стратегії фізичного виживання до стратегії самостійного розв'язання соціальних і економічних проблем, становить основу надії на соціальні зміни.

Таким чином, розглядаючи комплекс культурних факторів модернізації, слід виділити:

- Ціннісні настанови населення в цілому та окремих груп, особливо еліт, можуть виступати як стимулом, так і гальмом модернізації. За Р.Інглхартом та Г.Хофстедом, для модернізаційних процесів особливо важливими виявляються такі ментальні характеристики, як дистанція громадян по відношенню до влади (її зниження), ставлення до цінностей самовираження, самореалізації та особистої відповідальності за свою долю.

Слід зазначити, що несумісними з модернізацією можуть виявитися не тільки застарілі, архаїчні цінності, а й сучасні соціальні практики, досвід застосування яких з певних причин виявився негативним. Тому вельми важливо провадити роботу із закріплення промодернізаційних

цінностей. У цьому зв'язку практично незадіяним залишається інститут неформальних суспільних практик не тільки як гальмо, а і як сприятливий чинник модернізації. Відповідно зростає важливість інститутів громадянського суспільства щодо трансляції прогресивних соціальних практик у широкий загаль населення. В той же час потрібно значно підвищити промодернізаційний потенціал класичних формальних інститутів трансляції суспільних цінностей, зокрема середньої загальноосвітньої школи, а також таких ретрансляторів цінностей, як ЗМІ – кіно, телебачення і особливо Інтернет.

- Ментальний розкол української нації (україно- і російськомовна частини, що проєвропейськи та проросійськи орієнтовані). Україна складається з двох частин, які мають різні світоглядні і ціннісні орієнтації. Сьогодні ми змушені говорити про два полюси української культури, дві різні цивілізаційні орбіти – «східну» та «західну».

Східноукраїнський світ, зосереджений переважно на лівобережжі Дніпра, сформувався в результаті творчої взаємодії української та російської культур. Західноукраїнська соціокультурна спільнота, розташована головним чином на правобережжі Дніпра, навпаки, склалася в результаті взаємодії з польською, австрійською, румунською, литовською та іншими європейськими культурами. Саме тому для Правобережної України характерною є ціннісна орієнтація на Захід. Ці дві спільноти – український Схід і Захід – є різними, але нероздільними. Їх багато що об'єднує. Це і мова, й історія, і культура, але, мабуть, найголовніше – християнство, що має єдине джерело – Хрещення святого князя Володимира [31].

- Короткий горизонт планування. Внаслідок невпевненості у своєму майбутньому, населенню не властивий довгий горизонт планування, навіть еліти керуються психологією «халіфа на час». За таких умов неможливим стає і довгострокове планування послідовності розгортання у часі модернізаційних процесів, настанови яких можуть бути зміненими з черговою зміною персоналій, наближених до центрів прийняття рішень.

- «Заміна метафізичних цінностей матеріальними» [27]. Тобто духовна криза внаслідок зламу традиційних цінностей суспільства як в Україні, так і на всьому пострадянському просторі призвела до появи цілого покоління молодих людей, які сповідують прагматизм як життєву філософію. Проте це загрожує «ситуацією «відстроченого розпаду», оскільки таке середовище не продукує значимих стимулів для довгострокового розвитку» [27, с. 9].

Культурний аспект модернізації істотним чином пов'язаний з комплексом політичних факторів, оскільки трансформація культурних настанов і робота з їх формування багато в чому спирається на розробку і реалізацію відповідних політичних рішень. Політичний аспект модернізації

вимагає від політичної системи адаптувати до соціальної практики нові зразки культури та створити нові інститути, здатні забезпечити модернізацію суспільства.

«Проектна» концепція модернізації спирається на діяльнісний підхід, за яким змістовне наповнення цілепокладання стратегії модернізації формується і реалізується в рамках державної політики її реальним актором — правлячою елітою. У цьому зв'язку слід наголосити на особливій ролі державних політичних інститутів у реалізації стратегії соціального розвитку.

Політичними факторами модернізації національної економіки є:

- *тип політичного режиму* — політичний режим, спираючись на інституційні, нормативні структури суспільства та на культуру як певний неформальний інститут, формує механізми відбору легітимних форм участі у політичному процесі для його суб'єктів, що знаходить своє відображення при здійсненні державної політики і визначає коло осіб, які беруть участь у процедурі артикуляції і агрегації інтересів; визначає регламент функціональних фаз циклу підготовки та прийняття політичних рішень, включаючи формування політичного порядку денного, розгляд альтернативних варіантів та їх легітимації; задає способи реалізації політичних рішень, механізми контролю їх здійснення та можливої корекції;

- *політична культура* — процес політичної модернізації неможливий без зростання рівня політичної культури населення України, що має сприяти досягненню високого ступеня політичної освіченості населення, а це дасть людям змогу робити свідомий вибір. Однією зі складових політичної модернізації і водночас передумовою розвитку політичної культури є культурна секуляризація, яка полягає в раціоналізації політичного мислення і політичної діяльності індивіда, переході його від ірраціональних факторів політичної поведінки до переважно раціональних настанов у формуванні політичних позицій. На сьогоднішній день в Україні поки що не спостерігається культурної секуляризації, країна зазнає своєрідного синдрому політичної перевтоми, і частина населення демонструє апатію до політичних процесів, а в іншій частині назріває соціальний вибух. Причому ці явища зумовлені емоційними настановами, а не раціональним мисленням чи процесом аналізу [32, с. 242];

- *легітимність влади* — оскільки модернізаційні зміни вимагають консолідації суспільства навколо владного центру, легітимність влади стає дуже важливою, оскільки за своєю сутністю легітимність є усвідомленням законності влади та її носіїв. Саме віра в законність режиму забезпечує стабільність політичної системи, всіх владних відносин. Влада може вважати себе достатньо легітимною лише в тому випадку, коли виконуються фундаментальні «правила гри» — відповідальність владних

структур перед народом та верховенство закону. Характерною особливістю політичного життя в Україні є недостатня легітимність усіх політичних інститутів, тобто структурна легітимність. Це можна пояснити тим, що виникнення та розвиток політичних інститутів відбувалися в Україні неорганічно, не шляхом зусиль та боротьби громадян за свої права, а за рахунок формування «зверху» в інтересах порівняно вузького кола правлячої еліти [33];

• *поширення корупції* — корупція в Україні є системною (як про це говорить більшість експертів), але не має в собі стійких ознак клієнталістського типу політичної системи, попри існування самої «клієнтели». На думку Ю.Тарана, для України, як і для інших постсоціалістичних країн, можна застосувати термін «корупція для модернізації», що пояснює як існування самої корупції, так і присутність клієнталістських зв'язків у деяких сферах. За відсутності сильної політичної влади в Україні, корупція почала виконувати соціальну функцію — вона брала участь у перерозподілі і надходженні нових ресурсів для модернізації. Власне, приватизація не просто показала, що чиновники є корумпованими, — вона показала, що нам бракує суспільного досвіду в ринкових справах. І, можливо, цей висновок є для нас більш конструктивним, ніж прості звинувачення у корупції. Коли легальні правила гри виявилися незатвердженими, а приплив нових ресурсів (наприклад, західних інвестицій) для модернізації економічних і суспільних відносин був обмежений внаслідок правової незабезпеченості, за відсутності інституцій для забезпечення правового регулювання тих чи інших сфер, корупція виявилася фактично єдиним механізмом подальшої трансформації суспільства. А клієнталізм у такій ситуації став наслідком існуючої ще з радянських часів системи блату як певного виду бюрократичної етики. На сьогодні єдиним виходом з даної ситуації є утвердження сильної політичної влади, яка продовжила б трансформаційний процес, але вже у контрольованому режимі, який прийнято називати реформами [34].

Культурні і соціально-психологічні особливості населення України також істотним чином впливають на модель споживання, схильність до заощаджень та інвестування. Розмір доходів населення, їх структура та розподіл між різними верствами населення (справедливість розподілення) є як соціальними, так і економічними факторами модернізації. Рівень доходів визначає соціальну стабільність суспільства, задоволеність життям і, багато в чому, його якість.

Як вже неодноразово зазначалося, будь-яке глибинне соціальне перетворення має спиратися на широку суспільну підтримку. Оскільки апелювати до інтересів і потреб конкретних соціальних прошарків, груп (об'єднаних за регіональним, професійним тощо принципом) значно легше і ефективніше, то усвідомлення і виявлення відповідних груп інтересів і конкретна робота з їх носіями здатна сформулювати необхідну

соціально-політичну підтримку ідей оновлення суспільства та заходів з реалізації модернізаційного проекту (так би мовити, сформувати кредит довіри). У цьому зв'язку досвід вдалих модернізацій вказує на важливість формування значної за своєю питомою вагою середньодохідної групи населення, а згодом — середнього класу як основи суспільства і соціального базису модернізації.

Від того, який обсяг фінансових ресурсів залишається у розпорядженні домогосподарств після задоволення їх первинних потреб, залежить фінансова активність і, відповідно, інвестиційний потенціал населення, що його можна розглядати як важливе додаткове джерело фінансування модернізації економіки, яке на сьогоднішній день практично не використовується.

Загалом, економічними передумовами модернізації виступають: по-перше, кількісно-якісні характеристики сформованого в попередні періоди основного капіталу (основних фондів); по-друге, обсяг фінансових ресурсів, які можна залучити для реалізації цілей модернізації; по-третє, стан трудового потенціалу, особливо його здатність засвоювати та продукувати інновації. На цьому тлі саме питання про ресурсні джерела модернізації видається вкрай важливим, оскільки від результативності заходів по мобілізації фінансових ресурсів в економіці (капіталізація, бюджетування, залучення інвестицій тощо) залежить практична реалізація всього модернізаційного плану.

Одним із найважливіших напрямів соціального прогресу є демографічна модернізація і, перш за все, — модернізація смертності, змістом якої є перенесення за якомога пізнішу вікову межу дії певних причин смертності або навіть їх повне усунення. Процес модернізації смертності розглядається як проходження країною певного епідеміологічного переходу як зміни одного типу патології, що визначає характер захворюваності і смертності населення, іншим її типом, однієї структури хвороб і причин смерті — іншою.

У структурі епідеміологічного переходу можна виділити два етапи його розгортання, які обумовлені подоланням екзо- і ендогенних причин смертності. Так, на першому етапі зусилля зосереджуються на необхідності боротьби з інфекційними хворобами та з травматизмом, а на другому — проти хвороб неінфекційної етіології, перш за все, серцево-судинних, онкологічних захворювань та проти шкідливих звичок.

Перший етап пов'язаний з інституціоналізацією медичної допомоги — створенням загальнодоступної системи охорони здоров'я, охорони материнства і дитинства та поліпшенням загальних санітарно-гігієнічних умов проживання і праці населення через контролювання дотримання техніки безпеки на виробництві, а також впровадження в медичну прак-

тику ефективних лікарських препаратів та медичних технологій, проведенням масової вакцинації населення і підвищенням його загальної культури. Тобто цей етап потребує масових заходів з боку держави в цілому, і системи охорони здоров'я зокрема, та не вимагає серйозної активності й мобілізації зусиль з боку населення. За своєю сутністю перший етап – це боротьба проти хвороб і смерті.

Реалізація другого етапу вимагає відповідального ставлення до власного здоров'я з боку безпосередньо особистості (здоровий спосіб життя, утримання від шкідливих звичок, власна гігієна) та індивідуалізації лікувальних підходів до кожного пацієнта з боку лікаря і системи охорони здоров'я. За своєю сутністю другий етап – це боротьба за подовження життя і періоду здорового життя зокрема.

Інший аспект демографічної модернізації полягає в модернізації народжуваності. Цей процес пов'язаний з розгортанням демографічних переходів, які істотно впливають на народжуваність (дітородні орієнтації населення щодо кількості дітей та віку, в якому жінки народжують, трансформації системи офіційного шлюбу тощо).

Поєднання процесів смертності і народжуваності формує режим відтворення населення, який в Україні є звуженим, що веде до депопуляції населення, його постаріння та, в кінцевому підсумку, до зміни статевовікової структури населення і кількості його працездатних контингентів. Також серед факторів, що справляють істотний вплив на модернізаційні процеси, слід назвати міграцію, яка за своїм змістом є і демографічним, і соціальним, і економічним явищем. Відповідно, міграція здатна чинити комплекс різнорідних і різновекторних, інколи протилежних, впливів на процеси розвитку. Активне розгортання процесів урбанізації є одночасно і фактором, і результатом модернізації суспільства.

Таким чином, узагальнюючи вищенаведене, можна зробити висновок, що результативність і ефективність процесу модернізації національної економіки визначається комплексом факторів (рис. 1.7). Ці фактори здатні справляти різновекторний вплив на модернізаційні процеси – діяти сприятливо, промодернізаційний чином, або мати антимодернізаційний зміст. Враховуючи те, що найбільш вивченим є вплив економічних факторів, у даному дослідженні докладному аналізу піддано дію демографічних, соціальних, а також політичних чинників модернізації національної економіки.

Необхідність здійснення цілеспрямованого впливу на розвиток національної економіки потребує формування певної цілереалізуючої системи (далі – ЦРС), механізм функціонування якої має бути адекватним задачі реалізації цільових орієнтирів модернізації.

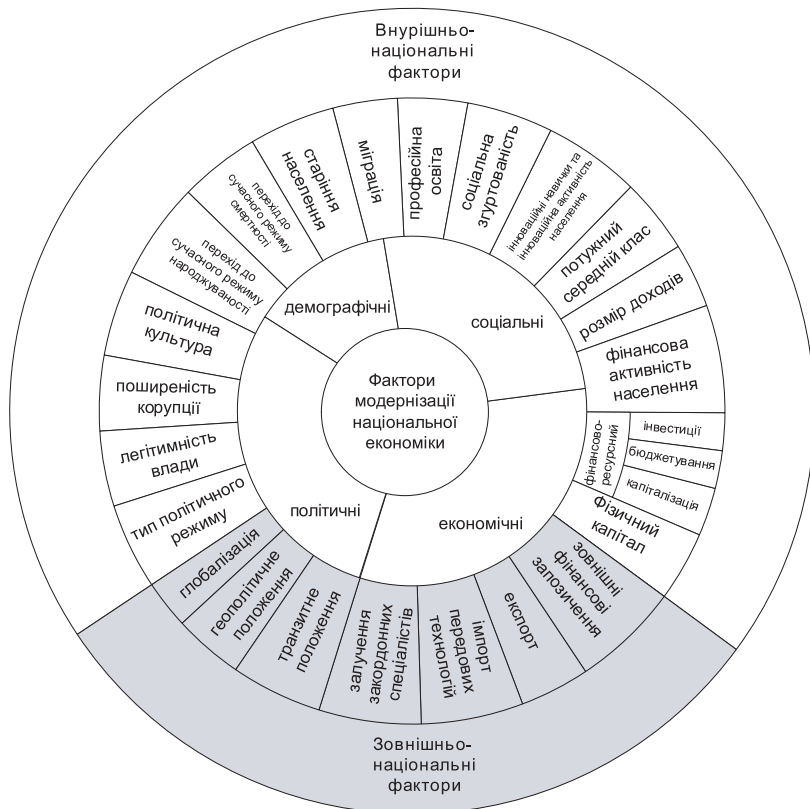

Рис. 1.7. Демографічні, соціальні, політичні та економічні фактори модернізації національної економіки

Під ЦРС розуміємо сукупність організаційно-економічних інструментів реалізації проекту модернізації національної економіки у вигляді взаємопов'язаних інститутів і механізмів забезпечення цілеспрямованого та ефективного впливу на розвиток суспільства.

Метою діяльності ЦРС є управління процесом реалізації модернізації як штучне зовнішнє втручання в причинно-наслідкові зв'язки перебігу процесів розвитку національної економіки, коректування в потрібному напрямі генетичного сценарію розвитку.

Реалізація рішення переводить об'єкт управління в якийсь новий стан. Його окремі (або всі) характеристики і параметри змінюються. У теорії управління доведено, що задля ефективного управління керуюча система повинна отримувати інформацію про ці зміни. Тому необхідним

елементом є органи обліку і контролю, які виконують функції збору, обробки, обліку інформації та подання її в керуючу систему.

Процес управління, таким чином, стає замкнутим: на основі отриманої інформації керуюча система виробляє рішення, об'єкт управління його реалізує, інформація про зміну стану об'єкта надходить в органи обліку і контролю, від яких перероблена інформація передається знову в керуючу систему для вироблення нового рішення і т. д. Ділянка проходження інформації від об'єкта управління до керуючої системи називається ланцюгом зворотного зв'язку (див. рис. 1.5).

Спираючись на бачення майбутнього об'єкта дослідження як елемента довгострокового планування розвитку, окреслимо різнобічний оптимістичний погляд на розвиток національної економіки у довгостроковій перспективі та визначимось стосовно тих пріоритетних завдань, виконання яких буде покладено в основу модернізаційного плану.

У стратегічній перспективі Україна постає *демократичною державою з розвинутою економікою*, джерелами економічного зростання якої виступають ряд високотехнологічних галузей (літакобудування, ракетно-космічна галузь, мікробіологія, виробництво нових матеріалів тощо), а також виробництво продуктів харчування; з розвинутим внутрішнім ринком; диверсифікованою енергетичною системою.

Із стратегічним баченням тісно пов'язана категорія місії розвитку держави. Визначення місії є першим кроком у напрямі зниження невизначеності щодо уявлень про об'єкт стратегічного управління. Це інструмент виділення даного об'єкта дослідження серед однорідних, подібних до нього об'єктів. Місія висловлює вищий сенс, мету існування громади в майбутньому і включає довготермінове бачення суспільством того, яким воно прагне стати. Тому, розмірковуючи про місію, вважаємо за необхідне ще раз акцентувати увагу на ідеї щодо того, що *функціонування національної економіки має забезпечити економічні можливості розвитку людського потенціалу населення України*.

Конкретизацією місії є система стратегічних пріоритетів як блоків цілей розвитку національної економіки. Під ціллю розуміємо бажане майбутнє, ключовий результат, до якого прагнемо у своїй діяльності (в нашому контексті — в процесі модернізації національної економіки) у встановлений проміжок часу. При цьому ціль необхідно формулювати як вербальне висловлювання про кінцевий стан системи або процесу.

Особливістю стратегічних цілей є те, що для деяких з них важко, а іноді неможливо навести конкретні строки їх досягнення і вказати числові значення параметрів. А деякі зі стратегічних цілей повинні виконуватися постійно. Проте у практиці прогнозування і планування економічних явищ довгостроковими вважаються прогнози на термін від 5 до 15–20 років.

З метою структуризації цілей формується так зване «дерево цілей». Дерево цілей — це граф-дерево, що виражає відношення між вершинами-етапами або проблемами досягнення мети. Кожна вершина являє собою ціль для всіх гілок, що з неї виходять. Конкретизацією стратегічних цілей є робота з формування комплексу задач, що повинні бути вирішеними з метою досягнення тієї чи іншої стратегічної цілі. Із комплексу задач виходить система конкретних завдань, які можуть бути задані на мові відповідних значень економічних, соціальних, екологічних та інших параметрів і мають визначений строк виконання. Таким чином, проектування цілі закінчується на: етапі визначення конкретних завдань щодо її реалізації через формулювання якісних і кількісних показників; визначення строків їх досягнення; ресурсів; органів і осіб, відповідальних за їх виконання.

Повертаючись до характеристики цілі як такої, слід зазначити, що ціль повинна відбивати цілеспрямованість діяльності, оскільки будь-яка діяльність (рух, зміна, розвиток і т. ін.) є цілеспрямованими на досягнення певної мети.

Цілі тісно пов'язані з проблемами. З одного боку, постановка мети породжує проблему її досягнення, а з іншого — задля вирішення проблеми ставиться мета як шлях її розв'язання. При цьому самі проблеми можуть мати об'єктивний або суб'єктивний характер, а цілі можуть мати характер бажання або напружаму діяльності.

У системному аналізі мета займає центральне місце, власне сам системний аналіз і починається з формулювання цілей. Важливим аспектом процесу цілепокладання є формування критеріїв. У загальному випадку цілі мають або конкретне, або розпливчате формулювання. Тому розрізняють два типи цілей: 1) ціль-результат — конкретна, вимірювана мета; 2) ціль-напрямок — тобто ідеальна, якісна мета. Для кількісної оцінки ступеня досягнення мети використовують критерії (особливо для ідеальної цілі). У цьому сенсі критерії можна розглядати як кількісні моделі якісних цілей. Потреба в критеріях особливо постає у задачах управління, зокрема, в задачах оптимізації та прийняття рішень через необхідність оцінки наявних альтернатив. Визначення значення критерію для даної альтернативи є, по суті, непрямим вимірюванням ступеня її придатності (цінності) як засобу досягнення мети.

Процес цілепокладання є складним і відповідальним елементом стратегічного планування, що несе в собі ряд так званих ризиків і труднощів цілепокладання. Цілепокладання — це процес, що за своєю сутністю є обмеженим, оскільки вирішення будь-якого реального завдання стикається з обмеженнями, які можна розділити на дві групи: об'єктивні закони природи і ресурсні обмеження; суб'єктивні — через обмеженість

розуміння дійсності і системи цінностей суб'єкта цілепокладання. Також воно піддається впливу зовнішніх, внутрішніх чинників і часу. У першу чергу необхідно враховувати наявність відповідних ресурсів для реалізації мети, а також інтереси навколишнього середовища.

Таблиця 1.1

Матриця ризиків цілепокладання

Ціль	Сильно акцентована	Слабо акцентована
Вірно вибрана ціль	Ризик відсутній (++)	Ризик помірний (+—)
Невірно вибрана ціль	Сильний ризик (--)	Ризик помірний (—+)

У табл. 1.1 у вигляді матриці ризиків цілепокладання узагальнено ситуації стосовно процесу визначення цілей і ризиків їх реалізації. Розглядаються випадки, коли вірно або невірно вибрана ціль, сильно або слабким чином акцентується у процесі цілепокладання, а також реалізації. Сильно акцентована вірна ціль є бажаною ситуацією, оскільки веде до досягнення бажаного результату. Протилежний випадок — сильно акцентована невірна ціль як явна похибка управлінського процесу, яка своїм найменшим наслідком має даремне витрачання ресурсів суспільства. Також слід виділити два проміжних стани: перший, коли правильна ціль недостатньо акцентована, підтримана — цей випадок несе в собі помірний ризик; другий, коли невірна ціль слабо акцентована, ризик при цьому вищий, ніж у першому випадку, але його теж можна вважати помірним. При цьому у разі визначення цілей модернізації національної економіки ризик невірної локалізації цілі, а у подальшому і задач модернізації, виступає одним з несприятливих факторів модернізації загалом і може бути віднесений до управлінських (адміністративних) несприятливих факторів модернізації.

Таким чином, узагальнюючи вищенаведене, можна стверджувати, що управління процесом модернізації від етапу аналізу ситуації і цілепокладання багато в чому визначає успіх всієї модернізації.

Сучасний перебіг економічних процесів в Україні свідчить про необхідність модернізації, оскільки чітко позначилися межі розвитку національної економіки в рамках індустріальної моделі. Це наявні технологічні, структурні і ресурсні обмеження; є доволі серйозні проблеми екологічного характеру. Наявність екологічних і економічних негараздів відбивається на соціальному стані населення. Зрозуміло, що без зміни парадигми розвитку неможливо подолати комплекс зазначених вище проблем. Ця нова парадигма розвитку репрезентується концепцією модернізації.

Процес модернізації вимагає досягнення двох груп цілей – макроекономічної стабільності й забезпечення економічного зростання. Проте економічне зростання, про яке йдеться, має ґрунтуватися на якісно інших джерелах, аніж до сьогодні (рис. 1.8).

Рис. 1.8. Вимоги до економічних процесів як джерел зростання

Вимоги до якості економічних процесів мають бути значно підвищеними; йдеться саме про економічне зростання, що характеризується толерантністю до навколишнього середовища через запровадження засад сталого екологічно-безпечного розвитку та істотним підвищення економічної ефективності господарської діяльності. Слід зауважити, що досягнення цих вимог може бути співнаправленим процесом, і подальша

дефрагментація цих блоків показує, що вони тісно переплетені і в певних аспектах збігаються.

Конкретизуємо обидва напрями. Декомпозиція напрямку Н.01 «Стабільне функціонування національної економічної системи» наведена на рис. 1.9. Важливість його досягнення важко переоцінити – без забезпечення стабільності національної економіки складно сподіватися на сталий соціальний і економічний розвиток. Соціум, стан якого є нестабільним в соціально-економічному аспекті, навряд чи здатний до радикального вирішення технологічних і екологічних проблем і буде відкладати їх вирішення до кращих часів, ігноруючи небезпеки.

<i>Н.01 «Стабільне функціонування національної економічної системи»</i>	Н.01.01 Здійснення структурної трансформації продуктивних сил	Н.01.01.01 Зменшення частки сировинних галузей промисловості
		Н.01.01.02 Збільшення частки галузей, що виробляють кінцевий продукт
		Н.01.01.03 Збільшення частки високотехнологічних, наукоємних виробництв
	Н.01.02 Підвищення еколого-економічної ефективності господарської діяльності	Н.01.02.01 Підвищення прибутковості економічної діяльності
		Н.01.02.02 Забезпечення конкурентоспроможності продукції
		Н.01.02.03 Забезпечення інноваційності продукції
		Н.01.02.04 Забезпечення екологічної безпечності виробництва
		Н.01.02.05 Забезпечення екологічної безпечності продукції
	Н.01.03 Підвищення соціально-економічної ефективності господарської системи регіону	Н.01.03.01 Забезпечення оптимальних показників зайнятості населення
		Н.01.03.02 Формування потужного середнього класу (забезпечення відповідного середнього рівня доходів населення)
	Н.01.04 Розширення внутрішнього ринку	Н.01.04.01 Розвиток імпортозаміщуючих виробництв
		Н.01.04.02 Розширення внутрішнього ринку збуту вітчизняних товарів

Рис. 1.9. Декомпозиція напрямку Н.01 «Стабільне функціонування національної економічної системи»

Перехід до засад сталого розвитку накладає екологічні обмеження на розвиток економічної системи. У цьому зв'язку економічний розвиток як самоціль стає неактуальним, а на передній план виходить питання щодо якості економічного розвитку, його еколого-економічної і соціально-економічної ефективності. Декомпозиція напрямку Н.02 «Економічний ріст» (та його виокремлені виміри модернізації – галузевий і ресурсний) наведена на рис. 1.10.

Н.02 «Економічний ріст»	Н.02.01 Галузева складова	Н.02.01.01 Розвиток і підтримка існуючих високотехнологічних виробництв
		Н.02.01.02 Розвиток нових високотехнологічних виробництв, для розвитку яких в Україні є або можна створити відповідні умови
		Н.02.01.03 Технічне переоснащення класичних для України галузей з метою підвищення їх екологічності, ресурсоефективності виробництва, конкурентоспроможності продукції
	Н.02.02 Ресурсна складова	Н.02.02.01 Розвиток трудового потенціалу (як головної продуктивної сили) через підвищення його людського потенціалу – рівня освіти, кваліфікації, здатності до творчого, креативного мислення, продукування інновацій
		Н.02.02.02 Розвиток засобів виробництва
		Н.02.02.03 Інформатизація
		Н.02.02.04 Розвиток науки як специфічної продуктивної сили
		Н.02.02.05 Підвищення ефективності використання природних ресурсів і сил природи (енергія сонця, вітру тощо)
		Н.02.02.06 Залучення до виробництва передових форм та методів його організації

Рис. 1.10. Декомпозиція напрямку Н.02 «Економічний ріст»

Навіть побіжний аналіз даного списку пріоритетів дає змогу дійти висновку, що більш детальна їх проробка виявить збіг певних цілей з різних блоків, а на рівні заходів вони можуть повністю збігатися (зокрема, розвиток імпортозаміщуючих виробництв корелює з розвитком внутрішнього ринку, а переоснащення виробництва – з залученням передових

форм та методів його організації тощо). Тому при побудові «дерева цілей» постає завдання уникнути такого дублювання.

І в першому, і в другому напрямках акцентується увага на необхідності розвитку високотехнологічних виробництв.

Високотехнологічне промислове підприємство (ВТП) — це суб'єкт господарської діяльності, що систематично застосовує передові промислові технології й навички працівників технологоорієнтованих професій та виробляє високотехнологічну продукцію, а також розробляє та випускає на ринок нові товари, отримуючи при цьому високу додану вартість. Додатковими ознаками ВТП є: використання проміжних високотехнологічних сировини, матеріалів, комплектуючих для виробництва кінцевої продукції; випуск проміжної високотехнологічної продукції, котра входить до складу такої ж кінцевої, конкурентоспроможної на зовнішніх ринках; інвестування у техніко-технологічне переозброєння; отримання підприємством охоронних документів на об'єкти інтелектуальної власності; наявність у нього міжнародних сертифікатів, таких як ISO серії 14000 і 9000.

Передові промислові технології (ППТ) — це сукупність виробничих методів, пов'язаних із проектуванням і конструюванням; виробництвом, обробкою та складанням продукції; автоматичною подачею-вивантаженням матеріалів; експертизою; мережевими комунікаціями. Їх застосування передбачає стимулювання не лише промислового виробництва, а й всього бізнес-процесу, адже вони надають можливість фірмі поєднувати виробничі й інформаційні технології для підвищення ефективності її діяльності.

Високотехнологічна промислова продукція (ВТПр) є втіленням останніх науково-технічних (інженерних) розробок — принципово нових, які не мають аналогів, або нових у ключових технологічних напрямках. Випуск її забезпечує монопольне становище або зміцнює конкурентні позиції на міжнародному ринку. До ключових технологічних напрямів, визначених інноваційними стратегіями більшості країн, належать: *авіаційно-космічні, ядерні, оптичні, інформаційно-комунікаційні, електронні; виробничі, транспортні технології; технології для безпеки (озброєння); нові матеріали та матеріали з покращеними властивостями; біотехнології; технології в біохімії, імунології, генетиці, фізіології, екології; нанотехнології.*

Спираючись на результати суцільного державного статистичного обстеження 7639 господарюючих суб'єктів промислової сфери (коефіцієнт охоплення — 0,85), яке було здійснено на початку 2009 р. та ґрунтувалося на Методиці ідентифікації українських високотехнологічних промислових підприємств [35] і формі № 1-технологія «Обстеження потенціалу виробництва високотехнологічної промислової продукції за період 2005–2007 рр.» [36], можна стверджувати, що 23% респондентів застосо-

вують технології віком від 11 до 20 років. 2014 українських виробників (26,4%) працюють із технологіями, яким понад 20 років. І хоча протягом 2005–2007 рр. 46,9% опитуваних підприємств застосовували машини й обладнання для технологічних процесів, лише 9,7% (742 господарюючих суб'єкта) повідомили про наявність у структурі виробництва щонайменше однієї передової промислової технології (ППТ) із запропонованого переліку з 26 найменувань. Найпоширенішими ППТ у вітчизняних виробників є: автоматизовані проектувальні, конструювальні та локальні мережі, технології виробництва кінцевої продукції, гнучкі виробничі системи. Серед тих, хто застосовує п'ять і більше передових технологій, переважають виробники харчових продуктів, машин та устаткування, електричних машин та устаткування [37].

Для порівняння: у США майже 20 років тому проводилося дослідження застосування передових технологій у обробній промисловості. В результаті опитування 6917 компаній із чисельністю від 20 осіб було встановлено, що ще у 1988 р. 68,4% респондентів мали щонайменше одну з сімнадцяти технологій аналогічного переліку. Повторне дослідження 1993 р. виявило, що цей показник зріс до 75%. У Канаді у 1998 р. 76% із 3702 промислових підприємств застосовували щонайменше одну з двадцяти шести зазначених вище технологій, а 46% опитаних мали «в арсеналі» щонайменше п'ять технологій [37].

Незважаючи на значне відставання українських підприємств за масштабами використання у виробництві передових промислових технологій, за результатами дослідження відомо, що лише 21,1% опитаних (або 1615 респондентів) планували протягом 2009–2011 рр. заміну існуючих технологій. Але переважна їх кількість готова лише до незначних змін. Більше половини опитаних віддають перевагу придбанню готового обладнання [37].

Повільні темпи модернізації вітчизняного виробництва обумовлені низькими показниками їх інноваційної діяльності. Лише 2,9% опитаних повідомили про наявність спеціалістів, які виконували наукові дослідження та розробки. 45% працівників, задіяних у ДіР, працюють на підприємствах гр. 29 КВЕД «Виробництво машин та устаткування». Протягом 2005–2007 рр. їх загальна кількість скоротилась на 6,8%. Крім того, за даними форми № 1-технологія, у 2007 р. лише 1,54% (або 118 підприємств) мали внутрішні витрати на наукові та науково-технічні роботи; 40% – витрачали на дослідження і розробки, виконані співвиконавцями; 3,7% (282 підприємства) – придбали нові технології; 3,9% (295 підприємств) – виділяли кошти на виробниче проектування, інші види підготовки виробництва для випуску нових продуктів, впровадження нових методів виробництва [37].

На запитання «Чи отримувало Ваше підприємство будь-яку підтримку держави (грошові асигнування, позики, субсидії, гранти, дотації, держзамовлення) для інноваційної діяльності протягом 2005–2007 рр.?» відповіли 86,3% респондентів. Із них лише 127, або 1,2% опитаних, дали позитивну відповідь. З тих, хто відчув підтримку держави в інноваційній діяльності, 30 виробників належать до харчової промисловості, 14 – до сфери виробництва машин та устаткування, 11 – до виробництва медичної техніки, вимірювальних засобів, оптичних приладів та устаткування, годинників. 35,7% респондентів віддають перевагу пільгам в оподаткуванні, 19% – державним замовленням [37].

До 2009 р. високотехнологічними секторами промисловості вважалися: фармацевтичне виробництво; випуск офісного устаткування й електронно-обчислювальних машин; виробництво повітряних і космічних літальних апаратів; виробництво медичної техніки, вимірювальних засобів, оптичних приладів та устаткування, годинників, а також апаратури для радіо, телебачення і зв'язку, але, згідно з новою міжнародною агрегацією секторів за рівнем технологічності, високотехнологічними вважаються тепер лише перші три з вищеназваних сектори.

З опитаних вітчизняних промислових виробників 331 належить до п'яти високотехнологічних секторів. Із них лише 122 підприємства підтвердили випуск ВТПр і 65 – її експорт, надавши відповідні коди за НПП і УКТЗЕД. Серед господарюючих суб'єктів високотехнологічних секторів лише 37% випускають товари, що визнані на міжнародному ринку як високотехнологічні. При цьому їх кумулятивна виручка від реалізації продукції становить близько 60% загального показника респондентів високотехнологічної сфери [37].

Таким чином, авторами дослідження встановлено, що в Україні серед 7639 промислових виробників, які звітували за формою № 1-технологія, *фактично лише 3% випускають високотехнологічні товари*. Майже половина цих підприємств належить до галузей промисловості, які формально не є високотехнологічними.

Аналіз пропонованих напрямів модернізації, сформульованих як Н.02.01 «Підтримка існуючих високотехнологічних виробництв» та Н.02.02 «Розвиток нових високотехнологічних виробництв, для розвитку яких в Україні є або можна створити відповідні умови» показує, що їх декомпозиції практично збігаються (рис. 1.11).

Високотехнологічними флагманами української промисловості є літакобудування і космічна галузь, ядерна енергетика, технології для безпеки (озброєння); ряд виробництв нових матеріалів та матеріалів з покращеними властивостями.

Н.02.01.01 «Підтримка існуючих високотехнологічних виробництв, для розвитку яких в Україні є або можна створити відповідні умови»	Н.02.01.01.02.01 Визначення переліку високотехнологічних товарів як продукції високотехнологічних виробництв, яка конкурентоспроможна на зовнішньому ринку	Н.02.01.01.02.01.01 Запровадження міжнародних стандартів агрегації секторів обробної промисловості та послуг за рівнем технологічності (Aggregations of manufacturing based on NACE Rev. 2 and Aggregations of services based on NACE Rev. 2) та високотехнологічних товарів (High-technology products list – SITC Revision 4)
		Н.02.01.01.02.01.02 Розробка і запровадження методики кваліфікування господарюючих суб'єктів як високотехнологічних
		Н.02.01.01.02.01.03 Запровадження моніторингу та системної оцінки ресурсів, витрат і результатів діяльності високотехнологічних виробництв
	Н.02.01.01.02.02 Економічне стимулювання високотехнологічних виробників, експортерів високотехнологічних товарів	Н.02.01.01.02.02.01 Бюджетна фінансова підтримка
		Н.02.01.01.02.02.02 Податкові преференції
		Н.02.01.01.02.02.03 Розміщення державних замовлень
		Н.02.01.01.02.02.04 Стимулювання внутрішнього попиту на продукцію високотехнологічних галузей
		Н.02.01.01.02.02.05 Економічне стимулювання вітчизняних інвесторів високотехнологічних виробництв і продукції
		Н.02.01.01.02.02.06 Економічне стимулювання іноземних інвесторів високотехнологічних виробництв і продукції
	Н.02.01.02.01 Стимулювання розвитку нових сегментів економіки (видів діяльності, галузей) економіки	Н.02.01.02.01.01 Створення об'єктів альтернативної енергетики, альтернативних видів рідкого та газового палива
		Н.02.01.02.01.02 Використання вторинних енергетичних ресурсів
		Н.02.01.02.01.03 Утилізація та переробка сміття, використання вторинних ресурсів
		Н.02.01.02.01.04 Розроблення новітніх ресурсозберігаючих технологій
		Н.02.01.02.01.05 Розвиток нанотехнологій і мікроелектроніки, створення і впровадження інформаційних технологій та телекомунікаційних систем
		Н.02.01.02.01.06 Розроблення нових хімічних технологій та застосування нових матеріалів
		Н.02.01.02.01.07 Розвиток біотехнологій

Рис. 1.11. Декомпозиція напрямів Н.02.01 «Підтримка існуючих високотехнологічних виробництв» та Н.02.02 «Розвиток нових високотехнологічних виробництв, для розвитку яких в Україні є або можна створити відповідні умови»

Наприклад, на базі розвитку технології виробництва кристалів і наноструктур напівмагнітних напівпровідників з ефектом спінової взаємодії для застосування в оптоелектроніці; технології виготовлення надчистих галію та індію для створення матеріалів надвисокочастотної електроніки; технології виробництва кремнієвих лавино-пробивних діодів; технології серійного виробництва потужних (20 Вт) імпульсних кремнієвих лавино-прольотних діодів для радіолокаційної техніки нового покоління; типової технології виготовлення сонячних батарей на основі сотопластових каркасів і технологічних процесів виготовлення ячеек ФЕП¹, мікрозварювання та захисту ФЕП тощо. Тобто всі вони потребують підтримки і аналізу поточної економічної ситуації, в якій перебувають. Тому на першому етапі слід визначити необхідність інвентаризації вже існуючих виробництв, проведення аналізу їх ефективності, перспектив розвитку в аспекті стимулювання розвитку як економіки України, так і стосовно формування експортного потенціалу держави.

У галузі машинобудування до високотехнологічних належать ВАТ «Турбоатом», провідні підприємства вітчизняної електротехнічної галузі ВАТ «Одескабель», ЗАТ «Завод «Південкабель», м. Харків, ВАТ «Каховський завод електрозварювального устаткування», ВАТ «Укрелектроапарат», м. Хмельницький та ін.

Розглянемо докладніше ще один напрям галузевого підходу (рис. 1.12) Н.01.04.01 «Розвиток імпортозаміщуючих виробництв», що конкретизує напрям Н.01.04 «Розширення внутрішнього ринку». Проте він певним чином збігається по ряду позицій з цілями напрямів Н.01.01, Н.01.02, оскільки імпорт України включає широку номенклатуру високотехнологічних, наукоємних товарів. Позитивним сальдо торговельного балансу характеризується єдина група високотехнологічних товарів — аеронавігаційні або космічні апарати.

Провідними виробниками в цій галузі є АНТК ім. О.Антонова, ВАТ «Мотор-Січ», об'єднання «Український авіапром» та ін. Їх конкурентоспроможність спирається на високий технічний рівень, замкнений цикл НДДКР, унікальність виробленої одиничної (під конкретне замовлення) продукції. Серед основних проблем авіабудівників слід назвати: низький внутрішній платоспроможний попит на їх продукцію, дещо нижчий технологічний рівень порівняно з закордонними виробниками і, як наслідок, експорт продукції в основному зорієнтований на країни СНД.

Так, аналіз показує, що з Переліку високотехнологічних товарів із 279 номенклатурних позицій за 10-ти та шестизначними кодами УКТЗЕД (за категоріями: хімічні продукти, електричні машини й устаткування та їх частини, наукові прилади, неелектрична техніка, фармацевтичні про-

¹ Фотоелектронні помножувачі.

дукти, аерокосмічна, комп'ютерна й офісна техніка, електроніка та техніка зв'язку, озброєння), за підсумками 2009 р., з усієї кількості ВТТ, що зазначається в Переліку, 218 експортували з України, 262 – імпортували. Тобто український ринок споживає майже весь спектр іноземних високотехнологічних товарів [37].

<i>Н.01.04.01 «Розвиток імпортозаміщуючих виробництв»</i>	Н.01.04.01 Визначення переліку імпортних товарів, виробництво яких потрібно і можливо розпочати в Україні	Н.01.04.01.01 Виділення критичного і некритичного імпорту в структурі номенклатури товарів, що імпортуються
		Н.01.04.01.02 Економічна експертиза доцільності імпортозаміщення (наявність ресурсів, відповідних виробничих технологій, професійних кадрів, місць базування, економічний ефект – рентабельність виробництва, об'єм внутрішнього ринку збуту, можливість експорту на зовнішні ринки, економія коштів бюджету через відмову від імпорту)
	Н.01.04.02 Проведення підготовчої роботи по запуску імпортозаміщуючих виробництв	Н.01.04.02.01 3 Закупівля технологій, ліцензій
		Н.01.04.02.02 Навчання кадрів
		Н.01.04.02.03 Виділення земельних ділянок для базування виробництв
		Н.01.04.02.04 Проведення тендерів на розміщення державних замовлень
		Н.01.04.02.05 Визначення бізнесових структур, які безпосередньо будуть виробляти відповідний товар
	Н.01.04.03 Стимулювання розвитку імпортозаміщуючих виробництв	Н.01.04.03.01 Бюджетна фінансова підтримка
		Н.01.04.03.02 Податкові преференції
		Н.01.04.03.03 Розміщення державних замовлень
		Н.01.04.03.04 Стимулювання внутрішнього попиту на продукцію
		Н.01.04.03.05 Економічне стимулювання вітчизняних інвесторів імпортозаміщуючих виробництв і продукції
		Н.01.04.03.06 Економічне стимулювання іноземних інвесторів імпортозаміщуючих виробництв і продукції

Рис. 1.12. Декомпозиція напрямку Н.01.04.01 «Розвиток імпортозаміщуючих виробництв»

Проте Україна імпортує і безліч товарних позицій, які зовсім не можна вважати високотехнологічними товарами. Виробництво частини з них потрібно запровадити в рамках програми імпортозаміщення (вироби легкої промисловості, у т. ч. для дітей — одягу, взуття, шкільної форми тощо; фармацевтичної галузі; машинобудування тощо). Точний перелік таких галузей має стати предметом окремого дослідження. Запровадження цих заходів має вести до розширення ємності внутрішнього ринку та підвищення зайнятості населення, покращення галузевої структури виробництв у територіальному розрізі.

На рис. 1.13 наведено декомпозицію напрямку Н.02.01.03 «Технічне переоснащення класичних для України галузей з метою підвищення їх екологічності, ресурсоефективності виробництва, конкурентоспроможності продукції», в складі якої доцільно виділити два напрями: економічне стимулювання заміни застарілих і шкідливих виробництв та необхідність максимальної економії ресурсів.

<i>Н.02.01.03 «Технічне переоснащення класичних для України галузей з метою підвищення їх екологічності, ресурсоефективності виробництва, конкурентоспроможності продукції»</i>	Н.02.01.03.01 Економічне стимулювання заміни застарілих і шкідливих виробництв	Н.02.01.03.01.01 Визначення переліку критично шкідливих технологічних процесів, що потребують заміни
		Н.02.01.03.01.02 Бюджетна фінансова підтримка
		Н.02.01.03.01.03 Податкові стимулювання
		Н.02.01.03.01.04 Розміщення державних замовлень
		Н.02.01.03.01.05 Економічне стимулювання вітчизняних інвесторів
		Н.02.01.03.01.06 Економічне стимулювання іноземних інвесторів
	Н.02.01.03.02 Максимальна економія ресурсів	Н.02.01.03.02.01 Екологізація продуктивних сил
		Н.02.01.03.02.02 Впровадження сталих моделей виробничого природокористування
		Н.02.01.03.02.03 Впровадження сталих моделей невикористовуваного природокористування
		Н.02.01.03.02.04 Оптимізація кількості і структури вилучення природних ресурсів з навколишнього природного середовища
		Н.02.01.03.02.05 Оптимізація кількості і структури відходів, які повертаються до навколишнього природного середовища

Рис. 1.13. Декомпозиція напрямку Н.02.01.03 «Технічне переоснащення класичних для України галузей з метою підвищення їх екологічності, ресурсоефективності виробництва, конкурентоспроможності продукції»

При переході на засади сталого екологічно безпечного розвитку вельми важливо вести господарську діяльність в рамках екологічної ємності природної системи, тобто мається на увазі необхідність такого коригування обсягів виробничої діяльності та її якісних показників, щоб вона була узгодженою з асиміляційним потенціалом відповідної території і не перевищувала асиміляційну здатність екологічної системи нівелювати негативні антропогенні впливи.

Тому в цьому блоці нами виділяється необхідність екологізації продуктивних сил, впровадження сталих моделей виробничого природокористування, впровадження сталих моделей невиробничого природокористування, оптимізація кількості і структури вилучення природних ресурсів з навколишнього природного середовища, оптимізація кількості і структури відходів, які повертаються до навколишнього природного середовища.

На рис. 1.14 наведено схему декомпозиції напрямку Н.02.01.03.02.01 «Екологізація продуктивних сил» модернізації національної економіки. Згідно з визначенням Л.Г.Мельника, екологізація економіки є цілеспрямованим процесом перетворення економіки, спрямованим на зниження інтегрального екодеструктивного впливу процесів виробництва і споживання товарів і послуг в розрахунку на одиницю сукупного суспільного продукту.

Н.02.01.03.02.01 «Екологізація продуктивних сил»	Н.02.01.03.02.01	
	Екологізація управління виробничою діяльністю	
	Н.02.01.03.02.02	
	Екологізація структури видів виробничої діяльності	
	Н.02.01.03.02.03	
	Екологізація основних виробничих фондів	
	Н.02.01.03.02.04	
	Екологізація технологічних процесів	
	Н.02.01.03.02.05 Екологізація життєвого циклу продукту	Н.02.01.03.02.05.01
		Екологізація розробки продукту
		Н.02.01.03.02.05.02
		Екологізація виробництва продукту (технології, сировини, логістики транспортного забезпечення виробництва тощо)
		Н.02.01.03.02.05.03
		Екологізація експлуатації продукту
		Н.02.01.03.02.05.04
		Екологізація утилізації продукту

Рис. 1.14. Декомпозиція напрямку Н.02.01.03.02.01 «Екологізація продуктивних сил»

Одним з головних компонентів такого перетворення є екологізація продуктивних сил, яка повинна охоплювати весь комплекс елементів продуктивних сил, а саме екологізацію особистого фактора виробництва – трудових ресурсів та уречевленого фактора виробництва (засобів і предметів праці).

Проте, коли йдеться про екологізацію особистого фактора виробництва, тобто індивідуальної свідомості учасників виробничого процесу, постає необхідність зміни ціннісних орієнтацій щодо ставлення до природи. Усвідомлення її як самодостатньої цінності є першим кроком до зміни мотивації і дієвих установок як у виробничій сфері, так і щодо споживання тих чи інших товарів і послуг, або відмови від них з метою уникнення екодеструктивних наслідків такого виробництва і споживання. Суть необхідності екологізації особистого фактора виробництва виявляється в площині прийняття рішень, а точніше – при прийнятті управлінських рішень щодо процесу виробництва (виду виробництва, номенклатури продукції, виду сировини і технологій, що при цьому використовуються) та його екологічних характеристик і наслідків.

Процес зниження екодеструктивного впливу на довкілля слід починати з розгляду структури видів економічної діяльності, що склалася в тому або іншому регіоні, з переходом до аналізу стану окремих основних фондів підприємств, технологій виробництва, їх відповідності екологічним вимогам тощо. Особливо перспективним вбачається підхід до екологізації продуктивних сил через концепцію життєвого циклу продукту.

<i>Н.02.01.03.02.02 «Впровадження сталих моделей виробничого природокористування»</i>	Н.02.01.03.02.02.01 Різка підвищення ефективності використання природних ресурсів	Н.02.01.03.02.02.01.01 Зниження енергоємності виробництва одиниці продукції
		Н.02.01.03.02.02.01.02 Зниження матеріалоємності одиниці продукції
		Н.02.01.03.02.02.01.03 Зниження відходоємності одиниці продукції
		Н.02.01.03.02.02.01.04 Запровадження системи рециркуляції промислових відходів
		Н.02.01.03.02.02.01.05 Запровадження замкнутих циклів використання матеріалів
	Н.02.01.03.02.02.02 Використання відновлюваних та нетрадиційних джерел енергії в енергетичній галузі	

Рис. 1.15. Декомпозиція напрямку Н.02.01.03.02.02 «Впровадження сталих моделей виробничого природокористування»

На рис. 1.15–1.16 наведено схеми декомпозиції напрямку Н.02.01.03.02.02 «Впровадження сталих моделей невикористання природокористування» та Н.02.01.03.02.03 «Впровадження сталих моделей виробничого природокористування» модернізації національної економіки. Окрім загальних положень і закликів щодо необхідності узгодження соціальної, економічної і екологічної складових розвитку суспільства, в рамках концепції сталого розвитку репрезентується ряд ідей, які по суті є новими напрямками науково-технічного прогресу.

Ключовою серед них є ідея по необхідності радикального підвищення продуктивності ресурсів. У роботі «Фактор чотире. Затрат – половина, отдача – двойная. Новый доклад Римскому клубу» автори коротко формулюють її так: «У минулому прогрес зводився до підвищення продуктивності праці.

Н.02.01.03.02.03 «Впровадження сталих моделей невикористання природокористування»	Н.02.01.03.02.03.01 Побутове тепло- і енергозбереження та використання нетрадиційних джерел енергії	Н.02.01.03.02.03.01.01 Застосування принципів «зеленого» будівництва при спорудженні нових житлових будинків, реконструкції існуючого житлового фонду
		Н.02.01.03.02.03.01.02 Використання нетрадиційних джерел енергії в побуті та в домашньому господарстві
	Н.02.01.03.02.03.02 Впровадження сталих моделей поводження з побутовими відходами	Н.02.01.03.02.03.02.01 Запровадження системи рециркуляції побутових відходів і тари
		Н.02.01.03.02.03.02.02 Запровадження системи селективного збору побутових відходів
		Н.02.01.03.02.03.02.03 Екологізація системи утилізації побутових відходів
	Н.02.01.03.02.03.03 Стимулювання споживання екологічних споживчих товарів	

Рис. 1.16. Декомпозиція напрямку Н.02.01.03.02.03 «Впровадження сталих моделей невикористання природокористування»

Ми вважаємо, що продуктивність ресурсів настільки ж важлива і повинна розглядатися як першочергова задача» [38, с. 22]. У зв'язку з цим в науковому і політичному лексиконі з'явилися терміни «Фактор Десять» (зменшення споживання енергії й матеріалів на 90%), «Фактор Чотири» (зменшення на 75%).

Фрідріх Шмідт-Блеек формулює мету «Фактора Десять» так: «Протягом життя одного покоління нації можуть добитися десятиразового

збільшення ефективності, з якою вони використовують енергію, природні багатства та інші матеріали» [39]. «Фактор Чотири» означає, що продуктивність ресурсів може і повинна бути збільшена в чотири рази [38, с. 22] протягом 10 років. При цьому деякі автори [38, 40] пропонують технології, метою яких є підвищення ефективності використання ресурсів. Інше питання – наскільки затребувані ці технології в повсякденній діяльності підприємств або в побуті. У зв'язку з цим увага в черговий раз звертається до питання формування екологічної свідомості громадян, їх споживацьких настанов: «Книга не може змінити напрям прогресу. Це повинні зробити люди – споживачі і винахідники, керівники та інженери, політики і журналісти. Люди не змінюють своїх звичок, якщо для цього немає достатніх підстав. Критична маса людей повинна відчувати непоборну потребу, інакше не буде достатнього імпульсу для зміни курсу нашої цивілізації» [38, с. 23].

Технологічні рішення, орієнтовані на ефективне використання ресурсів, розроблені як для виробничої сфери, так і для побуту. Серед них викликають зацікавленість енергоефективні будівлі [38, с. 46–48; 41; 42], які інтегрують в собі комплекс технологій щодо виробництва будівельних матеріалів, проектування будівель, безпосередньо будівництва та експлуатації цих об'єктів. Такі «зелені» новобудівлі зберігають 70–90% обсягу енергії, яку використовують при експлуатації традиційних будівель [42]. Перспективним напрямом енергозбереження вбачається модернізація на принципах енергоефективності наявних споруд, особливо це стосується житлових масивів. Йдеться про покращення теплоізоляції будівель, використання сонячних батарей, герметичних вікон, оптимального поєднання денного і штучного освітлення тощо.

Напрямом науково-технічного прогресу, що тісно пов'язаний з проблемою ефективного використання ресурсів, є розвиток альтернативних і нетрадиційних джерел енергії для виробничого і невиробничого використання та перегляд ставлення до традиційних способів виробництва і споживання енергії. Розгляду шляхів вирішення енергетичних проблем, зокрема, енергозбереженню та використанню нетрадиційних джерел енергії, присвячено багато наукових робіт.

На рис. 1.17. наведено схему декомпозиції напрямку Н.02.01.03.02.04 «Оптимізація кількості і структури вилучення природних ресурсів з навколишнього природного середовища», дерева цілей модернізації національної економіки. Дана ціль логічно пов'язана з цілями Н.02.01.03.02.02 та Н.02.01.03.02.03, які стосуються впровадження сталих моделей природокористування.

<i>Н.02.01.03.02.04 «Оптимізація кількості і структури вилучення природних ресурсів з навколишнього природного середовища»</i>	Н.02.01.03.02.04.01 Впровадження економічного механізму природокористування
	Н.02.01.03.02.04.02 Мінімізація порушень довкілля при видобутку природних (в першу чергу мінеральних) ресурсів

**Рис. 1.17. Декомпозиція напрямку Н.02.01.03.02.04
«Оптимізація кількості і структури вилучення природних ресурсів
з навколишнього природного середовища»**

Реалізація даної цілі є залежною як від загального світоглядного підходу до природокористування (у діапазоні розгляду природи від бездонної «комори» для задоволення людських потреб до усвідомлення її унікальності й необхідності коеволюції людини і біосфери), так і від окремих технологічних рішень щодо виробництва певного продукту.

Цикл використання природних ресурсів закінчується на стадії повернення, захоронення відходів виробництва і споживання в навколишньому природному середовищі. На рис. 1.18. наведено схему декомпозиції напрямку Н.02.01.03.02.05 «Оптимізація кількості та структури відходів, які повертаються до навколишнього природного середовища», дерева цілей модернізації національної економіки.

<i>Н.02.01.03.02.05 «Оптимізація кількості та структури відходів, які повертаються до навколишнього природного середовища»</i>	Н.02.01.03.02.05.01 Мінімізація кількості відходів	
	Н.02.01.03.02.05.02 Зниження показників небезпечності й токсичності відходів, що утилізуються	Н.02.01.03.02.05.02 Приведення фізико-хімічних характеристик речовини, що утилізується у вигляді відходів, до стану придатного до асиміляції НПС
		Н.02.01.03.02.05.02 Зниження токсичності відходів, що утилізуються
		Н.02.01.03.02.05.02 Підвищення характеристик безпеки полігонів утилізації (поховання) токсичних і небезпечних відходів

Рис. 1.18. Декомпозиція напрямку Н.02.01.03.02.05 «Оптимізація кількості та структури відходів, які повертаються до навколишнього природного середовища»

Даний напрям генетично пов'язаний з усіма попередніми з тих, що зачіпають питання природокористування, ефективності використання природних ресурсів, це фінішна характеристика щодо кількості та токсичності відходів життєдіяльності соціально-економічної системи, які поховані в навколишньому природному середовищі.

Щодо напрямку Н.01.02.02 «Забезпечення конкурентоспроможності продукції». Одним з найважливіших аспектів підприємницької діяльності є наявність стабільного ринку збуту. В структурі конкурентоспроможності продукції можна виділити такі складові: технічні та експлуатаційні характеристики, якість продукції, її ціна, якість сервісного обслуговування. Якщо раніше категорія якості в основному співвідносилася з конкурентними характеристиками продукту, то тепер її поширюють на виробництво або діяльність організації загалом (якість менеджменту, якість виробництва, якість персоналу тощо). Якість виступає об'єднуючою ідеєю, що визначає ідеологію діяльності, дає можливість сформулювати цілі організації, які підтримує весь персонал, при тому, що цього не вдається зробити, навіть зосереджуючись на таких важливих аспектах діяльності організації, як отримання прибутку, забезпечення конкурентоспроможності продукції і т. ін. Запровадження на виробництві стандартів менеджменту якості є свідченням його зрілості та високої технологічності.

Список використаних джерел до розділу 1

1. Горбатенко В.П. Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. — К., 1999. — 36 с. — укр.
2. Портер М. Конкуренция / СПб.-М., К. : Издат. дом «Вильямс», 2002. — 495 с.
3. Штомпка П. Социология социальных изменений. — М., 1996. — С. 170—171.
4. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія / За заг. ред. д.і.н., проф. А.І.Кудряченка. — К. : НІСД, 2007. — 396 с.
5. Михайловська О. Специфіка здійснення інституалізації громадянського суспільства в умовах політичної модернізації в сучасній Україні // Освіта регіону. — 2010. — № 4. — С. 82—89.
6. Технологические уклады (ТУ), экономика нанотехнологий и технологические дорожные карты нанопроизводства (волокна, текстиль, одежда) до 2015 г. и далее / Сайт «Модернизация России» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.moderniz.ru/publ/promyshlennost/tekhnologic->

heskie_uklady_tu_ehkonomika_nanotekhnologij_i_tekhnologicheskie_dorozhnye_karty_nanotekstilja_volokna_tekstil_odezhda_do_2015_g_i/3-1-0-45

7. Никитин В.С. Россия и Цивилизация в 21 веке (прогноз) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://sovam.com.ua/elektronnaya_biblioteka/vyacheslav_nikitin/rossiya_i_tsivilizatsiya_v_21_veke_prognoz.33364/?page=3

8. Федотова В.Г. Неоклассические модернизации и альтернативы модернизационной теории // Вопросы философии. — 2002. — № 12. — С. 3–21.

9. Лібанова Е.М. Модернізація економіки України в контексті соціальних викликів // Демографія та соціальна економіка. — К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАНУ, 2011. — № 1(15). — С. 24–38.

10. Українське суспільство 1992–2010. Соціальний моніторинг / за ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. — К. : Інститут соціології НАН України, — 2010. — 560 с.

11. Левенець Ю. Еволюція політичної влади в Україні // Світогляд. — 2011. — № 4(30). — С. 2–11.

12. Горбатенко В.П. Проблеми політичної модернізації українського суспільства // Теорія і практика політичного аналізу і прогнозування. Збірник науково-експертних матеріалів / За ред. М.М.Розумного. — К. : Національний інститут стратегічних досліджень, 2007. — С. 7–14.

13. Європейська інтеграція / укл.: М.Яхтенфукс, Б.Колір-Кох; [пер. з нім. М.Яковлева]. — К. : ВД “Києво-Могилянська академія”, 2007. — 394 с.

14. Human Development Report. — 2010 — 20th Anniversary Edition. The Real Wealth of Nations: Pathways to Human development. — P. 143–149.

15. Шумпетер Й. Теория экономического развития. — М. : Прогресс, 1982.

16. Kleinknecht A. Long Waves. Depression and Innovation // De Economist. — 1986. — № 1.

17. Геєць В.М., Семиноженко В.П. Інноваційні перспективи України. — Харків : Константа, 2006. — 272 с.

18. Попов В, Власов М. Миниекономические институты производства новых знаний // Журнал Экономической Теории (Институт экономики УрО НАН). — 2006. — № 2. — С. 40–57.

19. Волкова В.Н. Развитие определения системы // В сб. тр. Междунар. научно-практич. конф.: Системный анализ в проектировании и управлении. — СПб. : Изд-во СПбГТУ, 2001. — С. 12–14.

20. Arzeni S. The End of Globalism / The International System after the Collapse of the East-West Order / Ed. by Clesse A., Cooper R., Sacamoto Y. — Dordrecht, 1993.

21. Федотова В.Г. Модернизация «другой» Европы. — М., 1997. — С. 15–16.
22. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / Вебер М., Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н.Давыдова; Предисл. П.П.Гайденко. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с. — (Социологич. мысль Запада). — С. 44–271.
23. Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. Л.А.Седова и А.Д.Ковалева; Под ред. М.С.Ковалевой. — М.: Аспект Пресс, 1998. — 270 с.
24. Алмонд Г. и др. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор: Учебное пособие. — М.: Аспект Пресс, 2002. — 537 с.
25. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество. — М.: АСТ, 2004. — 225 с.
26. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Полис. — 1997. — № 4. — М. — С. 6–32.
27. Культурные факторы модернизации: доклад / А.А.Аузан, А.Н.Архангельский, П.С.Лунгин, В.А.Найшуль. — М., СПб.: Фонд «СТРАТЕГИЯ 2020», 2011. — 221 с.
28. Социальная модернизация России: Материалы обсуждения за «круглым столом» в Институте философии РАН // Вестн. Рос. Акад. Наук. — 1993. — Т. 63. — № 3. — С. 179–194.
29. Украинский характер (Характерные социально-психологические особенности населения Украины): аналитический доклад / А.Ермолаев, А.Левцун, С.Денисенко. — К.: Центр социальных исследований «София», 2011. — 64 с.
30. Головаха Є. Якщо суспільство ще кілька років залишатиметься напівфеодальним-напівєвропейським, це може призвести до його розколу. — Офіційний сайт Фонду «Демократичні ініціативи». — Публікація від 5 серпня 2011 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/publications/comentar/gqkg0iq0i>
31. Шелевій Є. Українське православ'я і сучасний стан національної єдності України / Сайт «Релігія в Україні». — Публікація від 15 вересня 2011 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/11982-ukrayinske-pravoslavva-i-suchasnij-stan-nacionalnoyi-yednosti-ukrayini.html>
32. Левенець І.Є. Політична модернізація суспільства як чинник геополітичного утвердження України // Мультиверсум. Філософський альманах / Гол. ред. В.В.Лях. — Вип. 63. — К., 2007. — С. 237–243.

33. *Новакова О.* Проблема легітимності влади в контексті політичної модернізації українського суспільства / Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — Київ — Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2005. — Вип. 7. — С. 104–105.

34. *Таран Ю.* Корупція для модернізації / Діалог.ua [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dialogs.org.ua/ua/project_ua_full.php?m_id=7847

35. Про затвердження Методики ідентифікації українських високотехнологічних підприємств: наказ Міністерства промислової політики України від 08.02.2008 р. № 80 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/code=v0080581-08>

36. Про затвердження форм державних статистичних спостережень зі статистики науки та інновацій: наказ Державного комітету статистики України від 23.06.2008 р. № 207 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/norm_rozd/innov.htm

37. *Крехівський О., Саліхова О.* Інноваційна політика України потребує змін // Діловий вісник. — 2010. — № 06(193) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ucci.org.ua/synopsis/dv/2010/dv1006081.ua.html>

38. *Вайцеккер Э., Ловинс Э., Ловинс Л.* Фактор четыре. Затрат — половина, отдача — двойная. Новый доклад Римскому клубу / Пер. А.П.Заварницына и В.Д.Новикова; под. ред. Г.А.Месяца. — М. : Akademia, 2000. — 400 с.

39. *Schmidt-Bleek F., et al.* Statement to Government and Business Leaders. — Wuppertal Institute, Wuppertal, Germany. — 1997.

40. *Хокен П.* Естественный капитализм: Грядущая промышленная революция / Поль Хокен, Эймори Ловинс, Хантер Ловинс / Пер. с англ. В.Д.Новикова. — М. : Наука, 2002. — 458 с.

41. *Roodman D., Lenssen N.* A Building Revolution- How Ecology and Health Concerns Are Transforming Construction / Worldwatch Paper # 124, Worldwatch Institute, Washington, DC. — 1995.

42. *Wilson A., Seal-Uncapher J.L., McManigal L., Lovins L.H., Cureton M., Browning W.* Green Development Integrating Ecology and Real Estate. — Rocky Mountain Institute: Press: John Wiley and Sons, New York. — NY, 1998. Accompanied by a CD-ROM of 100 case studies, Green Developments. available (as is the book) from Rocky Mountain Institute.

РОЗДІЛ 2

ЕКОНОМІЧНА ФЕНОМЕНОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У КОНТЕКСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

За визначенням, соціальна модернізація — це сукупність економічних, демографічних, психологічних і політичних змін у суспільстві традиційного типу в процесі його трансформації в суспільство сучасного типу [1]. Найбільш послідовно розмежування цих двох типів суспільства обґрунтував Е.Дюркгейм у роботі «Про поділ суспільної праці» у кінці XIX ст. Обраний дослідником критерій полягав у диференціальних особливостях соціальних зв'язків, позначених терміном «солідарність». Для традиційних суспільств характерна «механічна» солідарність, що являє собою елементарну суму однорідних первинних соціальних «молекул». На відміну від нього, сучасному суспільству властива «органічна солідарність», що перетворює його в системну цілісність, де кожний елемент виконує окрему функцію [2].

З плином часу суспільно-модернізаційні підходи Е.Дюркгейма доповнилися положеннями нових концепцій (наприклад, «постіндустріального суспільства» Д.Белла, «інформаційного суспільства» Е.Масуда тощо). Проте, на нашу думку, соціальна згуртованість (інтегрованість) залишається одним із найбільш очевидних критеріїв позитивних соціальних трансформацій.

Формування суспільства нової «органічної» (у нашому розумінні — абсолютної) солідарності немислиме без утвердження соціальної відповідальності як передумови та одночасно індикатора успішності модернізаційних процесів у соціумі. Соціальна система відповідальних відносин та відповідальність як іманентна риса соціального суб'єкта є домінантою зрілого суспільства, модель якого з усіх міркувань — економічних, соціальних, етичних, цивілізаційно-еволюційних — спільними зусиллями держави, громадянського суспільства та ділової еліти настав час реалізувати в Україні, пошук національно-світоглядної ідентичності якої триває.

2.1. Еволюція підходів до розуміння соціальної відповідальності як суспільного явища

В українському суспільстві на нинішньому етапі становлення соціальних відносин поширене вживання терміна «відповідальність» у численних контекстах і багатьох сферах діяльності повільно перетворюється на симулякр. Поступово розмиваються методологічні межі цієї категорії, а її зміст формалізується, віддаляючись від соціальної реальності і перетворюючись на чергове малозрозуміле політично-ідейне гасло. Це стає серйозною проблемою, що потребує наукового осмислення, бо кризові явища і деструктивні процеси, які Україна досі переживає, великою мірою спровоковані саме кризою реальної відповідальності реальних соціальних суб'єктів дії у всій множині життєвих ситуацій та соціальних практик.

Розпочинаючи дискусію про генезис соціальної відповідальності як суспільного явища, не буде банальним найперше зауважити, що вона з'явилася одночасно з людським суспільством. Разом з ним вона змінювалася, як і змінювалося її сприйняття учасниками суспільних відносин. За аналізом І.М.Парамонової, розуміння соціальної відповідальності формувалося в ході суспільно-історичного процесу індивідуалізації особистості, в основі якого лежить переосмислення основного принципу взаємодії соціального цілого і його елементів [3]. Відтак, становлення соціальної відповідальності дослідниця пов'язує з етапами осмислення її як покарання, підзвітності й надійності. Основи соціальної відповідальності як суспільного інституту було закладено вже в моральних нормах первіснообщинного ладу. Перші суспільні регулятори індивідуальної поведінки, що виступають засобом обмеження тваринної інстинктивної діяльності, проявляли себе як табу. Система табу охоплювала всіх членів первісного співтовариства, надаючи їхнім взаємостосункам визначеної соціальної форми і єдності. Кожен член роду ототожнював себе з родом у цілому. Первісне суспільство не виділяло древньої людини з колективу, не наділяло його ні індивідуальними якостями, ні самосвідомістю. Древня людина ще не мала і не знала особистих прав й обов'язків, вона була частиною групової самосвідомості. Дбаючи про свою безпеку, окрема особа покладалася на заступництво роду, розраховувала виключно на нього. Існувала безумовна максима: той, хто заподіяв шкоду членові роду, вчинив злочин проти всього роду, а тому не міг уникнути колективного гніву.

Відповідно первісне суспільство знало тільки один спосіб впливу на порушника регламентованої системи табу, а саме — покарання. Табу було організуючим началом, безпосередньо інсталюваним в усі сфери життя первісних людей, що забезпечувало безпеку та збереження роду. Воно

викликало страх перед ймовірною карою за провину. Соціальна відповідальність виявлялася й осмислювалася як ретроспективний (з огляду за минулі вчинки) і негативний (як санкція за скоєне) вплив на суб'єкт діяльності.

Розуміння відповідальності поглиблюється в ході становлення й розвитку класичного полісного державного ладу. Права й обов'язки стали визначатися майновим станом, а родова громада як осередок суспільних відносин замінює поліс. Юридично закріпивши соціальне розшарування, він все ще характеризується єдністю особистості і суспільства. Проте суспільне стає тотожне державному. Тепер людина була не тільки членом поліса, а й представником певної його частини. Закладаються основи уявлень про різні регулятивні норми людської поведінки — правові і моральні, котрі надалі знайдуть своє відображення у теорії соціальної відповідальності.

Вантичний період можна простежити два підходи до осмислення сутності категорії відповідальності, що втілилися у двох філософських системах «причинність — свобода — совість» та «розплата — справедливість — обов'язок». Необхідність визначення міри відповідальності суб'єкта дії за свої вчинки обумовила виникнення проблеми взаємозв'язку волі людини та визначеності поза волею, свободи та необхідності. Так, атомісти розмежовували природу (і людину) та божественне призначення й замінювали останнє необхідністю. Це мало наслідком розвиток філософського заперечення відповідальності з тих міркувань, що вона є неможливою, оскільки природна необхідність перетворювала вибір людиною способу дії з багатьох таких способів на фікцію, й будь-який вчинок визнавався як єдино можливий та необхідний. Питання про можливість вибору, про відповідальність за цей вибір та моральну оцінку вчинку актуалізувало проблему співвідношення свободи та необхідності. Зрештою, саме антиномія «свобода — необхідність» стала однією з центральних філософських проблем для визначення міри відповідальності в епоху античності [4].

Передумови необхідної поведінки нерозривно пов'язувалися з поняттями «справедливість» і «розумність». Так, у вченні Геракліта про Логос як загальну і єдину основу світу акцентується на проблемі співвідношення реальної і розумної поведінки індивідів. Логос Геракліта — це всезагальний закон, що відповідає справжній природі людини. Якщо б люди дотримувалися його, то у світі панувала б гармонія. Водночас вчення Геракліта демонструє можливість вибору людиною варіанта поведінки, а отже, передбачається відповідальність за результати цього вибору.

Починаючи з софістів, Демокріта і Сократа, антична філософія аналізує питання про те, що є найвищим благом для досконалої особи, і яким чином це благо реалізується. Людина повинна оцінювати свої вчинки не лише

з точки зору оточуючих, а й з позицій власного морального осмислення. Поступово зароджується розуміння відповідальності як внутрішньої якості індивіда. Проте внутрішня мотивація відповідальності в той час ще не сповна відділилася від поняття обов'язку, продиктованого ззовні.

Платон та Аристотель намагалися пояснити причину того чи іншого вчинку людини життєвими обставинами, розглядаючи співвідношення добровільного та вимушеного, свідомого та несвідомого, вільного та необхідного. Платон визнавав за людиною можливість відповідальності за власний вибір як результат свободи вибору [5].

За Аристотелем людина відповідальна лише за те, що вона чинить вільно і самостійно. Аристотель дії людини розподіляв на дві групи: довільні і недовільні. Добродесні дії завжди є вільними, для їх аналізу Аристотель вводить поняття наміру. Намір ґрунтується на попередньому виборі різних моделей поведінки, в ході чого відбувається зіткнення, боротьба мотивів. Моральному індивіду властива потреба взяти всю відповідальність за прийняті рішення. Людину Аристотель визначає не лише як розумну істоту, а й як істоту політичну. Індивіда він розглядає через його відносини з іншими людьми і перш за все з державою. Моральність же для Аристотеля полягає у тому, що людина, маючи свободу вибору, живе і діє в рамках норм поведінки, корисних для поліса, гармонічність в якому досягається завдяки добродесності громадян [6]. Лише цілковита свобода вибору, що передбачає вільний вибір цілей та засобів, є умовою відповідальності людини за свої вчинки.

Середньовічні мислителі уперше самостійно поставили проблему окремої людини. У їхніх працях проповідується «нове життя», що об'єднує людство в ідеальну соціальну спільність. Однак характер взаємодії цілого і частини залишається попереднім. Основна риса середньовічної людини — служіння загальному, а її єдиним правильним вибором визнається покірність. Філософ і теолог А.Августин — один із яскравих апологетів цього положення. «...Вище себе душа людини не має іншої природи, крім Бога, що створив світ і яким створена й вона...» [7]. Розуміння відповідальності підпорядковувалося ідеї природженої гріховності людини. Дотримуючись принципів вспрощення та милосердя, вона може пронести тягар відповідальності за гріх першої людини та спокутувати його, результатом чого буде блаженне життя в іншому світі. Взявши за основу детерміністські традиції античної філософії, християнська філософія окремо виділила соціального носія свободи, чим породила своє основне протиріччя. Без свободи волі людини неможливо закликати її до відповідальності. А визнання такої свободи не узгоджувалося з ідеєю божественного провидіння. Релігійні філософи легше погоджувалися на існування протиріччя в доктрині, ніж на розширення самостійності й волі людини.

Водночас філософи-схоласти П.Абеляр, І.Скот, М.Екхарт прагнули довести значимість індивідуального морального вибору, що означало відповідальність людини за її діяння й підривало догмати церкви [8]. Згодом, за висновком І.М.Парамонові, принцип підпорядкування було дещо доповнено раціональним началом: людина середньовіччя вже стала усвідомлювати себе, хоч і залежною, але окремою одиницею соціуму зі своїми унікальними здібностями й бажаннями. Християнська громада розділилася на дві частини: на окремі держави й окремих індивідів, з яких складалися держави.

Більш детальне теоретичне обґрунтування категорія соціальної відповідальності одержала в західноєвропейській філософії XVII–XVIII століть. Філософи цієї епохи остаточно поривають з божественним фаталізмом та виводять на перше місце суспільну необхідність. Відповідальність при цьому постає необхідною умовою співжиття громадян у суспільстві [8].

Так, Т.Гоббс, міркуючи про обмеження природних прав громадянськими, говорить про відповідальність влади і відповідальність громадян за недотримання ними законів. За спостереженням дослідників, Т.Гоббс був схильним навіть порівнювати громадян з рабами: перші від других відрізняються лише тим, що підпорядковуються державі, а не власникові чи хазяїнові. Він намагався обґрунтувати явище відповідальності, оперуючи категоріями «свобода» і «примус». У його розумінні громадянські закони — результат суспільного договору, а це означає: втрачаючи частину природної свободи, громадяни здобувають можливості для «благоденства», але при цьому стають підзвітними. Підзвітність у Гоббса — це політична відповідальність, що означає втрату частини свободи задля збереження іншої її частини [9].

Ще один класик — Дж.Локк — у своїх поглядах на відповідальність особистості і суспільства апелює до природного стану суспільства. Відповідальність, на його думку, є природним законом, що виступає вододілом між свободою і сваволею [10]. Вчений поділив суспільні закони на три категорії: громадянські, божественні та моральні — й намагався визначити різні форми буття через їх специфіку. Він ототожнював поняття розумності та свободи, розумності та відповідальності. Розумність зливається з активними, вільними, свідомими вчинками людини, а її здатність контролювати свої бажання і пристрасті ведуть до відповідального вибору і є проявом свободи.

Питання про відповідальність суспільства перед особою вперше порушив П.Гольбах, замінивши однобічний зв'язок «суспільство — особистість» на взаємовідносини «суспільство — особистість — суспільство». Вчений вважав, що суспільство має бути відповідальним за ваді своїх членів, через те, що «у зіпсованих суспільствах необхідно й самому бути

зіпсованим, щоб бути щасливим», бо з усіх очевидних міркувань «не при-рода створює поганих людей, а суспільні установи примушують їх бути такими» [11].

Уявлення про характер взаємин людини і соціуму як про беззастережне підпорядкування законам космосу, філософією цієї епохи було значно трансформоване, його витіснило усвідомлення нового принципу взаємодії цілого і його частин — принципу пізнання, що передбачає не сліпе підпорядкування людини законам буття, а їх дослідження, і лише потім — підпорядкування їм. У цьому і полягає вільна сутність людини. У концепта відповідальності остаточно сформовано позитивний аспект: не табу і покарання визначають необхідну поведінку, а знання і свідомість. Однак основна максима взаємин між людиною і світом, людиною і суспільством у свідомості людей зберігається попередньою. За винятком права пізнання, людина залишалася пасивною та підлеглою законам природи і суспільства [3].

Німецька класична філософія, зокрема її яскравий представник І.Кант, своїм вченням про обов'язок як моральну, внутрішню необхідність робить революційне зрушення в поглядах щодо проблеми відповідальності. Людина стає підзвітною (відповідальною) лише тоді, коли її дії залежать від її волі, коли у вчинку людина була суб'єктом, тобто активним, свідомим і творчим началом. І.Кант не обмежився визначенням відповідальності як внутрішньої індивідуальної характеристики. Він поставив відповідальність на рівень внутрішнього механізму контролю [8]. Детермінантом відповідальності вчений визначає не державу чи суспільство, а абсолютний моральний закон, який втілюється в людській совісті: «...Совість є внутрішній суддя над всіма вільними вчинками... совість повинна мислитися як суб'єктивний принцип відповідальності перед богом за свої вчинки; поняття ж відповідальності ...завжди втримується в моральній самосвідомості» [12].

Проте вже М.Вебер у розумінні відповідальності впевнено відходить від суб'єктивізму. Філософ стверджує: «ми маємо усвідомити, що будь-яке етично орієнтоване діяння може підкорятися двом фундаментально різним, непримиренно протилежним максимам: воно може бути орієнтованим або на «етику переконання», або на «етику відповідальності». За М.Вебером, дії за «етикою переконання» не передбачають звітування за їх результати. Коли людина діє за максимою «етики відповідальності», вона цілком усвідомлює необхідність «розплачуватися за наслідки своїх дій» [13].

Починаючи з Нового часу, властивість бути особистістю, носієм свободи визнається за кожною людиною від народження. Ці революційні ідеї відбивали формування нового принципу взаємин цілого і його елементів, суспільства і людини — принципу творчості, творіння людиною соціальних законів і самої себе. Сформоване попереднє уявлення про соціальну відпові-

дальність як про покарання або підзвітність, не відповідало новим поглядам. Людина перестала бачити себе провідником загальних цілей і ототожнювати себе з цілим. Вільне індивідуальне буття розумілося як головна цінність. Складові елементи соціального цілого перестали бути підлеглими, хоч і розумними, а перетворилися на активних творців цього цілого. Соціальна відповідальність як покарання і підзвітність — це відповідальність суб'єкта дії за підтримання існуючої стабільності в суспільстві. Головне правило таких відповідальних відносин полягає в збереженні існуючого, а не у створенні нового, а це суперечило духові часу. У такій методологічній традиції сформувалося марксистське розуміння соціальної відповідальності. Теорія марксизму в площині дослідження цієї проблеми виділяється тим, що поставила перед класом пролетаріату питання активного впливу на хід історичного процесу, зобов'язала його до побудови нового суспільства.

Філософія першої половини XX ст., звеличуючи творчу силу людини, рішуче спростовує ідею про наперед задану сутність людського ества. Адепти нового науково-світоглядного напрямку екзистенціалізму стверджували: «немає ніякої природи людини... Людина просто існує... вона є лише те, що сама із себе робить» [14]. Відкидаючи думку про заздалегідь визначену долю, яку людини слід досягнути, свободу останньої дослідники бачили не стільки в пізнанні соціальних процесів і норм, скільки у творінні нових норм, реалій та ідеалів, із взаємодії яких і складається людське буття. Немає і не може бути жодної таємничої сили, що визначає дії людей. Звідси очевидний висновок: «...якщо існування дійсно передуює сутності, то людина відповідальна за те, ким і чим вона є». «Я відповідальний ... за себе самого й за всіх ..., вибираючи себе я вибираю людину взагалі». «...Людина, котра на щось зважається..., ...не може уникнути повної й глибокої відповідальності».

У середині XX ст. роль відповідальності у суспільних відносинах зросла і стала розумітися ширше — як передбачення результатів своєї діяльності, як «надійність». Визнання права — і навіть обов'язку — людини активно впливати на оточуючий світ розширили темпоральні межі категоріального осмислення соціальної відповідальності. Рамки минулого і сьогодення стають надто вузькими для нього. Діяльність людини поступово набуває спрямованості у майбутнє, яке вона створює.

Такі філософи, як Дж.Дьюї, Дж.Тафті, Н.Хейнс і інші запровадили концепцію «відповідальності наперед». На їхню думку, найбільша помилка у розумінні поняття відповідальності полягає у тому, що схвалення або засудження людських вчинків мають ретроспективне значення, а не перспективне [3]. Вже у XX ст. творча сила людини реалізується у світі, в якому панує непередбачуваність, а тому — нестабільність. У цій ситуації соціальна відповідальність є стримуючим фактором, що породжений новими можливостями, які відкрилися перед носієм відповідальності й

свободи. Технічні та інформаційні новації, появою яких ознаменувався цей час, посилюють значення соціальної відповідальності як надійності, як відповідальності за майбутнє.

Власне таке — прогресивне — розуміння соціальної відповідальності властиве вченим радянської соціально-філософської школи, які внесли значний вклад у вивчення особисто-індивідуальних аспектів відповідальності. Так, В.П.Тугаринов визначає відповідальність будь-якого члена суспільства як «здатність передбачати результати своєї діяльності й визначати її, виходячи з того, яку користь або шкоду вона може принести суспільству». Згідно з позицією дослідника, для змістовної характеристики відповідальності важлива не тільки оцінка своєї передбачуваної дії, а й сама дія відповідно до цієї оцінки й передбачення. Загальним для радянських вчених є те, що вони розглядають відповідальність як оцінку реалізації особистістю свого обов'язку вибирати оптимальний за даних обставин варіант поведінки, виходячи з потреб суспільства.

А.П.Дьяков сформулював категорію соціальної відповідальності через аналіз запровадженого ним у науковий обіг поняття «поле соціальної відповідальності». Цей підхід дає можливість визначити відповідність ступеня й обсягу особистої відповідальності тому обсягу конкретно-трудових і суспільно-політичних функцій, які суспільство покладає на особистість. В інтерпретації А.Ф.Плахотного цікава спроба пов'язати соціальну відповідальність особистості з її соціальною роллю, яку автор розуміє як функцію, нормативно схвалений спосіб поведінки, що її соціум очікує від кожного свого члена відповідно до його соціальної ролі. При цьому підкреслюється, що кожна така соціальна роль повинна бути реалізована творчо та активно [15]. Проте доводиться констатувати, що радянська соціально-філософська спадщина, дотримуючись загальної ідеологічної традиції, дещо перебільшує значення суспільного начала відповідальності (порівняно з применшеною роллю індивідуального такого начала).

У кінці XX ст. і на початку XXI ст. у суспільній свідомості поволі складається тверде переконання, що безумовною цінністю володіє як кожна окрема особистість, так і суспільство в цілому, але цінність особистості в жодному разі не нижча цінності суспільства. У цьому контексті І.М.Парамонова наводить надзвичайно примітну (з точки зору відображення специфіки соціальних процесів сучасності) цитату А.Менегетті: «Якщо ми розмістимо суспільство на одну чашу терезів, а особистість на іншу, то особистість виявиться більш ваговою, хоча без суспільства вона абсолютно не зможе існувати. ...у фіналі гри перемагає не індивід, а життя, і з цим пов'язане значення суспільства» [16]. Звідси, соціальна відповідальність розуміється не як відповідальність особистості перед суспільством, і навіть не як суспільства перед особистістю, а як загальний рівень розвитку відносин у соціумі [3].

Глобалізм, філософське прийняття й осмислення абсолютної взаємобумовленості та взаємозалежності людини й цивілізаційного розвитку ставить сьогодні соціальну відповідальність в ряд базових світоглядних концепцій. Найвичерпніше проблему співвідношення цивілізаційного поступу і відповідальності розкриває Х.Йонас у книзі «Принцип відповідальності. Пошук етики для технологічної цивілізації». Автор стверджує, що в умовах зростаючої технологічної могутності людства й перед загрозою глобальних катастроф, які ставлять під сумнів власне подальше існування людської спільноти, традиційна етика вичерпала себе. Філософ висуває новий принцип «глобальної соціальної відповідальності», що означає, насамперед, відповідальність за результати управлінського впливу на перебіг економічних і технологічних процесів. На переконання автора, цивілізація, що має реальні механізми знищення всього живого на планеті, вимагає пріоритетності та суворого дотримання відповідальності за соціальні наслідки управлінських рішень [17]. Людина є вже не просто виконавцем чи творцем, а й потенційним руйнівником. Епоха інформаційних революцій ставить проблему відповідальності людини не як окремих і локальний процес, а як проблему соціально-історичного масштабу [18].

Осмислюючи трансформацію ролі людини у світі, Х.Йонас висуває «новий імператив»: «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувалися з продовженням автентичного людського життя на землі». Ця відповідальність пов'язана з онтологічною ідеєю людини, є метафізичною основою соціальних відносин. Нести відповідальність є людською долею [19].

Розвиток підходів до розуміння соціальної відповідальності і пошук нових ідей стосовно тлумачення її змісту сьогодні не припиняється. Одним із методологічно найбільш завершених концепцій є вчення про систему соціальної відповідальності та відповідальних соціальних відносин. Її основні положення набули розвитку у працях таких вчених, як С.Карпукін, К.Мітчел, Х.Ленк, А.Ореховський, С.Равінг та ін.

Соціальна відповідальність пов'язується зі специфікою соціальних відносин і виражає стосунки між особистістю й суспільством. Будучи елементом соціальної структури особистості, соціальна відповідальність має складну будову, в основі якої в тісній взаємодії лежать як соціальні, так і психологічні аспекти.

Система соціальної відповідальності в них виступає як єдність елементів:

– суб'єкт відповідальності: у цій ролі можуть виступати як окрема особистість, так і соціум у різних формах його прояву як сукупний суб'єкт діяльності й відповідальності: соціальні групи, колективи, народи, держави тощо;

– предмет відповідальності: за що суб'єкт несе відповідальність, що покладено на нього або прийняте ним самим для виконання;

– інстанція відповідальності: перед ким відповідає суб'єкт; інстанція здійснює оцінку, контроль, регуляцію діяльності суб'єкта й накладає санкції у формі схвалення або осуду, здійснює також стимулюючу, регулюючу, організуючу, керуючу, регламентуючу функції.

Цілісність системи соціальної відповідальності діалектично сполучається з її поділом на окремі елементи. Провідна роль у ній належить людині як головному суб'єктові діяльності. Різноманіття соціального середовища формує індивідуальний набір потреб, інтересів та інших детермінантів, кожний з яких може бути втілений у конкретній дії для досягнення певної мети [10].

З урахуванням підходів до трактування філософської категорії соціальної відповідальності, можна стверджувати, що вона, пройшовши у своєму становленні шлях від відповідальності покарання та підзвітності до відповідальності-надійності, на новітньому етапі все чіткіше набуває рис відповідальності-взаємності, яка зі сфери морально-етичних догм переходить у сферу фундаментальних законів соціального буття, недотримання яких загрожуює не стільки негативною реакцією деякої гаданої зовнішньої інстанції, скільки існуванню соціальної системи загалом. Відповідальність «імперативної взаємності» означає, з одного боку, усвідомлення учасниками соціальних відносин нікчемності ідеї про більшу чи меншу, повну чи часткову, окремо індивідуальну і суспільну відповідальність. З другого – визнає різноманіття форм соціального буття (різноманіття цілей, бажань, переживань, думок, реакцій тощо) цінністю, а збереження балансу – єдино можливим шляхом подальшого суспільного розвитку.

Таким чином, соціальна відповідальність як суспільне явище, виникнувши разом із суспільством, формувалася протягом тривалого історичного періоду, відображаючи особливості становлення людської свідомості, характерні риси різних історичних епох та світоглядних систем, що і зумовило її складність як наукової категорії та соціального феномену.

2.2. Розвиток економічних уявлень про соціальну відповідальність

Економічне тлумачення соціальної відповідальності пов'язується здебільшого з розвитком етичних концепцій господарської діяльності. Ще древньогрецький мислитель Аристотель у контексті відповідального господарювання запропонував розрізняти два поняття: «економіку» і «хремастику». Відповідно до його міркувань, перше означає багатство як

сукупність корисних речей, друге — багатство як нагромадження грошей. Етичною в уявленні філософа була саме економіка — щоденна праця і господарювання задля забезпечення необхідних життєвих благ. Тоді як хремастика — гонитва за наживою, прагнення до несправедливого збагачення, показної розкоші й домінування над іншими, яку гостро засуджував Аристотель [20].

Питанню етики і духовного вдосконалення особливого значення надавала стародавня східна філософія. Зокрема, древньокитайський філософ Конфуцій, аналізуючи взаємини суспільства й особистості, стверджував, що людина повинна прагнути в житті до високоморального ідеалу «шляхетного мужа» [21]. Конфуцій не заперечував матеріальний достаток, набутий чесною працею, проте не тлумачив накопичене значне багатство як апогей людських звершень. Людина має насамперед прагнути внутрішньої досконалості. У дискусії про визначальну суспільну роль правителя мислитель окреслив економічні аспекти відповідального національного господарювання: країною, де соромляться багатства, можновладці керують погано. І навпаки — у країні, якою керують достойно, соромляться бідності.

Пам'ятною спробою сформулювати етичні правила господарювання періоду Середньовіччя відзначилися народи Північної Європи. У XIII ст. у Скандинавії з'явився збірник правил і настанов для різних верств суспільства, в т. ч. й господарників та купців, відомий в історії під назвою «Дзеркало Короля». У ньому особливо звеличуються такі чесноти, як чесність, законслухняність і помірність у потребах «справжнього купця» [22]. Та загалом етика Середньовіччя, як і тогочасні уявлення про соціальну відповідальність мали обмежений характер та трактувалися з позиції церковно-політичних догм.

Розвиток економічного мислення, а разом з ним і принципів господарської етики, отримав безпрецедентний поштовх з утвердженням екзистенціальної самостійності людини, яка проголосила відповідальність її свідомим вибором. Великою мірою цьому посприяла ідеологія Реформації та поширення протестантизму. Відповідно до протестантського етосу, підприємницький успіх через продуктивну, чесну, засновану на знаннях, майстерності й дисципліні працю, є ознакою богообраності. Згідно з міркуваннями фундатора руху Реформації М.Лютера, отримати менший прибуток за можливості одержання більшого означає згрішити перед Богом. Непроductивні витрати і часу, і капіталу засуджувалися. Успіх людини у праці стає самодостатньою цінністю, тоді як повсякденна поведінка повинна бути аскетичною [23].

По-новому проблема економічної етики прозвучала в Новий час, коли прогресивні думки про необхідність активної діяльності людини в оточуючому світі спричинили появу і розвиток капіталістичного вчення.

Постановку етичної проблеми в працях класиків економічної науки можна проілюструвати на прикладі дискусії про заробітну плату. Так, згідно з позицією одного з засновників трудової теорії вартості У.Петті, найбільш доцільний рівень заробітної плати ототожнювався з фізіологічним мінімумом. Виплата робітникові заробітної плати понад необхідний для існування мінімум призводить до зменшення продуктивності його праці і втрати суспільного продукту. Такі ж уявлення поділяв і Д.Рікардо, розрізняючи природну та ринкову ціну праці [24]. Перша становила мінімум засобів існування, необхідний для простого відтворення робочої сили. Будь-яке відхилення (як у більший, так і у менший бік) ринкової ціни від природного її рівня є вкрай небажаним, оскільки зростання ціни праці стимулює схильність робітників до надмірного дітонародження. В результаті, збільшення кількості працюючих чинитиме тиск на розмір ринкової заробітної плати, що може впасти нижче природного рівня. Тоді становище робітників стає критичним, бо звичка до комфорту, сформована за високої ціни праці, робить виживання в умовах наднизької ціни праці абсолютно нестерпним. Подібні міркування взяв на озброєння Т.Мальтус, поклавши їх в основу «залізного закону заробітної плати»: заробітна плата на рівні необхідного мінімуму для існування є вагомим економічним засобом бажаного обмеження приросту населення і запорукою стабільної демо економічної рівноваги.

Інший класик, А.Сміт, визнаючи той факт, що ціна праці повинна враховувати вартість необхідних засобів існування, спростовував тезу про доцільність обмеження цієї ціни природним рівнем, апелюючи до справедливості і людяності. Вчений доводив, що досягнення добробуту суспільства неможливе, якщо ті його члени, які цей добробут забезпечують, бідують [25].

Етичне вчення в економічній науці на початку XIX ст. — в час зародження руху за права трудящих — доповнюється низкою ідейних поривань щодо гуманізації виробничих відносин, які згодом ляжуть в основу концепції соціальної відповідальності бізнесу, що набуде методологічної цілісності тільки в середині XX ст. Основоположником цього ідейного напрямку вважається англійський промисловець, соціаліст-утопіст Р.Оуен [26]. Примітно, що його роздуми стосувалися найперше трудової сфери. Р.Оуен розробив план поліпшення умов життя робітників і спробував його реалізувати на одній із ткацьких фабрик Шотландії у поселенні Нью-Ленарк. За короткий час він створив ідеальну промислову общину, здатну забезпечити не лише високі прибутки, а й добробут найманих робітників. Успішному здійсненню його планів сприяли міцна матеріальна база і географічна ізоляція Нью-Ленарка. Промисловець реорганізував виробництво та ініціював низку соціальних заходів. Робочий день було скорочено до 10,5 годин (за звичних на той час 12–16 годин), було спо-

руджено зручне житло для робітників, ясла-садки, школа, бібліотека. У фабричному магазині товари продавали за цінами, значно нижчими за роздрібні. Було створено страхову касу, функціонували народні дружини для підтримання громадського порядку тощо.

Фабрика перетворилася на високоприбуткове виробництво, реальні доходи на одну особу у Нью-Ленарку стали значно вищими, ніж в інших поселеннях, підвищилась економічна і соціальна активність населення, зникли крадіжки, бійки і пияцтво. Незважаючи на кризу, що охопила бавовноткацьку промисловість у 1806 р. і призвела до тривалої зупинки фабрики, заробітну плату працівникам протягом простою виплачували регулярно. Нью-Ленарк став зразковим поселенням, інтерес до якого зростав не лише в Англії, а й у всій Європі. Саме Р.Оуен вважається автором ідеї про комфортні умови праці. Не буде перебільшенням тлумачити його доробок початком формування парадигми, відомої сьогодні як концепція гідної праці.

Реформуючи виробництво й життєві умови робітників, поступово Р.Оуен усвідомлює необхідність перебудови всього суспільства на засадах виробничої асоціації, завдання якої — «організація загального добробуту» за допомогою системи кооперації, заснованої на «любові до ближнього й щирому пізнанні людської природи». Отже, він стає одним з перших критиків капіталістичного суспільства з позицій соціалізму. Серед основних недоліків капіталізму мислитель відзначив деталізований поділ праці, конкуренцію, загальний конфлікт інтересів, економічний принцип, відповідно до якого одержання прибутку можливе тільки в тому разі, коли пропозиція товарів не перевищує попиту на них. Вчений характеризував капіталізм як «нерозумну» систему, «хаотичний» лад, що породжує бідність, невігластво й війни. Найгіршим проявом капіталізму дослідник вважав приватну власність, яка відчужує людей один від одного, служить постійною причиною ворожнечі в суспільстві.

Р.Оуен був переконаний у неминучості заміни капіталізму новим суспільним ладом. Перехід до нового суспільства мав відбуватися шляхом законодавчих заходів й просвітництва. Сутність такого суспільства — знання, милосердя, добробут, любов й правдивість. Нове суспільство повинне бути побудоване на принципах рівності й справедливості. Не буде розшарування на бідних і багатих, зникнуть нерівні шлюби й шлюби з розрахунку, не буде й зіпсованих дітей. У новому суспільстві повинні виникнути «науково обґрунтовані об'єднання чоловіків, жінок і дітей» чисельністю від чотирьохсот до двох тисяч чоловік, організовані як єдина родина, кожний член якої об'єднається з іншими для спільної праці. Ці громади «чоловіків, жінок і дітей» будуть таким же чином пов'язані між собою.

Нові суспільні відносини, за Р.Оуеном, мають відкрити людям ті привабливі якості, якими їх наділила природа. Відтак, Р.Оуен поставив

питання про соціальне середовище формування відповідальної особистості. Людина за природою не є ні хорошою, ні поганою. Вона така, якою її формує оточення. Щоб виховати «людей розумних думок і почуттів», доведеться створити «розумні умови», щоб згодом перетворити власне все людство.

Реалізацію цього завдання підприємець-реформатор покладав на свідомих керівників держав. У своєму звертанні до державних діячів Європи й Америки Р.Оуен писав, що зміна існуючого ладу новим уже почалася. Протистояти цьому процесу не потрібно, а необхідно сприяти переходу до нового суспільства. «Необхідний перехід полягає просто в заміні існуючих шкідливих і поганих умов гарними й чудовими у всіх сферах життя, причому ця заміна може бути здійснена тільки шляхом повної зміни всіх зовнішніх порядків у суспільному житті». Важливо, що зміна повинна проходити без насильства, через «розумні закони», на основі «основних істин, проголошених людям у душі миру, доброзичливості і милосердя і роз'яснених з невтомним терпінням і наполегливістю».

Успіх експерименту Р.Оуена був обмежений прикладом одного поселення і завдячував переважно неординарній особистості мислителя. Коли після конфлікту з іншими співвласниками фабрики він залишив селище, Нью-Ленарк повернувся до звичного життя.

Не полишаючи ідеї удосконалення світу, Р.Оуен продовжував відстоювати організацію трудових комун як первинних ланок майбутнього справедливого суспільства. Прагнення зробити ці ідеї реальністю змусили дослідника у 1824 р. емігрувати до США, де той разом із синами купив ділянку землі й заснував у штаті Індіана комуністичну колонію «Нова Гармонія». На її організацію дослідник витратив чотири роки життя і майже всі свої заощадження. Однак у 1829 р. став очевидним повний провал цього проекту [27].

Але якщо його практичні починання зазнали невдачі, то запропоновані ним міркування про переорієнтацію роботодавців на соціальну відповідальність перед працівниками відіграли позитивну роль як для усвідомлення останніми своїх прав, так і для поширення ідеї про необхідність державного й міжнародного регулювання соціально-трудових відносин. У 1818 р. у ході конгресу Священного союзу в Екс-ля-Шапель, Р.Оуен закликав вжити заходів із захисту робітників і утворити з цією метою спеціальну комісію. Цей задум пізніше підтримав й розвинув французький промисловець Д.Легран. Разом з іншими відомими громадськими діячами, політиками і економістами він неодноразово звертався до урядів європейських країн із пропозиціями прийняти міжнародні закони про умови праці на заводах і фабриках, рудниках і шахтах. Він запропонував три аргументи на користь запровадження і прийняття міжнародних трудо-

вих норм. Перший із них, гуманітарного характеру, вказував на необхідність полегшити важке життя трудового народу. Другий – політичний – підкреслював важливість зміцнення соціального миру в промислово розвинених країнах для запобігання суспільних потрясінь: необхідно було підтримати реформістські прагнення у середовищі робітників, щоб відвернути їх від комуністичної пропаганди, що стрімко поширювалася у Європі. Третій аргумент – економічний – вказував на те, що міжнародне регулювання допоможе тим країнам, законодавство яких орієнтоване на захист працівників, мінімізувати зовнішньоекономічні збитки, які, можливо, зумовлює подібна соціальна політика. Ці аргументи наведено в Преамбулі прийнятого в 1919 р. Статуту Міжнародної організації праці. Пізніше їх було уточнено у Філадельфійській декларації 1944 р. Вони залишаються актуальними й нині, створюючи ідеологічний фундамент діяльності МОП [28].

Доробок іншого мислителя – сучасника Р.Оуена – Ш.Фур'є також примітний у контексті економічної парадигми соціальної відповідальності та її практичного застосування, зокрема, у сфері праці. Вчений міркував над способами «привабливої і природовідповідної праці», котра неможлива за пануючого капіталістичного ладу, оскільки той веде до гноблення трудящих, характеризується працею, що трансформувалася в рабство і не є більше нормою щасливого життя [29].

Роздуми Ш.Фур'є зачіпають сферу конфлікту колективного та індивідуального інтересів у господарській системі. Такий устрій філософ називав «світом навиворіт» і закликав до його поступового демонтажу. Водночас програма побудови гармонійного суспільства Ш.Фур'є не передбачала ліквідацію приватної власності. Навпаки, його основна теза – знищення найманої праці через набуття працівниками статусу власників. Ш.Фур'є відстоював як засіб «асоціацію розуму, праці і капіталу», яка прагне до примирення антагоністичних інтересів капіталіста і робітника, виробника і споживача, кредитора і боржника, з'єднуючи ці інтереси в одній особистості. Саме за таких умов праця втратить примусовий характер і знову перетвориться на потребу та задоволення.

Праці Р.Оуена, Ш.Фур'є та інших представників соціалістичного утопізму заклали фундамент подальших теоретичних пошуків кращого соціального ладу. Велика кількість дослідників, споглядаючи потрясіння ринкової економіки, які засвідчували неспроможність конкурентного самодостатнього механізму забезпечити тривалу соціально-економічну стабільність, згуртувалися довкола вчення К.Маркса, котрий, як відомо, не тільки продовжував обстоювати неминучість загибелі капіталізму під тиском його внутрішніх суперечностей, а й закликав до організованих революційних виступів пролетаріату проти власників засобів виробництва.

Розвиток ринку та капіталістичних суспільств більшості європейських національних економік на початку і протягом ХХ ст. дедалі переконливіше заперечував передбачення К.Маркса щодо формування двох монолітних класів. З'явилися нові, позбавлені радикалізму наукові вчення, які акцентували на необхідності трансформації капіталістичного устрою на засадах його поступового реформування. Одним із перших можливість такої трансформації обґрунтував теоретик соціал-демократичного руху Е.Бернштейн. Вчений обстоював теорію «демократизації капіталу», вихідною у котрій була ідея про те, що розвиток капіталізму на основі кооперації та акціонування піднімає пролетаріат до становища власника і громадянина, право та обов'язок якого — суспільна участь. Е.Бернштейн виступав за подальший розвиток профспілкового руху та парламентаризму, необхідних для забезпечення безпосереднього впливу робітників на господарські процеси [30].

Один із лідерів німецького й австрійського соціал-демократичного руху К.Каутський виступив з критикою концепції «державного соціалізму». Він наголошував на тому, що зобов'язання та функції держави надто складні для того, аби реалізовуватися без залучення громадянського самоуправління [31].

Протягом ХХ ст. формується цілісна парадигма соціал-демократії, принципи якої — свобода, справедливість, солідарність, рівність — найбільш повно відображають суспільні настанови до гуманізації господарської діяльності, формування ціннісної основи для етичної поведінки економічних суб'єктів — працедавців, працівників, виробників, споживачів тощо. Реалізація вказаних принципів втілюється у практиці економічної демократії, зміст якої становлять «ефективне і соціально відповідальне комбінування елементів ринку, суспільного регулювання і співучасті» [32]. Поглиблюється розуміння гармонізації інтересів як основи соціально відповідальної економіки. Категорії кооперації, співучасті, соціального миру формують засади нової світоглядної системи — теорії соціального партнерства та соціального діалогу.

Здебільшого поза тематикою антагонізму праці та капіталу осмислювалася соціальна відповідальність крізь призму господарських відносин у Північній Америці. Ціннісна основа формування парадигми соціальної відповідальності у США — примат індивідуальної свободи. Через те етична поведінка сприймається як порив доброї волі, а не як веління соціальної дійсності, як наприклад, у більшості європейських суспільств.

На ґрунті історично зумовленого поширення догматів протестантизму тут зароджується етична концепція капіталістичної благодійності, відповідно до якої багатії повинні жертвувати частину своїх статків для потреб суспільства. Цю концепцію детально розкрив Е.Карнегі в 1900 р. у праці «Євангеліє процвітання». За його закликem в американських діло-

вих колах великого поширення набув принцип «служіння», згідно з яким підприємець повинен керуватися в тому числі й соціальними мотивами поза прагненням до одержання прибутку [33]. За прикладом Е.Карнегі, окремі представники великого бізнесу у США привселюдно заявили про намір використовувати свої ресурси таким чином, щоб гарантувати добробут суспільства. Сам Е.Карнегі, приміром, побудував більш ніж 200 громадських бібліотек. Зародився рух «Ротарі», ідеологія якого об'єднувала заможних людей, які вважали своїм обов'язком брати участь у поліпшенні соціальної ситуації і локально, і глобально [28]. Масштабну філантропічну діяльність провадив Дж.Рокфеллер — нафтовий магнат та переконаний баптист [34].

Орієнтованою на доброчинність формується також етика господарювання підприємницького класу православної Росії, а відтак — і України як складової її політичної та економічної системи. Ця етика великою мірою теж була зумовлена релігійними мотивами. Проте слід визнати, що до благодійності вітчизняних філантропів спонукало не стільки усвідомлене прагнення здійснити християнський вчинок, скільки прагнення відповідати суспільним очікуванням. Етика російської філантропії будується на принципі «каяття» (на відміну від принципу «служіння»). Адже православне віровчення не сприймало ідеалу матеріального достатку. І особи, зорієнтовані на його нарощування, змушені були постійно «виправдовуватися» перед суспільством за накопичене багатство.

Крім того, дослідники стверджують про неоднозначність і подекуди суперечливість мотивацій соціальної відповідальності російського ділового істеблішменту в період розквіту капіталістичних відносин. Суперечність полягає в тому, що морально-релігійні чесноти набували ваги в одних випадках і зовсім ігнорувалися — в інших. Історики припускають, що меценатство та благодійність були не стільки проявом турботи про «вічне життя», скільки показним чванством, спробою демонстративним благородством закріпити за собою місце у дворянському стані, яке домінувало в соціальній структурі дореволюційної Росії. Така думка підтверджується численними прикладами підприємців, які жертвували гроші жебракам в той час, коли працівники їхніх підприємств влаштовували страйки та бунти, протестуючи проти сваволі роботодавців [35]. Свідчення жадливих умов праці на російських підприємствах наводить, зокрема, дореволюційний економіст і соціолог В.Берві-Флеровський [36]. Водночас учений відомий тим, що одним із перших східноєвропейських авторів звернувся до тематики співробітництва класів, яке, на його думку, є запорукою поліпшення становища робітничого класу.

Філософія конфуціанства, доповнена положеннями самурайського етосу, вчення буддизму та синтоїстської релігії, значно вплинули на процеси формування етики господарювання в краях Сходу. На необхідність

визнання і врахування етичних принципів у своїй роботі звернув увагу сучасників ще у 1929 р. один із японських промисловців – К.Мацусіта. Він наголошував на важливості «місії» підприємства, що виправдовує його існування з позиції високого покликання, з точки зору значимих для суспільства соціальних функцій. Якщо керівник знає і розуміє цю місію, може донести до свідомості підлеглих ідеали організації, то останні одержать стимул до більш напруженої спільної роботи в ім'я досягнення вищої мети [37].

Лідери японського бізнесу визнали погляди К.Мацусіти й досягнули значення соціальної відповідальності тільки в післявоєнний період. К.Тойода, С.Хонда, А.Моріта сформулювали нові ідеї про роль підприємців у суспільстві, які зобов'язані, на їхню думку, постійно дбати про добробут нації [38].

У 50-ті роки ХХ ст. у США з'явилося перше серйозне дослідження проблематики соціальної відповідальності підприємництва, а саме праця економіста Г.Боуена «Соціальна відповідальність бізнесмена», де було визначено рамки і напрями подальшої наукової дискусії довкола соціальної відповідальності підприємців та їх організацій. Цією працею започатковано систематичний науковий аналіз соціальної відповідальності господарюючих суб'єктів. У ній вперше соціальна відповідальність прозвучала як економічний термін. На думку Г.Боуена, відповідальність «бізнесмена» полягає в реалізації такої політики, прийнятті таких рішень або дотримання такої лінії поведінки, які були б бажані з позицій цілей і цінностей суспільства. Автор переконував, що врахування соціальних аспектів під час прийняття ділових рішень може приносити як економічні, так і соціальні вигоди суспільству [39]. Примітно, що доктрина соціальної відповідальності бізнесу, яку створив Г.Боуен, зароджується саме у Північній Америці, еволюціонуючи з концепту приватної філантропії. Цікавим також є той факт, що автор, працюючи над книгою, яка стала знаковою, тісно співпрацював з протестантською громадою.

З плином часу соціальна відповідальність бізнесу як центральна категорія соціальної відповідальності в економіці втрачає риси здебільшого етичної концепції і перетворюється на значущий управлінський інструмент. К.Девіс першим вказав на те, що проблема соціальної відповідальності має розглядатися в управлінському контексті [40]. Аналізуючи роботу багатьох корпорацій, К.Девіс та інші дослідники дійшли висновку, що соціальна відповідальність бізнесу сприяє розвитку та підвищенню вартості компанії, і навпаки, уникнення соціальної відповідальності звукує економічні можливості підприємств.

У 1947 р. японська промислова група «Дойкай» опублікувала доповідь, де власники та менеджери представили своє бачення демократич-

ного управління в компанії, за якого контроль над діяльністю організації повинен розподілятися між акціонерами, управлінцями та працівниками. Висловлювалася думка, що працівники мають брати участь у розподіл прибутків компанії. Профспілки визнавалися необхідним елементом у структурі компанії.

Реакція суспільства на ініціативу компанії «Дойкай» була неоднозначною. Широка демократизація корпоративного управління тривалий час залишалася лише пропозицією. У 1956 р. компанія публікує декларацію під назвою «Відповідальність керівників бізнесу перед суспільством», де чи не вперше лунає теза про соціальну відповідальність менеджменту. У декларації, зокрема, зазначається, що фірма є організацією суспільною, а тому менеджери повинні слідкувати за дотриманням рівноваги між інтересами виробників і споживачів, акціонерів і працівників. Декларація містить чіткий заклик до підприємницьких кіл спрямувати свої зусилля на подолання дисбалансів в економіці й суспільстві. Висловлювалася вимога чесно й ефективної конкуренції.

У 1965 р. в Японії організовано Комісію з дослідження поточних проблем управління — орган, що акумулював досвід та погляди менеджменту японських компаній щодо особливостей адміністрування бізнес-процесів. Комісія виробила загальні позиції, які, зокрема, свідчать про цілковиту трансформацію корпоративних цілей. Отримання прибутку залишається основною метою ділової активності, однак члени Комісії уточнили, що управлінська філософія утверджується як філософія суспільного добробуту й справедливого розподілу створеного багатства між учасниками виробничого процесу [23].

З початку аналізу феномену соціальної відповідальності у термінах менеджменту, все більшого розповсюдження набуває означення «корпоративна соціальна відповідальність», відображаючи зростаючу роль та поширеність корпорацій як організаційної форми здійснення бізнесу і суб'єкта відповідальності. За висновком Ю.Е.Благова, першим впорядкував зміст власне корпоративної соціальної відповідальності і здійснив серйозну спробу систематизації «рівнів нормативності» відповідальності ділової практики А.Керолл. Вчений наприкінці 1970-х років запропонував модель, що передбачає «відповідність економічним, правовим, етичним і філантропічним (дискреційним) очікуванням суспільства від організації в кожний конкретний момент часу». Відповідно до А.Керолла, соціальна відповідальність організації являє собою багаторівневу структуру, яку можна представити у формі піраміди. В її основі — економічна відповідальність, що безпосередньо визначається базовою функцією компанії на ринку як виробника товарів і послуг, що задовольняють потреби споживачів і, відповідно, створюють прибуток. Правова відповідальність полягає у відповідності її діяльності очікуванням суспільства, зафіксованим

у правових нормах. Етична відповідальність, у свою чергу, вимагає відповідності ділової практики не стільки суспільним очікуванням, визначеним юридично, скільки очікуванням моралі. Філантропічна (дискреційна) відповідальність спонукає фірму до дій, спрямованих на підтримку й розвиток суспільного добробуту через добровільну участь у реалізації соціальних програм [41]. Економічна й правова відповідальність обов'язкові для корпорації, вони формують «жорстке ядро» соціальної відповідальності. Етична відповідальність очікувана, тоді як філантропічна – лише бажана [42].

У межах дослідження соціального значення корпорації виникають нові підходи до розуміння соціального миру (партнерства класів, соціального діалогу), що відтепер розглядається в контексті економічної рівноваги. Розмірковуючи з приводу монопольного впливу великих корпорацій та ефективності антитрестівського законодавства у США, американський вчений Дж.Гелбрейт розвинув інституціональну концепцію рівноважних сил – факторів ефективного стримування монополії чи олігополії, якими, зокрема, є не тільки компанії-конкуренти чи уряд, а й малі компанії-постачальники і профспілки [43]. Розвиток та збільшення кількості рівноважних агентів у всіх сферах господарювання, на думку Дж.Гелбрейта, є запорукою соціально-економічного прогресу.

Концепція рівноважних сил підкреслює вагомість і «матеріальність» впливу на корпорацію багатосуб'єктного внутрішнього і зовнішнього середовища, що зобов'язує організацію до постійного діалогу. Великою мірою вона посприяла піднесенню комунікативного підходу до визначення соціальної відповідальності організації, що сформувався в 80-х роках ХХ ст. в рамках управлінської теорії зацікавлених сторін (стейхолдерів). Адепти теорії, зокрема Р.Фрімен, стверджують, що траєкторію розвитку фірми детермінує врахування інтересів широкого кола зацікавлених сторін, якими виступають – крім акціонерів та співробітників – також місцеві громади, клієнти, ділові партнери тощо. Стейхолдерів можна розглядати як єдине ціле – «коаліцію впливу», рівень відносин і діалог з якою є критично важливим для менеджменту [44]. Р.Фрімен та його одноподумці переконані, що управлінська парадигма стейхолдерів універсалізує як різноманітні національні традиції ведення бізнесу, так і різні культурно-ментальні моделі корпоративної соціальної відповідальності, об'єднуючи їх з позиції суспільної «вартості» компанії [45].

Макроекономічні аспекти соціальної відповідальності розглядаються в межах концепції соціальної держави, що утверджується в світі під впливом соціал-демократичної ідеології та як реакція на масштабний і суперечливий соціальний експеримент радянської сходу Європи. Її відправним моментом є збереження ринкового типу господарювання і одночасне забезпечення соціальної рівності, що досягається переваж-

но шляхом значного перерозподілу результатів суспільного виробництва, яке здійснюється державою для забезпечення функціонування соціальної сфери. У результаті успішної апробації цієї концепції урядами розвинутих країн сформувалися різні моделі соціальної держави. У літературі, присвяченій їх дослідженню, пропонується низка класифікацій цих моделей. Найбільш поширеною стала позиція відомого вченого Г.Еспінг-Андерсена, що виокремив соціал-демократичний, ліберальний та корпоративістський тип соціальної держави. Соціал-демократична модель уособлює етатистський ідеал, де ключовим суб'єктом соціальної політики продовжує бути держава. Тоді як характерною ознакою ліберальної моделі є згортання державних соціальних зусиль, їх обмеження соціальним захистом непрацездатного населення. Третя модель — корпоративістська держава — передбачає активну соціальну участь як держави, так і комерційних суб'єктів з вираженим акцентом на трудових аспектах соціальної політики [46].

У кінці XX ст. — на початку XXI ст. все частіше лунають застереження про ймовірну кризу ідеалу соціальної держави, особливо її етатистської моделі, яка надмірну відповідальність за суспільний добробут покладає на державні інституції. Мікроекономічна та управлінська парадигма корпоративної соціальної відповідальності, що зародилася у ліберальному середовищі США, набуває значного поширення в традиційно соціалізованому європейському економічному просторі [47].

Водночас світова фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. спровокувала повернення риторики про системну кризу капіталізму. Критика його конкурентного господарського механізму, орієнтованого на масове споживання матеріальних благ, його неспроможність забезпечити економічні передумови ні індивідуального, ні суспільного «щастя» (як гармонійного світовідчуття) привела до появи господарської філософії пірингу, яка стала ключовою у межах новітнього напрямку економічної думки — вікіноміки. Піринг означає спосіб виробництва товарів і послуг, що повністю ґрунтується на самоорганізованих егалітарних співтовариствах, які сформувалися, головним чином, під впливом сучасних комунікативних технологій (з їх можливістю істотно спростувати та здешевлювати соціальні інтеракції). Найбільшого поширення піринг сьогодні набув в інформаційній індустрії (у виробництві програмного забезпечення, розважального та іншого контенту, у сфері культури). Принципами пірингу проголошено рівноправність учасників (але не рівність), самоорганізацію та самовідбір, масовість, відкритість, різноманіття мотивів (від задоволення та альтруїзму до отримання конкретних вигод), відсутність прямого матеріального інтересу, абсолютну неприпустимість примусу, свободу участі. Зростаючі масштаби інформатизації та віртуалізації соціального простору дають підстави прогнозувати поширення пірингу у

різноманітних сферах людської діяльності як способу організації продуктивної взаємодії [48].

Реагуючи на ці та інші глобальні соціально-економічні трансформації і синтезуючи різні спроби у напрямі побудови системи економічних знань про соціальну відповідальність, сьогодні вчені дедалі частіше закликають розширювати методологічні рамки економічної концепції соціальної відповідальності, не обмежуючись сферою бізнесу чи пошуком найбільш прийнятної моделі державної політики. Нині соціальну відповідальність в економіці розуміють як якісну рису усіх суб'єктів соціальної держави, як усвідомлення ними єдності соціального простору. Соціалізація економічної дійсності через демократію залишається пріоритетом. Однак демократія із детермінанти відповідальності перетворюється на невід'ємну частину її смислового ядра. Соціальна відповідальність і демократія – єдині в перспективі гуманізації економіки [49].

В останні роки у фаховій літературі популяризується концепт т. зв. комунітарної соціальної відповідальності, що є не тільки новою спробою економічного осмислення соціальної відповідальності, а й аналізу її в контексті проблематики модернізації економіки. Комунітарна соціальна відповідальність мислиться як універсальна економічна концепція для мікро- та макрорівнів з наголосом на теорію та практику регулювання соціально-трудових відносин. Її зміст становить усвідомлена необхідність соціальних партнерів регулювати соціально-трудові відносини в системі соціального партнерства на основі їх взаємного економічного інтересу, трудового законодавства, етичних норм суспільства, що має за мету досягнення соціального консенсусу. Принциповим тут є не тільки усвідомлення своєї відповідальності кожним з учасників господарської діяльності, а й знаходження загальної зацікавленості держави, бізнесу й громадянського суспільства (зокрема, профспілок) у результатах модернізації [50].

Таким чином, економічна парадигма соціальної відповідальності розвивалася відповідно до етапів становлення її соціально-філософської концепції та у контексті наукового осмислення співвідношення соціального цілого та одиничного. Утверджуючись як беззастережний соціальний імператив в античний період та в середньовіччі, соціальна відповідальність тривалий час була слабко інтегрована у сферу прояву економічних законів. У період та після Реформації відповідальність у взаєминах господарюючих суб'єктів між собою та соціумом перестає бути реакцією на татуйовані стереотипи. Одночасно слабшає табу стосовно власне ринкової економіки і господарського успіху. Соціальна відповідальність набуває чітких ознак відповідальності-підзвітності з визначеним набором критеріїв та орієнтирів. Формування етичних концепцій господарської діяльності, які виявляли необхідність підпорядковувати

прагнення до матеріального достатку гуманістичним ідеалам, продовжували становлення економічної парадигми соціальної відповідальності в XVIII–XIV ст. як усвідомленого і раціонального пізнання принципів економічної взаємодії та її соціальних проєкцій. Відповідальність безпосередньо осмислювалася в контексті соціально-трудової проблематики. Поряд із роздумами про суть відповідального господарювання, у цей час активно відбувався пошук способів реалізації цього ідеалу. Цим пошукам завдячує появою ціла низка теоретичних систем, на кшталт соціального партнерства, соціальної держави, громадянського суспільства тощо. Уявлення про соціальну відповідальність як екзистенціальну надійність найбільш повно розкривається у концепції соціальної відповідальності бізнесу, зокрема господарських організацій (корпорацій), вагома суспільна роль яких зобов'язує не тільки відповідати за наслідки своєї діяльності, не тільки постійно шукати нові ефективні механізми реалізації цілей та узгоджувати їх з цивілізаційними вимогами, а й передбачати результати цього пошуку і активно впливати на майбутнє, попереджуючи негатив й сприяючи прогресу. Нині триває наукова економічна дискусія довкола сучасного формату соціальної відповідальності як взаємності – відповідальності, яка розосереджена поміж економічними агентами й одночасно уособлює рівень цивілізованості економічної взаємодії загалом.

2.3. Соціальна відповідальність у системі сучасних соціально-економічних відносин: переваги аналізу з позиції інституціоналізму

Для теоретико-економічного пояснення сутності соціальної відповідальності на сучасному етапі становлення цієї концепції фундаментальною цінністю є досягнення представників наукової школи інституціоналізму, найбільш ідейно й методологічно близької проблематиці відповідальних відносин. Переваги інституціонального підходу втілюються через системне бачення відповідальності як комплексного явища, структурованого суб'єктами, об'єктами, інстанціями відповідальної поведінки.

Узагальнення та переосмислення різноманітних соціально-філософських підходів стосовно розуміння системної категорії соціальної відповідальності, дає підстави визначити її, насамперед, як характеристику (властивість) соціального суб'єкта (індивідуального чи групового). Конкретизуючи позицію, висловлену Ю.С.Осокіною [8], вважаємо, що соціальна відповідальність проявляється, насамперед, у здатності суб'єктів у процесі їхньої діяльності взаємоузгоджувати свої дії та інтереси. При

цьому можна виокремити рефлексивний, практичний та партисипативний атрибути цієї властивості. Перший виявляється у її внутрішній детермінованості: відповідальність неможлива без свободи волі суб'єкта, його вільного вибору, внутрішньої готовності до відповідальних дій. Практичний атрибут втілений у тому, що соціальна відповідальність нерозривно пов'язана з діяльністю суб'єкта: відповідальним є суб'єкт дії. Партисипативний атрибут передбачає не лише пов'язаність дій суб'єктів, а й їхню готовність до співробітництва, взаємності.

Соціальні суб'єкти, наділені властивістю соціальної відповідальності, утворюють систему взаємозв'язків і взаємних залежностей. Взаємозв'язки «суб'єкти – предмети – інстанції» обумовлені соціальними нормами – безпосередніми орієнтирами для відповідної позитивної чи негативної оцінки діяльності суб'єкта з боку інших суб'єктів (зокрема, інстанцій).

Особливості функціонування інстанції впливають на стійкість прояву соціальної відповідальності як властивості суб'єкта. Цей прояв є дискретним, що дає підстави сучасним авторам для його опису вживати поняття «мерехтливої відповідальності», тобто відповідальності, що проявляється ситуативно [19]. Недостатність відповідальності у кожній конкретній ситуації визначається як «затухання відповідальності».

Непостійністю відзначаються не тільки властивості суб'єктів відповідальності, а й їхні статуси, зокрема, статус інстанції. Він має договірну природу. Його приналежність визначають самі суб'єкти відносин соціальної відповідальності, вільні та активні за визначенням. За певних умов інстанцією може бути кожен суб'єкт одночасно.

Норми, відповідно до яких здійснюється оцінка, також конвенціональні, тобто прийняті самими суб'єктами як орієнтири. Вольове та свідоме ставлення суб'єктів до статусів і норм виявляють ще один атрибут соціальної відповідальності, а саме креативність. Статуси та норми у відповідальних відносинах є результатом спільної творчості суб'єктів.

Відносини у системі соціальної відповідальності можливі між соціальними суб'єктами як одного кількісного масштабу: особа – особа, колектив – колектив, так і різномасштабними: особа – колектив, особа – соціум. При цьому соціально відповідальні відносини між ними не можуть бути ієрархічними: кількість учасників взаємодії – це єдиний критерій, який відрізняє колективних суб'єктів від індивідуальних.

Натомість принцип ієрархії у системі соціальної відповідальності проявляється стосовно цілей суб'єктів та цілі самої системи. Цілі суб'єктів взаємоузгоджуються і підпорядковуються загальній системній цілі, якою, на нашу думку, є забезпечення стійкості відносин відповідальності, що сформувалися у системі. Стійкість передбачає досягнення якомога

менш дискретної відповідальності, обмеження тривалості станів її «затухання». Вона не заперечує динамізм і розвиток відносин відповідальності та не обмежує природні процеси обміну статусами суб'єктів відповідальності.

Отже, системотворчим елементом у системі соціальної відповідальності є відповідальність як властивість і риса соціального суб'єкта. Не кожен соціальний суб'єкт володіє рисами суб'єкта відповідальності. Тому не всякі соціальні відносини є відносинами відповідальності. Однак, за достатньої поширеності прояву соціальної відповідальності як риси, система соціально відповідальних відносин накладається на наявну систему соціальних взаємозв'язків, надає їй нових — відповідальних — ознак. У такий спосіб соціальна відповідальність із властивості соціального суб'єкта перетворюється на властивість цілої соціальної системи, яка з цього моменту перетворюється на систему соціальної відповідальності.

Соціальна відповідальність включається у всі види соціальної діяльності та відносин як їх якісний показник [10]. Властивістю відповідальності потенційно володіють усі соціальні системи. Відповідальних ознак може набувати будь-яка соціальна взаємодія. Економічна інтерпретація сутності такої взаємодії трансформує її учасників — соціальних суб'єктів — в економічних агентів, а соціальні відносини — у відносини власності, що являють собою множину трансакцій. Відтак, соціальна відповідальність у межах економічної взаємодії виступає якісною характеристикою трансакційного процесу.

Згідно з Дж.Коммонсом, трансакція — це відчуження і привласнення прав власності та свобод, створених суспільством, на противагу фізичному обміну благами. Особливості економічної організації вчений пов'язував з об'єктивним існуванням взаємної залежності економічних агентів [51]. Розбіжність їхніх інтересів внаслідок обмеженості ресурсів — магістральна проблема соціального буття. Максимізувати корисність результатів своєї діяльності кожний економічний агент може лише за наявності контролю над використанням належних йому ресурсів та над результатами своєї діяльності. Конфлікт інтересів економічних агентів в умовах взаємної залежності зумовлює потребу у впорядкованості соціальної взаємодії. Здійснення трансакції утворює легітимність власності над благом.

Дж.Коммонс описав торгіву, управлінську трансакцію та трансакцію раціонування. Основою першої є симетричні правовідносини — без субординації. Управлінська трансакція припускає асиметричний характер правовідносин суб'єктів. Обмін правами власності відбувається через підпорядкування інтересів одного економічного агента інтересам іншого. У трансакції раціонування також має місце асиметрія правового статусу,

але, на відміну від управлінської трансакції, суб'єктом управління виступає колективний орган із функцією специфікації прав. Реальна економічна дійсність — це симбіоз усіх видів трансакцій шляхом вкраплення елементів трансакцій раціонування й управління в торгові.

Інший вчений — О.Вільямсон — диференціює трансакції через два основні параметри: використання специфічних активів і частота здійснення [52]. Найбільш значимою характеристикою трансакцій є рівень специфічності активів (ресурсів), які використовують учасники трансакції. Специфічний актив створюється лише для цілей певної конкретної трансакції. Максимальний ефект від його споживання досягається саме в її рамках. Його альтернативне використання зовсім неможливе чи пов'язане зі значними витратами, які понесе його власник, змінюючи спосіб або сферу його застосування. Навіть наступна після найкращої альтернативи використання цього активу пов'язана з меншим доходом і більшим ризиком. За рівнем специфічності активи поділяють на неспеціалізовані, мало спеціалізовані та унікальні або ідіосинкратичні.

За параметрами частоти здійснення і рівня специфічності залучених активів О.Вільямсон класифікує трансакції у такий спосіб: 1) разовий (або елементарний) обмін на анонімному ринку: у цьому випадку трансакції одиничні і/або випадкові, а специфічність активів нульова, оскільки альтернативне використання залучених ресурсів безплатне для учасників трансакції; трансакція здійснюється виключно на основі домовленості учасників про ціну; 2) регулярний обмін масовими товарами: трансакції багаторазові, проте специфічність активів залишається невисокою; 3) регулярна трансакція, пов'язана з інвестиціями в специфічні активи; така трансакція має повторювальний характер, а за умови її припинення один або всі учасники несуть збитки; 4) трансакції інвестування в ідіосинкратичні (унікальні, ексклюзивні) активи: вони є різновидом спеціалізованих угод, де, однак, використання залучених ресурсів прив'язане до певної технології.

Здійснення трансакцій супроводжується трансакційними витратами, що являють собою, за визначенням, усі невиробничі витрати, тобто ті, що непов'язані із трансформацією факторів виробництва. Трансакційні витрати існують поряд із виробничими витратами і протиставляються їм. Мінімізувати їх покликані ефективні норми і правила економічної взаємодії. Підхід Д.Бромлі до класифікації трансакцій заснований на диференціації дій економічних агентів стосовно існуючої системи правил. Згідно з Д.Бромлі, трансакції здійснюються або в рамках існуючої системи правил, або спрямовані на зміну цієї системи. У першому випадку взаємодія економічних агентів має характер товарної трансакції, тоді як дії, до яких вони вдаються для зміни структури норм, визначають як інституціональні трансакції [53].

Будь-які економічні трансакції організовуються через контракти, участь у яких визначена явною чи неявною згодою економічних агентів. Контрактація є невід’ємною частиною трансакційного процесу. Засвідчуючи це, Дж.Коммонс виділив три стадії останнього: 1) переговори як досягнення згоди про умови трансакції; 2) власне контракт як специфікація обмінюваних прав і зобов’язань учасників трансакції відповідно до досягнутої домовленості; 3) виконання контракту тобто реалізація учасниками його умов.

Важливе економічне значення має ступінь повноти контракту. Згідно з цією ознакою, традиційно виділяють три види контракту: класичний, неокласичний та імпліцитний. Класичний контракт передбачає абсолютну поінформованість учасників трансакції, тобто відсутність невизначеності і, як наслідок, нульові трансакційні витрати. Цей вид контрактів превалює в рамках дослідницької парадигми класичної політичної економії, що досліджує відносини купівлі–продажу як разовий обмін правами. Найважливішою характеристикою класичного контракту є чіткість і визначеність всіх умов взаємодії, тобто його всеосяжний характер і можливість зафіксувати всі обставини реалізації контракту та способи реагування на них. З повноти класичного контракту випливає, що норми у ньому здебільшого формальні. У разі порушення умов договору, відносини з порушником відразу ж припиняються, і трансакція самоліквідується.

Неокласичний контракт — це довгостроковий контракт в умовах невизначеності: далеко не всі майбутні події можна передбачити й попередньо обговорити. Такий контракт — неповний. При цьому учасники неокласичного контракту погоджуються на залучення третьої сторони, рішення якої зобов’язуються виконувати у разі настання необумовлених у контракті подій. Однією з найважливіших умов укладення таких контрактів є довіра сторін до механізму врегулювання спорів. Об’єктом неокласичного контракту є неспецифічні або ж малоспецифічні активи. Регулярність трансакцій у ньому вища, ніж у класичному контракті.

В міру збільшення тривалості і складності контрактів взаємна залежність сторін контракту набуває все більшого значення. Безболісна заміна партнера стає проблематичною. Як відзначає О.Вільямсон, у цьому випадку контрактні відносини набувають ознак міні-суспільства з великим спектром норм, що не обмежується тими з них, які безпосередньо пов’язані з актом обміну. Контракт стає релятивістським (імпліцитним). У ньому пріоритет належить неформальним нормам, а контрагенти воліють вирішувати суперечки між собою, не вдаючись до послуг третьої сторони. Імпліцитний контракт цікавий тим, що в ньому немає чіткого визначення умов взаємодії, учасники розраховують на його специфікацію в самому ході реалізації контракту. Параметри трансакції не деталізуються,

бо витрати контрактації надто високі. Контракти такого типу укладають для забезпечення довгострокових, складних відносин, де вирішальним чинником є обопільна зацікавленість у продовженні взаємин.

Через об'єктивно обмежену раціональність та когнітивні здібності людей, які укладають контракт, у ньому неможливо передбачити всі обставини й умови здійснення трансакції. Як наслідок, усі складні контракти неминуче є недосконалими, тому що вимагають постійної взаємодії між учасниками з приводу адаптації їхніх відносин до мінливих умов трансакції.

Під поняттям обмеженої раціональності, згідно з Г.Саймоном, розуміють цілеспрямовані дії господарюючого суб'єкта в умовах, коли прийняття найбільш ефективних рішень утруднене відсутністю часу, інформації, а також недостатністю ресурсного забезпечення [54]. О.Вільямсон обмежену раціональність називає феноменом, що становить природу людини, поведінковою передумовою, яку він використовував для дослідження контрактних відносин і структур управління. Без такої передумови «людська натура була б пустою й неприродною». Дослідник трактує її у такий спосіб: обмежена раціональність означає економічну поведінку, цілеспрямовану раціональну, але неповною мірою. Вона відображає лімітованість пізнавальних здібностей людини в процесі здобування, зберігання, відновлення й обробки інформації.

Обмежену раціональність формують два взаємозалежних фактори. По-перше, це — обмеженість знань, якими володіє індивід (інформаційна обмеженість): інформація є дефіцитним ресурсом, через що агенти змушені задовольнятися не оптимальними рішеннями, а тими, що видаються прийнятними за даної повноти інформації, що ніколи не буває абсолютною. Окрім дефіцитності інформації, істотну роль відіграють також когнітивні обмеження. Пізнавальні здібності людей через фізіологічні детермінанти мають межу, що само по собі не дозволяє повністю досягнути невідому (нехай і фізично доступну) та у будь-яких ситуаціях безпомилково розтлумачити й застосувати відому інформацію. Когнітивні обмеження стосуються нездатності людини постійно з однаковою ефективністю зосереджувати свою увагу та використовувати власний розум. Обидва лімітуючі фактори — інформаційна та когнітивна обмеженість — мають безумовний характер.

Обмежена раціональність, обмежені когнітивні здібності економічних агентів, які під час здійснення трансакцій намагаються максимізувати власну вигоду, поряд з іманентною недосконалістю контрактів та трансакційними витратами, зумовлюють появу явища опортуністичної поведінки. Така поведінка визначена намаганням суб'єкта трансакції максимізувати свій виграш шляхом підступних дій, які прямо суперечать

інтересам візаві. Опортуністичні практики можуть мати форму обману, приховування правди, шахрайства, зловживання інформаційною асиметрією, специфічністю наявних активів тощо [55].

З точки зору контрактного процесу, опортунізм слід розглядати як особливість людської природи, що проявляється окремо до і підчас укладення контракту (*ex ante*), а також після досягнення домовленостей контрактантів (*ex post*). На етапі *ex ante* опортунізм з боку учасників трансакції здебільшого має форму приховування ними необхідної для візаві інформації. Постконтрактне шахрайство проявляється у прямому порушенні умов контракту, у використанні наявних «контрактних дірок» (слабку специфікацію умов контракту), а також специфічних активів (має місце своєрідний шантаж) проти інших контрактантів.

На наш погляд, соціальна відповідальність економічних агентів означає відмову від використання ними активних чи пасивних (явних та неявних) опортуністичних практик. Опортунізм ґрунтується на прямому запереченні інтересів візаві, а тому несумісний з відповідальною поведінкою. Саме він виступає основним фактором «мерехтливості» відповідальності, а за достатньої поширеності зумовлює її абсолютну ерозію, і тим самим створює ризик переродження всієї системи відповідальних відносин. Оскільки взаємозалежність економічних агентів — об'єктивний факт трансакційної дійсності, таке переродження ставить під сумнів ефективність, а згодом й саме існування економіки як соціального феномену. Дж.Акерлоф, на прикладі моделі ринку вживаних автомобілів, продемонстрував, як нечесна поведінка продавців призводить до витіснення з ринку автомобілями поганої якості («лимонами») хороших авто [56]. Автор підсумовує: наявність та активність продавців, що бажають продати неякісний товар, вводячи в оману покупців, викликає тенденцію до припинення функціонування ринку.

Складніші трансакції і контракти (не разовий обмін у рамках торгової трансакції) на етапі ерозії соціальної відповідальності тим паче стануть неможливими через постійно зростаючі трансакційні витрати, пов'язані з необхідними контропортуністичними діями. А згодом — якщо опортунізм стане домінуючою поведінковою стратегією — самі контракти втрачати економічний сенс: домовленість ймовірно замінить позаекономічні методи збагачення (взаємний грабунок), що матиме катастрофічні соціальні наслідки.

Для того, щоб повніше розкрити особливості цього процесу, його аналіз базуватимемо на прикладі головної сфери людської діяльності — сфери праці. Як свідчить наш попередній аналіз, трудові проблеми завжди були у центрі економічного дискурсу про соціальну відповідальність. Крім того, практика господарювання переконливо свідчить, що не-

має жодної економічної проблеми (у т. ч. й розповсюдження опортунізму й мерехтливості соціальної відповідальності), яка так чи інакше не була б пов'язана з працею. Сучасна економічна наука — в один голос з іншими суспільними науками — трактує працю не лише з позиції господарської феноменології, а й як вияв неповторної людської особистості [57]. Відтак, без розв'язання проблем у сфері праці, успішність розв'язання проблем в будь-якій галузі суспільного життя теж сумнівна.

Сфера праці або трудова сфера як економічна категорія — складна система, що включає власне працю як процес і діяльність, а також трудові відносини як взаємостосунки між суб'єктами трудової діяльності. Як відомо, трудові відносини мають два взаємодоповнюючі аспекти: функціональний та соціальний. Функціонально-трудова відносини обумовлені безпосереднім змістом трудового процесу (праці) [58]. Працею будемо вважати свідому, цілеспрямовану, доцільну та корисну діяльність з метою отримання чи створення благ для задоволення конкретних потреб людини і/або суспільства [59]. Соціальна складова трудових відносин є проекцією цього процесу на соціальне буття. Вона включає аспекти рівності/нерівності, задоволеності/незадоволеності, схильностей, очікувань, потреб тощо суб'єктів трудового процесу, їхнього суб'єктивного сприйняття цього процесу, свого місця та ролі інших його учасників у ньому.

Очевидно, що зазначений поділ великою мірою є теоретичною абстракцією. Адже функціонально-трудова відносини не можуть існувати у чистому вигляді. Суб'єкти трудової діяльності завжди є суб'єктами соціальних відносин. Будь-які відносини між людьми є соціальними, позаяк становлять суть соціального буття. У всякому господарстві (крім загальновідомої теоретичної моделі «економіки Робінзона») трудова діяльність є глибоко соціальним процесом. Виконання трудових функцій передбачає різний ступінь залучення суб'єктів трудової діяльності до взаємодії, а їх результат потребує соціальної афірмації («затвердження»). Через те цілком виправдано сферу праці з характерними для неї соціальними відносинами розуміти як соціально-трудова сферу, а всю сукупність взаємозв'язків між суб'єктами трудової діяльності всередині неї — як соціально-трудова відносини.

Ідентифікуючи учасників соціально-трудова трансакцій, необхідно, насамперед, взяти до уваги різницю між працею як трудовою діяльністю взагалі та найманою працею або трудовою діяльністю за наймом. Виокремлення найманої праці стає можливим і необхідним з огляду на об'єктивно різну схильність суб'єктів трудової діяльності до ризику та його різне сприйняття в процесі здійснення трансакцій. Наймана праця характеризує суб'єкта, який здебільшого надає перевагу діяльності з меншим ризиком. В обмін на можливість безризикової трудової діяльності, такий суб'єкт делегує суб'єкту з більшою схильністю до ризику право ко-

ристування своїми ресурсами праці. Водночас суб'єкт, готовий до ризику, отримує додаткові ресурси і зобов'язується гарантувати їх власникові умови для безризикового збагачення. У такий спосіб формуються трансакції найму, в яких неохочий до ризику суб'єкт є найманим працівником, а його візаві – працедавцем.

Через свій безризиковий характер, трудова діяльність найманого працівника добровільно з його боку підпорядковується умовам діяльності працедавця (теж за суттю – трудової), який спрямовує спільні зусилля на створення блага і задоволення певних потреб (у мінливому – а тому ризиковому – середовищі різноманіття економічних агентів, інтересів, трансакцій).

З огляду на це, теоретично вся сукупність суб'єктів трудової діяльності становить дві великі групи: працівники та наймані працівники. У сфері найманої праці працівник, що залучає ресурси праці інших працівників, одночасно зменшуючи для них необхідність врахування ризиковості економічного середовища, є працедавцем. Відповідно найманий працівник – це працівник, який окремі належні йому права власності на ресурси праці за обумовлену ціну передає працедавцю.

У цьому зв'язку слід пригадати позицію Ф. Найта, котрий вважав, що прибуток впливає зі «справжньої невизначеності» і являє собою непередбачувану різницю між очікуваними і реальними надходженнями від підприємницької діяльності як наслідок угадування ціни. Ризик, що генерує прибуток, є унікальна невизначеність, яку неможливо ні застрахувати, ні капіталізувати, ні винагородити заробітною платою. Тому, згідно з Ф. Найтом, прибуток – явище випадкове. Він може набувати як позитивної, так і негативної величини [60]. Економічні агенти, беручи на себе тягар невизначеності, а також гарантуючи іншим таким агентам заробітну плату, одержують право управляти діяльністю останніх і привласнювати відповідну частину доходу. Цей тип контракту відповідає характеристикам управлінської трансакції Дж. Коммонса.

У науковій літературі домінує тлумачення категорії «працедавець», яке опосередковане поняттям «найманий працівник» [61]. Підстави для розуміння сутності працедавця одночасно через його ставлення і до найманого працівника, і до процесу власне праці знаходимо, зокрема, у тексті міжнародного класифікатора видів зайнятості, де працедавця визначено як людину, яка працює (курсив авт.) самостійно і постійно наймає для здійснення трудового процесу одного або кількох працівників [62]. Саме ж виділення груп зайнятих у цьому документі здійснене з урахуванням схильності економічних суб'єктів до ризику та відповідно до обсягу наявних повноважень, що визначаються обсягом прав власності.

Отже, трудовими або соціально-трудовими відносинами є, у нашому розумінні, взаємовідносини між працівниками, у т. ч. між працедавцями

і найманими працівниками. Факт підпорядкованості діяльності наймача працівника економічним інтересам працедавця, більший обсяг ресурсних і владних повноважень останнього визначають відносини працедавців і найманих працівників як відносини типу «принципал — агент», де першим виступає працедавець, другим — найманий працівник.

Як відомо, наймані працівники та працедавці вступають у взаємовідносини безпосередньо або делегувавши свої права на реалізацію власних інтересів у здійсненні трансакцій іншим — представницьким — суб'єктам. Тому суб'єктність у соціально-трудових відносинах визначається в тому числі й генезою *правосуб'єктності* їх учасників. Правосуб'єктність працедавців і найманих працівників як суб'єктів, наділених первинною здатністю обирати спосіб реалізації своїх прав (безпосередньо чи опосередковано), має безумовний характер, визначений їх природним статусом сторін соціально-трудових відносин. Правосуб'єктність інших учасників соціально-трудових відносин є похідною від позиції і вибору сторін. Взаємовідносини сторін і представницьких суб'єктів теж можна визначити як відносини принципала — агента, де сторона виступає принципалом, а суб'єкт-представник — агентом. Ці відносини, на відміну від принципал-агентських взаємозв'язків працедавця і найманого працівника, складаються у трансакцію довкола обміну прав власності не на ресурси праці і гарантії безризикового збагачення, а на ресурс і послугу колективного представництва інтересів, який обмінюється на членські внески.

Разом з тим соціально-трудові відносини — це не тільки взаємовідносини між сторонами безпосередньо чи через суб'єктів-представників або взаємовідносини суб'єктів-представників і сторін. Це й відносини найманих працівників (або їх представників) між собою, рівно як і відносини роботодавців (або їх представників) між собою. Такі відносини нетотожні відносинам принципала — агента, оскільки асиметрія повноважень не є їхньою сутнісною ознакою. Натомість такою є мережеві зв'язки. Відносини цього типу є симетричними в плані владних повноважень і можуть розвиватися як конкурентні² і кооперативні.

З-поміж усіх суб'єктів ринкової економіки особливу функцію здійснює держава. Специфіку мають як створювані нею блага, так і технологія їх виробництва. Крім того, іншими учасниками економічних відносин вона наділена здатністю до генерування універсальних (законодавчих) норм, відповідно до яких здійснюються трансакції, а також унікальним правом застосовувати примус для дотримання цих норм. Економічна роль держави виявляє її особливість як суб'єкта і сторони соціально-тру-

² Ймовірне існування конкурентної ситуації всередині мережевих взаємодій доведене й описане В.В.Радаєвим [63].

дових відносин, котра полягає у багатоманітності її статусів: працедавця, законодавця, гаранта прав.

Ключовою характеристикою сфери найманої праці є предмет соціально-трудових відносин, що являє собою множину різноманітних аспектів трудового життя [61]. На наше переконання, трудове життя — це поле активності суб'єктів трудової діяльності, своєрідний «ефір» соціально-трудових відносин як передумова, середовище і результат («еманації») активності їх учасників (за аналогією з «соціальним полем» теоретичної соціологічної школи як багатовимірним простором позицій, визначених об'ємом і співвідношенням ресурсів і прав власності [64]). Сконструйоване і постійно змінюване суб'єктами соціально-трудових відносин «соціальне поле праці», як його можна йменувати, будучи прямим наслідком взаємодії таких суб'єктів, водночас є й вирішальним фактором їх соціального й економічного позиціонування та взаємодії.

Як і в будь-якій іншій сфері соціальної взаємодії, суб'єкти соціальної відповідальності у сфері праці (суб'єкти відповідальних соціально-трудових відносин), володіючи внутрішньою властивістю соціальної відповідальності, будують свою взаємодію на основі імперативу взаємного узгодження своїх дій та інтересів, що проявляється через прийняття «відкритої» поведінкової моделі. Статус держави як законодавця, арбітра і гаранта визначає її роль можливої інстанції у системі соціальної відповідальності. Предмет відповідальності у межах відповідальних соціально-трудових відносин, на нашу думку, реалізується як якість трудового життя — якість соціального поля праці з його характеристиками і впливами.

У світлі здійсненого нами поділу соціально-трудових відносин на відносини типу «принципал — агент» та мережеві відносини, необхідним є визначення особливостей соціальної відповідальності стосовно кожного з них. У випадку відносин типу «принципал — агент», відповідальна поведінка означає відмову від використання суб'єктами опортуністичних практик — на основі створеної ними чи зловживання існуючою у системі їх взаємовідносин інформаційною асиметрією та монополією владних повноважень.

Мережеві відносини конкурентного типу у сфері праці виникають здебільшого в однорідних у владному аспекті групах. Такими є, наприклад, відносини у групі працедавців як покупців ресурсу робочої сили або відносини у групі найманих працівників як продавців цього ресурсу чи як покупців можливості безризикового збагачення (робочого місця). На перший погляд, конкурентні відносини у сфері праці є позаконтрактними, позаяк трансакція тією чи іншою мірою все ж зобов'язує до співпраці. Проте очевидно, що домовленість про правила змагальності, яка може і повинна існувати й між суб'єктами, що конкурують, є наслідком інституційної трансакції, а тому презентує цілком визначену форму контракту.

Крім того, контракт між учасниками асиметричної трансакції, зокрема, у відносинах принципала — агента, може містити окремі елементи змагальності агентів (разом із правилами її застосування). За будь-яких умов соціальна відповідальність у відносинах конкурентного типу також проявляється відсутністю опортуністичних практик, уданому випадку — практики недобросовісної конкуренції.

У випадку мережевих відносин кооперативного типу соціально відповідальна поведінка означає обмеження практики фрірайдерства, що пов'язана з виникненням ситуацій, коли суб'єкти, користуючись певними благами, не бажають брати участь у колективних діях, необхідних для їх створення. Така участь обумовлена симетричним у плані владних повноважень контрактом.

Глобальна трансформація сучасних економічних систем призвела до появи інноваційних різновидів контракту найму [65], зростання значення трансакцій лізингу персоналу (аутсорсингу, аутстафінгу тощо). Їх особливістю є те, що контрактні зобов'язання найманого працівника і працедавця, який користується його послугами, опосередковані контрактом кожного з них із спеціалізованим суб'єктом (рекрутинговою агенцією, фірмою-аутсорсером тощо) [66]. Зобов'язання щодо найму можуть бути наявні, як правило, тільки у контракті найманого працівника і спеціалізованого суб'єкта. Власне працедавець перетворюється у звичайного покупця, що купує послугу у спеціалізованого суб'єкта, який самостійно несе ризики, пов'язані з організацією трудової діяльності. В обох випадках відносини є принципал-агентськими по суті.

Зважаючи на те, що найманий працівник, перебуваючи у штаті спеціалізованого суб'єкта, виконує трудові функції під управлінням працедавця-покупця, а не спеціалізованого суб'єкта (або під спільним управлінням), чітке розмежування ролей та статусів у цьому «клубкові» контракти є проблематичним. Такі контракти здебільшого високоформалізовані та строкові. Проте їх очевидна комплексність не дає змоги повністю покладатися на специфіковані умови. Велике значення мають ділова репутація і взаємна довіра. З видимих причин розуміння соціальної відповідальності як зобов'язання неопортуністичної поведінки учасників актуальне і для таких трансакцій. Соціальна відповідальність тут є визначальною, бо ризики опортунізму різноманітніші, а регулярність взаємодії нижча, ніж у традиційних відносинах найму.

Наукова цінність запропонованого нами трактування соціальної відповідальності крізь призму інституціональної парадигми полягає, зокрема, в тому, що воно дає можливість однозначно з'ясувати: додержання працедавцем законів все ж недостатня умова для підтримання його реноме соціально відповідального бізнесу. Адже контракти між учасниками

транзакції у сфері праці іманентно неповні й надто складні, аби регулюватися виключно формальними нормами. Крім того, за неухважною чи не зовсім відповідальною державою-інстанцією, самі формальні норми можуть консервувати або провокувати безвідповідальність у соціально-трудовах відносинах, а тому не завжди слугують вірним орієнтиром.

У світлі інституціонального підходу до розуміння соціальної відповідальності по-новому бачаться й більш практичні питання, як-от: слабка дієвість профспілкового захисту найманих працівників в Україні. Відповідь — причина у відсутності альтернативних організованих форм захисту як передумови для конкуренції агентів, до яких належать і профспілки.

Ще одна проблема — поступово зникає «ринок» професійних лікарів і самовідданих освітян в Україні, дедалі більше заміщаючись «ринком» неграмотних ескулапів й байдужих вчителів (своєрідним ринком «лимонів» за логікою міркування Дж.Акерлофа). Причина — ймовірна безвідповідальність працедавця — держави, що схильна порушувати прийняті суспільством й продиктовані часом норми й уявлення про статус представників цих професій.

Інше питання — низька продуктивність праці в Україні. Причина — ймовірний компенсаційний опортунізм з боку найманих працівників як відповідь на занижені стандарти оплати й погані умови праці в цілому.

Важлива проблема — невисока участь працедавців у програмах підвищення кваліфікації персоналу. Причина — відсутність стимулів учасників трудових транзакцій до здійснення взаємних інвестицій у специфічні активи. Вона, у свою чергу, спровокована неадекватним й непостійним інституційним полем, що робить тривалі контракти малоімовірними. А ступінь адекватності нормативного поля є похідним від низького попиту на ефективні норми з боку суб'єктів, що діють в його рамках, їх недостатньої активності або малої переговорної сили.

Таким чином, соціальну відповідальність слід розуміти як характеристику різних економічних агентів, а відтак — й економічної взаємодії загалом, що, у свою чергу, передбачає відсутність опортуністичних нахилів і практик у структурі цієї взаємодії. Одним із найбільш очевидних ознак її «здоров'я» є відповідальні соціально-трудова відносини, що реалізуються у складному комплексі контрактів і в умовах взаємної залежності суб'єктів взаємодії та їх інтересів.

Список використаних джерел до розділу 2

1. Поляков Л.В. Модернизация социальная / Новая философская энциклопедия: в 4 т. / под ред. В.С.Стёпина. — М. : Мысль, 2001 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy
2. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э.Дюркгейм, А.Б.Гофман (пер.). — М. : Канон, 1996. — 432 с.
3. Парамонова И.М. Социальная ответственность: генезис, сущность, структура и стратегия развития (системный анализ): дис... канд. филос. наук: 09.00.11. — социальная философия. — СПб., 2001. — 126 с.
4. Савченко І.Г. Ціннісний вимір соціальної відповідальності в демократичній державі: монографія / І.Г.Савченко, О.В.Радченко. — Х. : Видавництво ХНУВС, 2008. — 200 с.
5. Савченко І.Г. Категорія соціальної відповідальності в основних філософських парадигмах // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України: Наук. журн. — К. : Вид-во НАДУ, 2005. — № 2. — С. 454–459.
6. Чепульченко Т.О. Соціальна відповідальність: поняття та сутність // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: 36. Наук. праць. — К. : ІВЦ «Політехніка», 2010. — № 1(5). — 142 с.
7. Августин А. Бог, природа, человек, вечность, и время / Антология мировой философии в 4-х томах. — М. : «Мысль», 1969. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 589.
8. Осокіна Ю.С. Відповідальність соціального суб'єкта: філософський аналіз: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 — соціальна філософія та філософія історії. — К., 2007. — 17 с.
9. Шмитт К. Левиафан в учении о государстве Томаса Гоббса [Текст]: смысл и фиаско одного политического символа / пер. с нем. Д.В.Кузницын. — СПб. : Владимир Даль, 2006. — 299 с.
10. Пазина О.Е. Социальная ответственность личности в современном обществе: автореф. дис... канд. филос. наук: 09.00.11 — социальная философия. — Нижний Новгород, 2007. — 34, [1] с.
11. Гольбах П. Священная зараза или естественная история суеверия / Политология: хрестоматия / сост. проф. М.Василик. — М. : Гардарики, 2000. — 369 с.
12. Кант И. Основы метафизики нравственности: соч. в 6 т. — Т. 4. — М. : Мысль, 1965. — 672 с.
13. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Избранные произведения. — М. : Прогресс. 1990. — 696 с.

14. *Сартр Ж.П.* Экзистенциализм — это гуманизм / Сумерки богов. — М. : Политиздат, 1990. — С. 319–344.
15. *Грядунова Л.И.* Социальная ответственность личности в условиях развитого социализма. — К. : Вища школа, 1979. — 136 с.
16. *Менегетти. А.* Система и личность. — М. : «Серебряные нити», 1996. — С. 9.
17. *Jonas H.* Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik fuer die technologische Zivilisation. — Fr/M., 1979. — 496 p.
18. *Мигаль Ю.С.* Відповідальність соціального суб'єкта як чинник формування громадянського суспільства: постановка питання // Мультиверсум. Філософський альманах. — К. : Центр духовної культури, 2004. — № 39. — С. 106–115.
19. *М'ясникова Н.О.* Відповідальність у сучасних соціальних практиках: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 — соціальна філософія та філософія історії. — Х., 2008. — 20 с.
20. *Аристотель.* Сочинения: В 4 т. — М. : Мысль, 1983. — Т. 4. — С. 376–644.
21. *Конфуций.* Беседы и суждения Конфуция / сост., подгот. текста, примеч. и общ. ред. Р.В.Грищенко, Л.С.Переломов (предисл.). — СПб. : ООО «Издательство «Кристалл», 1999. — 1119 с.
22. *The Vikings' Guide to Good Business.* excerpts from the King's mirror / Bernard Scudder. — Reykjavik : Gudrun, 1997. — 77 p.
23. *Лучко М.Л.* Этика бизнеса — фактор успеха. — М. : Эксмо, 2006. — 320 с.; Вебер М. Избранное: протестантская этика и дух капитализма / Ю.Н.Давыдов (сост.), М.И.Левина (пер.). — 2-е изд., доп., перераб. — М. : РОССПЭН, 2006. — 651 с.
24. *Риккардо Д.* Начала политической экономии и налогового обложения. Глава V. О заработной плате [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.gumfak.ru/econom_html/ricardo/ricardo05.shtml
25. Історія економічних учень: підруч. / [Базилевич В.Д., Гражевська Н.І., Гайдай Т.В. та ін.]; під ред. В.Д.Базилевича. — К. : Знання, 2004. — С. 354–355.
26. *Лахина А.П.* Социальная ответственность в системе управления социально-экономической деятельностью корпорации: автореф. дис... канд. экон наук: 08.00.05 — теория управления экономическими системами. — М., 2009. — 22 с.
27. Історія економічних учень: підруч. / [Базилевич В.Д., Гражевська Н.І., Гайдай Т.В. та ін.]; під ред. В.Д.Базилевича. — К. : Знання, 2004. —

1300 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-1844.html>

28. Социальная ответственность бизнеса: опыт России и Запада: тематическое исследование [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.polit.ru/article/2004/06/21/social/>

29. *Зильберфарб И.И.* Творческий путь Шарля Фурье // Французский ежегодник, 1958. — М. : Наука, 1959. — С. 295—334.

30. *Бернштейн Э.* Условия возможности социализма и задачи социал-демократии / Эдуард Бернштейн. — СПб. : Изд. В.Врублевского, 1906. — 240 с.

31. *Брайович С.М.* Карл Каутский — эволюция его воззрений. — М. : Наука, 1982. — С. 232.

32. *Майер Т.* Демократический социализм — социальная демократия: Введение / Майер Томас. — М. : Республика, 1993. — 173 с.

33. *Петрунин Ю.Ю.* Этика бизнеса: учеб. пособие / Ю.Ю.Петрунин, В.К.Борисов. — 2-е изд. — М., 2001. — 280 с.

34. *Chernow R.* Titan: The Life of John D. Rockefeller, Sr. — Random House. — 1998. — P. 54—55.

35. *Тазьмин Ю.Н.* Меценатство и благотворительность в России, к вопросу о мотивациях // Социологическое исследование. — 2002. — № 2. — С. 92—97.

36. *Подоров Г.М.* Экономические воззрения В.В.Берви-Флеровского. — М. : Политиздат, 1952. — 236 с.

37. *Matsushita K.* The Matsushita Perspectives. A Business Philosophy Handbook. — Tokyo, Kyoto : PHP Institute, 1997. — P. 9.

38. *Симхович В.А.* Моральный императив социальной ответственности бизнеса // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наук праць. — Х. : Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна. — 2008. — С. 213—219.

39. *Bowen H.R.* Social Responsibilities of the Businessman. — New York : Harper & Brothers, 1953. — 276 p.

40. *Davis K.* Can Business Afford to Ignore Social Responsibilities? // California Management Review. — 1960. — Vol. 2. — No 3. — P. 70—76.

41. *Carroll A.B.* The Pyramid of Corporate Social Responsibility: toward the Moral Management of Organizational Stakeholders / Archie B.Carroll // Business Horizons. — July-August, 1991. — P. 39—48.

42. *Благов Ю.Е.* Генезис концепции корпоративной социальной ответственности // Вестник СпбГУ. — 2006. — Сер. 8., Вып. 2. — С. 3—24.

43. *Galbraith J.K.* American Capitalism: The Concept of Countervailing Power (Classics in Economics) / John Kenneth Galbraith. — Transaction Publishers; New edition: 1993. — 208 p.
44. *Freeman R.E.* Strategic Management: A Stakeholder Approach / R. Edward Freeman. — Pitman Publishing, 1986. — 276 p.
45. *Post J.E.* Redefining the Corporation. Stakeholder Management and Organizational Wealth / James E. Post, Lee E. Preston, Sybille Sachs. — Stanford University Press, 2002. — 376 p.
46. *Espin-Andersen G.* Three Worlds of Welfare Capitalism. — Princeton (NJ, USA): Princeton University Press, 1998. — P. 32.
47. Новая стратегия Европейской комиссии по корпоративной социальной ответственности (КСО) 2011–2014: быстрее, выше, сильнее / Экспертно-аналитический портал «Csr-review.net» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.csr-review.net/novaya-strategiya-evropeyskoy-komissii-po-korporativnoy-sotsialnoy-otvetstvennosti-kso-2011-2014-byistrree-vyishe-silnee-2>
48. *Tapscott D.* Wikinomics: How Mass Collaboration Changes Every thing / Don Tapscott, Anthony D. Williams. — Portfolio Trade; Expanded edition, 2010. — 368 p.
49. *Гришнова О.А.* Соціальна відповідальність у контексті подолання системної кризи в Україні // Демографія та соціальна економіка. — 2011. — № 1. — С. 39–46.
50. *Гришина Т.В.* Социальная ответственность в системе современных социально-трудовых отношений. — М. : Издательский дом ИД «АТИСО», 2010. — 267 с.
51. *Commons J.R.* Institutional Economics // The American Economic Review. — 1936. — Vol. 26. — No. 1 — P. 237–249.
52. *Вільямсон О.* Економічні інституції капіталізму: фірми, маркетинг, укладання контрактів / Олівер Е. Вільямсон; пер. з англ. А. Олійник. — К. : АртЕк, 2001. — 472 с.
53. *Bromley D.W.* Economic Interests and Institutions. The conceptual foundations of public policy. — N.Y., 1989. — P. 110.
54. *Саймон Г.* Рациональность как процесс и продукт мышления // THESIS. — 1993. — Вып. 3. — С. 16–38.
55. *Шаститко А.Е.* Новая институциональная экономическая теория. 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002. — 591 с.
56. *Akerlof G.A.* The Market for «Lemons»: Quality Uncertainty and the Market Mechanism // The Quarterly Journal of Economics. — 1970. — V. 84. — P. 488–500.

57. Економіка праці та соціально-трудова відносини: підручник / А.М.Колот [та ін.]; за наук. ред. д-ра екон. наук., проф. А.М.Колота; ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». — К. : КНЕУ, 2009. — 711 с.
58. Мельник С.В. Механізм регулювання соціально-трудова сфери України: монографія / ДУ «НДІ соц.-труд. Відносин». — К. : Соцінформ, 2009. — 785 с.
59. Рофе А.И. Экономика труда. — М. : КНОРУС, 2010. — 400 с.
60. Агапова И.И. Институциональная экономика: учеб. пособие. — М. : Экономистъ, 2006. — 254 с.
61. Колот А.М. Соціально-трудова відносини: теорія і практика регулювання: монографія / ДВНЗ «Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана». — 2-ге вид., без зм. — К. : КНЕУ, 2008. — 230 с.
62. International Classification by Status in Employment (ICSE) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://laborsta.ilo.org/applv8/data/ic-see.html>
63. Радаев В.В. Экономическая борьба и социальные связи: структура конкурентных отношений в новом российском ритейле // Экономическая социология. — Т. 10. — № 1. — Январь 2009. — С. 19–56.
64. Бурдые П. Социология социального пространства / пер. с франц.; отв. ред. перевода Н.А.Шматко. — М. : Институт экспериментальной социологии; СПб. : Алетейя, 2007. — 288 с.
65. Колот А.М. Соціально-трудова сфера: стан відносин, нові виклики, тенденції розвитку: монографія. — К. : КНЕУ, 2010. — С. 110.
66. Карлін М.І. Можливості застосування лізингу персоналу і аутсорсингу в Україні / М.І.Карлін, О.В. Борисюк // Демографія та соціальна економіка. — 2011. — № 1. — С. 96–102.

РОЗДІЛ 3

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК МОДЕРНІЗАЦІЙНОГО ФАКТОРА

3.1. Закономірності та принципи реалізації соціальної відповідальності

Методологічно необхідним для повноцінного конструювання економіко-модернізаційної теорії соціальної відповідальності є аналіз закономірностей її реалізації в межах контрактної архітекτονіки економічної взаємодії, описаної у попередньому параграфі на прикладі сфери праці. Остання цілком виправдано послужить основою і для подальших наших міркувань.

За визначенням, закономірність — це об'єктивно існуючий, необхідний та істотний зв'язок між явищами й процесами суспільного життя [1]. Перша закономірність формування відповідальних відносин у сфері праці — добровільна спеціалізація функцій на основі різного сприйняття ризику. Вона насамперед проявляється у сфері найманої праці. Економічні агенти об'єктивно різняться здатністю приймати рішення, прогнозувати розвиток подій, керувати іншими такими агентами, мають різний ступінь упевненості у своїх судженнях. Прийняття рішення про те, що і як виробляти, в умовах невизначеності стає настільки важливим, що вимагає спеціалізації учасників економічних трансакцій. Як зазначає Ф.Найт, «...упевнені в собі й азартні беруть на себе ризик або страхують нерішучих і боязких, гарантуючи їм заздалегідь визначений дохід в обмін на результати праці... З урахуванням нашого знання людської природи було б незрозумілим або вкрай незвичним, якби будь-хто гарантував іншому результати його діяльності, не одержавши можливості управляти його працею. З іншого боку, ніхто б не дозволив управляти собою, не одержавши таких гарантій... Як наслідок цієї... спеціалізації функцій виникає... система найму... Її існування є безпосереднім результатом факту невизначеності» [2].

Соціально відповідальний характер відносин довкола невизначеності передбачає визнання суб'єктами трудової діяльності системного характеру вказаної спеціалізації: як «ризикофіли», так і «ризикофоби» — невід'ємна частина єдиного виробничого механізму з відомими для кожного функціями.

Абсолютне ігнорування цієї закономірності у теорії зумовило появу деструктивної концепції соціального антагонізму К.Маркса [3]. Згідно з

К.Марксом, основною причиною існування найманої праці є відсутність у працівників засобів виробництва, що змушує їх продавати свою робочу силу капіталові. Конкурентна боротьба товаровиробників при простому товарному виробництві неминуче веде до їхнього розшарування: збагачення одних і розорення інших. У результаті ті, що розорилися і залишилися без засобів до існування, змушені продавати свою робочу силу власникам засобів виробництва. Усе суспільство розколюється на дві групи — тих, кого наймають, і тих, хто наймає, — а відносини між ними неминуче набувають антагоністичного характеру. У межах такої системи взаємостосунків сфера соціальної відповідальності штучно обмежується межами класів, а міжкласова конфронтація виводиться у ранг неминучого і необхідного.

Проте основна вада цієї теоретичної моделі, на нашу думку, полягає навіть не у тому, що вона заперечує можливість класового миру, а у тому, що не враховує причинно-наслідкового зв'язку між банкрутством чи процвітанням підприємства, володінням засобами виробництва чи їх відсутністю та особливостями індивідуальних рис, талантів і знань економічного агента.

З реалізацією цих особливостей пов'язана друга закономірність розвитку соціальної відповідальності у сфері праці, а саме — мерітократична зумовленість статусів і ролей учасників соціально відповідальних відносин.

У літературний вжиток термін «мерітократія» вперше запровадив М.Янг, котрий описав та засудив ймовірне футуристичне суспільство, де соціальний статус визначається інтелектом, а владні позиції займають найталановитіші та найенергійніші особистості. Автор зобразив недієздатність такої системи, що неодмінно призведе до узурпації влади інтелектуальною елітою, гордовитою й байдужою до інтересів народу [4].

Пізніше Д.Белл [5] і З.Бжезинський [6] надали термінові «мерітократія» позитивного змісту, сконструювавши політико-соціологічну концепцію, що підкреслює значення освіченості та знань не тільки в управлінських процесах, а й для забезпечення соціальної мобільності. Відповідно до Д.Белла, у суспільстві майбутнього престиж соціального становища визначається не стільки спадковістю чи багатством, скільки рівнем освіти й кваліфікації. У трактуванні терміна автор не обмежився інтелектуальними аспектами реалізації ідеї мерітократичного суспільства. Він відстоював ідею «справедливої мерітократії» або високого статусу як результату особистих досягнень людини, «котра користується повагою рівних». У такій інтерпретації мерітократичний лад не ризикує перетворитися на антиутопію М.Янга, сприяючи гармонійному розвитку людини і суспільства.

За спостереженням нашого сучасника О.Гнедаша, мерітократія — це філософія розумних та водночас моральних осіб, грамотних і такою ж мі-

рою «совісних» людей [7]. У нашому розумінні мораль як риса людської натури передбачає, передусім, здатність рахуватися з інтересами інших таких же членів суспільства. Саме на цій основі, мерітократія і соціальна відповідальність — два взаємообумовлені явища соціальної дійсності.

У соціально-трудових відносинах мерітократія породжена властивою їм асиметрією повноважень. Окрім мережових та принципал-агентських соціально-трудових відносин, ступінь цієї асиметрії є критерієм для виділення традиційних видів соціально-трудових відносин, таких як соціальне партнерство та патерналізм. Розвиваючи цю дискусію, ми виходимо з того, що проекцією відповідальних взаємовідносин у сфері праці є, насамперед, відносини соціального партнерства. Соціальна відповідальність у їх структурі повинна існувати об'єктивно, оскільки взаємне узгодження інтересів та дій суб'єктів — атрибут партнерських стосунків.

Сучасна економічна наука постулює партнерство і патерналізм як взаємопротилежні способи організації соціально-трудових відносин. Проте детальний теоретичний аналіз їх співвідношення з використанням інституціонального підходу розкриває більш складний взаємозв'язок цих двох понять. Патерналізм є контрверсійним соціальним феноменом. З одного боку, він санкціонує наявність у полі таких відносин домінантного суб'єкта (патрона), що обмежує вибір інших суб'єктів (клієнт-суб'єктів). З другого боку, приймаючи одноосібно рішення від імені клієнт-суб'єктів, патрон робить це задля забезпечення їх же добробуту (реалізує опіку над ними). Такий тип взаємин переслідує благодійні цілі, хоча явно припускає асиметрію учасників. Домінування патрона має, зазвичай, мерітократичну зумовленість, проте патерналістське втручання, як правило, відбувається всупереч волі, моделям поведінки, ціннісним орієнтаціям соціальних суб'єктів.

Контрверсійність патерналістських практик долається в межах концепції лібертаріанського або «м'якого» патерналізму. Відповідно до її положень, суб'єкт-патрон, залишаючись по суті домінантним, не позбавляє права вибору клієнт-суб'єктів. Його дії спрямовані на забезпечення добробуту останніх (як і в традиційному патерналізмі), та він уникає прямого примусу. Його основна функція — це «архітектура вибору»: забезпечення можливості обрання клієнт-суб'єктами найбільш оптимального способу дії. Альтернативою примусу є «підштовхування», аргументоване переконання на користь конкретного вибору, демонстрація меншої вигоди інших альтернатив [8, 9]. Теоретичним підґрунтям для появи лібертаріанського патерналізму є критика неокласичної моделі «homo economicus». Основною передумовою для організації патрон-клієнтських стосунків лібертаріанського типу є все та ж обмежена раціональність економічних агентів рамками когнітивних можливостей, а також граничною вартістю витрат, пов'язаних із пошуком та правильною інтерпретацією

необхідної інформації. Цим виправдане втручання патрона у процес здійснення економічного вибору, проте таке втручання повинно мати вкрай поміркований характер.

Патерналістський спосіб організації соціальної взаємодії передбачає домінування одних суб'єктів над іншими [10], що протиставляє його соціальному партнерству у загальнозживаному сенсі. Однак якщо піддати сумніву принцип рівності (симетрії) як обов'язковий принцип партнерських взаємовідносин і припустити у партнерстві асиметрію, то остання стає явною точкою дотику з патерналізмом у структурі партнерства. Таке припущення цілком виправдане, позаяк симетричність у стосунках не є базовим принципом партнерства, на відміну від принципу взаємності суб'єктів, їхнього визнання та прийняття інтересів візаві. Понад те, безумовна рівність партнерів у сучасній науковій думці постулюється як наукова абстракція чи навіть шкідлива, хоч і стійка, міфологема [11].

Виходячи зі статусу найманого працівника, визначеного підпорядкованістю його діяльності діям працедавця у процесі створення благ, асиметрія у соціально-трудових відносинах аксіоматична. Причому вона складається на користь працедавця як суб'єкта, наділеного більшою схильністю до ризику, а тому більшою готовністю організовувати виробничий процес. Мерітократична природа статусу патрона тут теж очевидна.

Відсутність рівності суб'єктів соціально-трудових відносин не означає відсутність рівноправ'я у цих стосунках. Асиметрія обмежується лише сферою реалізації статусів роботодавця та найманого працівника. Вони — природно не рівні як учасники процесу створення блага, оскільки внесок кожного з них як працівників у цей процес різний. Разом з тим вони — рівні як економічні агенти, наділені правами власності.

Асиметрія, зумовлена патерналізмом, не може означати свавілля роботодавця. Навіть у класичному тлумаченні патерналізм — це передусім практика доброзичливого домінування, хоча й пов'язана з обмеженням волі адресата цієї доброзичливості. Саме доброзичливість (а отже — визнання патроном інтересів клієнт-суб'єктів, а в більшості випадків — навіть їх добровільна інтерналізація з боку патрона) як ознака патерналістських стосунків — точка дотику з партнерством у структурі відносин патерналізму.

Слід підкреслити, що асиметрія у соціально-трудових відносинах має виражений конвенціональний характер, а тому патерналізм у цьому випадку є договірним. Ключовими тут є не тільки відсутність примусу та взаємна вигода від стосунків такого формату, а й взаємна згода. За умов обмеженої раціональності найдоцільнішим рішенням суб'єктів є делегування функції збору, інтерпретації інформації та прийняття рішення суб'єкту, найбільш схильному і готовому до цього. За згодою суб'єктів домінує той із них,

який готовий і здатен приймати кращі рішення. Саме згода — перша ознака трансформації патерналізму на засадах партнерства.

Водночас безпомилковість рішень суб'єкта-патрона негарантована через його ж обмежену раціональність, що притаманна йому як і будь-якому економічному агенту. Цей суб'єкт змушений брати до уваги знання та інформацію, невідомі йому, але доступні підлеглим йому клієнт-суб'єктам.

Саме через це, соціально відповідальний формат патерналістських взаємовідносин передбачає готовність патрона визнавати і розпізнавати межі своєї компетентності і готовність клієнт-суб'єктів сприяти патрону. В такий спосіб виникає реверсність патерналістських стосунків, а на її основі — двостороння комунікація (діалог) як друга важлива ознака патрон-клієнтського партнерства.

Своєрідна гібридизація партнерства і патерналізму у нашому варіанті утверджує нелінійні залежності як основні у структурі соціальних відносин. Нелінійність патерналістських зв'язків проявляється одночасним збереженням статусів суб'єктів-учасників та варіативністю їх поведінки замість єдиної — субординаційної, а також двосторонністю взаємодії — замість односторонньої спрямованості дій патрона та інертності клієнт-суб'єкта. У цьому полягає третя закономірність соціально відповідальних відносин у сфері праці — об'єктивна взаємозалежність сторін та необхідність координації.

Як бачимо, патерналізм, у т. ч. нелінійний, достатньо чітко відстежується у відносинах типу «принципал — агент». Справді, у структурі взаємодії працедавця і найманого працівника ролі принципала і патрона, з одного боку, та агента і клієнт-суб'єкта — з другого збігаються. Найманий працівник як агент, разом із правом користування своїми ресурсами праці, добровільно делегує принципалові право контролю над своїми діями (обирає роль клієнт-суб'єкта). Працедавець як принципал та патрон підпорядковує дії найманого працівника своїм інтересам і в ході трансакції найму зобов'язується врахувати інтереси цього працівника при визначенні розміру та форми його винагороди.

Інакшими є принципал-агентські відносини між первинними та представницькими суб'єктами соціально-трудових відносин. Ролі принципала і патрона, з одного боку, та агента і клієнт-суб'єкта — з другого тут не збігаються. Принципал (найманий працівник, працедавець), який визначає поведінку агента, у структурі таких відносин постає клієнт-суб'єктом. Відповідно агент (профспілка, об'єднання працедавців), що діє від імені та для принципала — є патроном. Таке співвідношення ролей для первинних та представницьких суб'єктів зумовлене тим, що в цьому випадку патронізація є прямим замовленням агентом з боку принципала (на відміну від вза-

ємостосунків працедавця і найманого працівника, де патронізація є прямим замовленням принципалові з боку агента). В обох випадках патерналістські установки вмонтовані у процес обміну правами власності. Особливості їх реалізації є предметом домовленості між суб'єктами трансакції.

З огляду на особливості держави як суб'єкта і сторони соціально-трудових відносин (варіативність її статусів як працедавця, законодавця, арбітра і гаранта), можна вважати її безумовним патроном у сфері праці. Асиметрія її повноважень виявляється не лише стосовно найманих працівників, а й щодо інших працедавців. Створювані нею законодавчі норми та судочинство обмінюються на податки, сплачені іншими учасниками соціально-трудових відносин. Водночас умови такого обміну можуть обмежувати свободу їх вибору. Проте, якщо пригадати аргументи авторів і прихильників теорії суспільного договору, то цілком логічно припустити, що вказані обмеження санкціоновані згодою і добровільним прийняттям цих учасників. З економічної точки зору, основний аргумент тут такий же, як і для патерналізму працедавця (обмежена раціональність економічних агентів), за збереження примату доброзичливості державного патерналізму стосовно підлеглих клієнт-суб'єктів. Партнерський характер їх патерналістських взаємовідносин з державою переносить акценти зі сфери реалізації різного обсягу повноважень у сферу підконтрольності державного авторитету, характеру і меж застосування нею примусу, можливостей і необхідності для інших суб'єктів впливати та державну політику щодо функціонування соціального поля праці.

Стосовно держави особливо примітною є дихотомія та розбіжність ролей патрона і принципала. Реалізація статусу держави-працедавця виявляє збіг цих ролей. Для держави як законодавця, арбітра та гаранта — вони принципово різні, як це має місце у системі взаємодії первинних і представницьких суб'єктів соціально-трудових відносин. Громадяни, у т. ч. наймані працівники та працедавці, доручають державним установам виконання певних функцій (зокрема, специфікацію та захист прав власності), виступаючи принципалами. Відповідно статус держави як законодавця, арбітра та гаранта співвідноситься з її роллю як агента. Разом з тим громадяни змушені коритися рішенням держави, що обумовлено їхньою згодою як клієнт-суб'єктів на домінування держави як патрона задля їхнього ж блага (втілюється «парадокс підлеглого» — згідно з термінологією Дж.Б'юкенена [12]). Водночас «провали держави», зумовлені природною обмеженістю раціональності її функціонерів, вимагають двосторонньої (партнерської) взаємодії держави-патрона з громадянами. Формат соціально відповідальних відносин передбачає послідовне виконання державою делегованих їй функцій, тільки санкціоноване застосування нею примусу, визнання нею об'єктивних меж своєї діяльності і готовність громадян брати участь в державному управлінні та сприяти державі.

Крім соціального партнерства і патерналізму, дослідники соціально-трудової сфери протиставляють також сукупність конструктивних (солідарність, субсидіарність, конкуренцію) та деструктивних (конфлікт і дискримінацію) видів соціально-трудових відносин. За нашими спостереженнями, означені явища у контексті проблематики соціальної відповідальності мають дещо відмінний і більш глибокий зміст. Наша подальша дискусія дасть змогу встановити цю відмінність і — на цій основі — з'ясувати основні принципи соціальної відповідальності. Їх вивчення методологічно зумовлене необхідністю аналізу принципів і закономірностей у єдиному комплексі. Принцип як засадниче положення, передумова випливає з відповідних закономірностей [13].

На наше переконання, окремі понятійні одиниці приведеного ряду, особливо солідарність, субсидіарність та конкуренція, претендують саме на визначення принципів організації соціально-трудових відносин у відповідальний спосіб. Адже партнерство і нелінійний патерналізм як сутність відповідальних відносин немислиме без солідарності учасників соціально-трудових відносин. Узгодження позицій партнерів неминуче призводить до зближення цих позицій, що робить можливим досягнення згоди, а відтак — є проявом солідарності. Солідарність — одна із передумов перетворення взаємин між соціальними суб'єктами на партнерські відносини.

У соціальній філософії поняття «солідарність» фіксує онтологічну сутність існування людей у суспільстві, їх первинну внутрішню єдність; принцип, що конститує суспільний зв'язок між людьми у формі малих і великих груп, заснований на взаємній зацікавленості людей один в одному, їх об'єднання для вирішення спільних завдань [14, 15]. Зважаючи на попередні наші міркування, у сфері праці цей принцип не може обмежуватися однорідними (симетричними у плані повноважень) групами. Відповідно до загальноприйнятої соціологічної концепції Е.Дюркгейма, солідарність зароджується в системі поділу праці, де кожен виконує відповідну роль, де є справжній обмін послугами [16]. Полемізуючи з прихильниками теорії міжкласового антагонізму, Е.Дюркгейм прагнув довести, що класова структура суспільства обумовлена поділом праці, котрий мислиться суспільно необхідним, а тому змушує класи трудитися солідарно. З цих позицій, соціально відповідальні принципал-агентські відносини також цілком узгоджуються з принципом солідарності.

Невід'ємний елемент партнерських соціально-трудових стосунків становить також субсидіарність, позаяк взаємодія партнерів є, за визначенням, взаємодією автономних суб'єктів, що самостійно приймають рішення. Субсидіарність у взаємодії продиктована міркуванням раціональності та ефективності цих рішень. Вона проявляється у тому, що суб'єкти вдаються до колективних дій за умови, коли такі дії є ефективнішими за індивідуальні зусилля.

Ідею субсидіарності вперше висунув середньовічний німецький мислитель Й.Альтузіус. Концептуальним моментом у його теорії є роздуми про належну взаємодію т. зв. консоціацій — будь-яких асоціацій людей на різних рівнях суспільної організації: від родинної громади до держави. Кожен вид і рівень консоціації існує відповідно до свого призначення. Об'єднання осіб у консоціації й організація наступного їх рівня мають на меті доповнювати попередній, сприяючи реалізації його консоціаціями власних місій. Суспільним пріоритетом має визнаватися самостійність консолідацій. Втручання вищих рівнів консоціацій у діяльність нижчих можливе лише у виняткових випадках, і тільки з метою підтримки.

Роздуми Й.Альтузіуса стали основою для формулювання принципу субсидіарності, який вперше послідовно й цілісно було розкрито у соціальній доктрині католицизму на початку XX ст. Філософи Ватікану постулювали субсидіарність у такий спосіб: «Не можна порушувати цей найбільш важливий принцип соціальної мудрості: повноваження, які люди здатні здійснювати з власної ініціативи і власними силами, не повинні відбиратися у них та передаватися громаді — так чинити було б несправедливо... Єдина мета будь-якого суспільного втручання полягає в тому, щоб допомогти членам суспільства, а не знищити або поглинути їх» [17].

У більш ранніх філософських працях Ватікану субсидіарність постає саме як заклик до гармонізації інтересів у сфері праці. При запровадженні загального порядку, який заперечує доцільність безпідставного втручання вищої організації у справи нижчої, виникнення суспільно небезпечної незгоди між учасниками трудових відносин не тільки санкціонує, а й зобов'язує закон і державу втрутитися з метою захисту постраждалої сторони й попередження подальшої ескалації антагонізму. На засадах субсидіарності схвалюються також взаємовідносини індивідуальних працівників та їх асоціацій (профспілок) [18].

Пристосований до різних цілей, принцип субсидіарності сьогодні має широкий спектр застосування — в економіці, праві, політиці тощо. Він активно обговорюється передусім як принцип розподілу повноважень між різними рівнями управління, зокрема, між наддержавним та державним рівнями, між центральною та місцевою владою [19]. Найбільш масштабний приклад реалізації цього принципу, разом з іншим означеним нами принципом (солідарністю) соціально відповідальних відносин — формальна система розподілу повноважень у Європейському Союзі [20].

Конкуренція — реальність будь-якого контракту, який передбачає змагальність його учасників. Оскільки, як нами було вже відзначено раніше, змагальність можлива у контрактах соціально-трудової сфери, конкуренція не суперечить соціально відповідальним взаємовідносинам, тобто

може становити елемент партнерства. При цьому вона набуває ознак регульованої і продуктивної конкуренції, зумовлюючи збагачення середовища і зростання потенціалу не тільки переможців, а й значної частини учасників конкуренції [21]. Як принцип формування соціальної відповідальності у сфері праці конкуренція має бути саме продуктивною.

Конфлікт — це складна багаторівнева відкрита система взаємодій, що, з одного боку, базується на протистоянні, опозиції, протилежності цілей, мотивів, інтересів, позицій, думок, задумів, критеріїв або ж концепцій суб'єктів-опонентів (індивідів або груп) у процесі спілкування-комунікації [22, 23]. З другого боку, конфлікт може передувати узгодженню інтересів суб'єктів соціально-трудових відносин. Ознакою відповідальних відносин є не відсутність конфлікту як такого, а взаємовигідність для учасників соціально-трудових відносин його результату. Крім того, конфлікт є певною мірою різновидом конкуренції. На цій основі деструктивним видом соціально-трудових відносин слід розуміти не конфлікт, а конфронтацію як вирішення конфлікту у непартнерський спосіб. Основним тут є не стільки реалізація інтересу, скільки його задоволення за рахунок інтересів конкурента, або навіть елімінація останнього [24]. Конфлікт — не крайня форма суперечності у соціально-трудових відносинах. Страйки, масові звільнення, локаути є наслідком саме конфронтації між суб'єктами таких відносин. У системі принципів соціальної відповідальності конфлікт реалізується вдалим для усіх сторін завершенням через загальний для будь-яких контрактних відносин імператив взаємної вигоди контрактантів. Внаслідок того, що учасники контракту добровільно погоджуються взаємодіяти один з одним і переслідують свої інтереси, вони повинні дійти згоди стосовно поділу отриманих внаслідок трансакції вигод.

Дискримінація, відповідно до глосарію міжнародної організації Amnesty International, означає систематичну відмову в повному спектрі прав окремим особам і категоріям людей з огляду на те, ким вони є і яких ідей дотримуються [25]. Відповідно до Конвенції про дискримінацію в галузі праці та занять № 111 Міжнародної організації праці, термін «дискримінація» означає будь-яке розрізнення, недопущення або перевагу, що призводить до знищення або порушення рівності можливостей чи поведіння в галузі праці та занять [26]. Порушення прав, що є суттю дискримінації, вочевидь унеможливорює врахування інтересів дискримінованих. Відтак, їх інтереси конфліктують з інтересами суб'єктів, що дискримінують, і навпаки. При цьому власне позиція тих, що дискримінують, виключає всяку ймовірність вирішення цього конфлікту у спосіб, вигідний усім його учасникам. Тому очевидно, що дискримінація — це реалізований або нереалізований конфронтаційний потенціал соціальної взаємодії. Конфронтація та дискримінація у деструктивності як соціальні явища єдині.

Водночас слід мати на увазі, що феномен дискримінації не є таким однозначним. «Позитивна дискримінація» є одним із засобів вирівнювання дисбалансу інтересів взаємодіючих суб'єктів, коли перевага надається особам, раніше дискримінованим, з метою забезпечення їх повноцінної участі у системі соціальної взаємодії та компенсації втрачених можливостей [27]. Такий формат відносин, зокрема і соціально-трудових, зумовлений вирішенням конфлікту між учасниками трансакції у відповідальний (партнерський) спосіб. Попри це, на нашу думку, у системі принципів соціальної відповідальності дискримінація — навіть позитивна — також не претендує на окремішність. Вона «розчиняється» у проявах солідарності учасників соціально-трудових відносин, взаємна згода яких є передумовою позитивного ефекту дискримінації.

Ще одним загальним принципом контрактних відносин, що характерний для системи соціальної відповідальності, слід визнати свободу учасників трансакції. Причому йдеться про свободу в позитивному сенсі, яка полягає у безумовності впливу оточуючих на поведінку агента взаємодії, але за свідомого й раціонального використання ним цього впливу у своїх цілях. Тоді як свобода в негативному сенсі, тобто незалежність дій індивіда від намірів, бажань та інтересів його контрагентів, не має нічого спільного з концепцією соціальної відповідальності. Така свобода передбачає свободу укладення контракту, вільний вибір контрагентів, вільне визначення змісту та форми контракту.

Необхідним принципом реалізації соціальної відповідальності як здатності соціальних суб'єктів взаємоузгоджувати свої інтереси та дії постає довіра. Вона сприяє економічному росту й ефективному функціонуванню ринкової економіки, соціальному партнерству й демократичній стабільності. Зв'язок соціальної відповідальності і довіри об'єктивізований тим, що саме відсутність довіри є першопричиною асиметричності інформації [28] у відносинах соціальних суб'єктів, яка, у свою чергу, і зумовлює опортуністичну (безвідповідальну) поведінку. Симетричність інформації і надійність трансакції неможлива без довіри: повна інформаційна симетрія зберігається тільки якщо індивіди завжди демонструють щирі внутрішні мотиви.

За визначенням Е.Остра, довіра полягає в «очікуванні певних дій оточуючих, які впливають на вибір індивіда, коли той повинен почати діяти до того, як стануть відомими дії інших індивідів» [29]. Ф.Фукуяма уточнює характер такого очікування. Це — очікування з боку одних членів суспільства від інших чесної поведінки, уваги до потреб оточуючих [30]. Той, що довіряє, покладається на те, що партнер не буде користатися з його вразливості в разі її виявлення.

П.Штопка виокремив три способи сприйняття вчинків візаві: надія, упевненість і довіра. «Надія — пасивне, ірраціональне сподівання кращо-

го результату. Упевненість — теж пасивна, але більшою мірою сфокусована й аргументована віра в те, що станеться щось хороше». Довіра — це третій спосіб сприйняття, який принципово відрізняється тим, що більшою мірою орієнтована «екстравертивно» (поза особою довіряючого), містить більш виражений когнітивний і поведінковий компоненти [31].

Аналізуючи передумови виникнення контрактних відносин, А.Е.Шаститко міркує: певний рівень довіри необхідний для укладення контракту, вона не може бути результатом торгу, а заснована на очікуваннях, що сформувалися як минулий досвід учасників угоди, досвід попередників, конкурентів тощо. Звісно, можна заперечити: якщо контракт не виконується, то порушника до його виконання спонукатиме примус держави (інстанції). Однак власне сам такий примус має контрактну природу. Відповідно — одна угода забезпечується за допомогою іншої. Ситуація стає патовою, якщо виконання останньої таке ж сумнівне, як і здійснення першої. Саме тому довіра як елемент контрактних відносин має принципове значення. А.Е.Шаститко також відзначає, що довіру можна розглядати не тільки як умову укладення контракту, а і як наслідок його реалізації. У свою чергу, констатуємо, що саме контрактні відносини можуть набувати соціально відповідальних рис. Зв'язок «довіра — контракт — соціальна відповідальність» є очевидним [32].

Разом з тим А.Е.Шаститко та деякі інші автори дещо перебільшують, коли вказують на антагоністичне співвідношення між контрактом і довірою. За їхнім аналізом, формування довіри може свідчити про витіснення контрактних відносин і, навпаки, поява контракту — про руйнування довіри: раціональний розрахунок очікуваних витрат і вигоди повністю заміщає довіру, робить її зайвою. На наш погляд, категоричність цього твердження слід переглянути. Протиставлення контракту та довіри можливе, якщо останню тлумачити вузько як надію чи впевненість (за П.Штомпоку), тобто як нераціональне чи малообґрунтоване очікування. Контракт як взаємоузгоджений порядок дій немислимий без довіри як виправданого з точки зору — навіть обмеженої — раціональності взаємного очікування таких чи таких вчинків. У контрактних відносинах довіри завжди більше, ніж у позаконтрактних, бо саме в них вчинки учасників угоди стають прогнозованими, відомими наперед.

Таким чином, формування суспільно-модернізаційної теорії соціальної відповідальності передбачає аналіз закономірностей та принципів її реалізації в межах контрактної архітектури економічної взаємодії. У сфері праці (основному осередку цієї взаємодії) головними закономірностями відповідальних соціально-трудових відносин слугують спеціалізація функцій на ґрунті різного сприйняття ризику, мерітократична зумовленість статусів і ролей, об'єктивна взаємозалежність сторін взаємодії та необхідність взаємної координації їх зусиль. Закономірності впливають

із реального зближення суті партнерства і патерналізму та утверджують нелінійні залежності як основні у структурі соціально-трудових відносин. Вони реалізуються відповідно до визначених принципів: солідарності, субсидіарності, продуктивної конкуренції, свободи і довіри.

3.2. Інстанції та норми соціальної відповідальності

Дослідження відповідальних соціально-економічних відносин потребує детального розгляду особливостей функціонування інстанцій та норм соціальної відповідальності, позаяк саме вони складають основу механізму реалізації відповідальності як фактора модернізації суспільства.

Інстанція відповідальності регулює діяльність суб'єкта й відповідно до норм застосовує санкції. Глибинний аналіз сутності інстанції, який зробила І.М.Парамонова, свідчить, що визначальною функцією цього елемента відповідальних відносин є інтегруюча [33]. Авторка характеризує інстанцію здатністю досягнути й узагальнити вже сформовані різномірні цілі суб'єктів та сформулювати певну спільну ціль, що у структурі відповідальних відносин виступатиме об'єктом відповідальності. Інстанція — генератор завдань, що формулює центральну спільну ціль, яку суб'єкт відповідальності усвідомлено бере до реалізації. За І.М.Парамоною, досягнення або недосягнення мети визначає поведінку інстанції та суб'єктів. У разі її досягнення елементи структури переходять до формування іншої мети з іншим корисним результатом, що являє собою наступний етап у універсальному континуумі результатів. У випадку недосягнення мети, «вмикається» механізм активного добору нових учасників дії (інстанції, суб'єкта) або перерозподіляються функції між ними.

Доповнюючи висловлені І.М.Парамоною думки, ми вважаємо, що інстанція інтегрує, насамперед, інтереси учасників соціально відповідальної взаємодії, уможливорюючи й утверджуючи їхню спільність. Тоді як основною ціллю системи соціальної відповідальності є не абстрактна спільна мета її суб'єктів, а цілком конкретне завдання досягнення якомога менш дискретної відповідальності. Така ціль нетотожна стабільності відповідальних відносин як системного явища, яку критикує І.М.Парамонова. Справді, розвиток будь-яких соціальних відносин цілком заперечує можливість незмінності досягнутого стану. У нашому розмінні, недопущення «затухання» відповідальності, її збереження як ціль системи не суперечить природній динаміці взаємодії соціальних суб'єктів, не виключає їх інших спільних цілей, вироблених на основі узгоджених інтересів, а лише потребує постійного такого узгодження і підпорядковує собі всілякі можливі цілі суб'єктів. Стійкість системи соціальної відпо-

відальності вимушено є динамічною. Найбільш наочним, на наше переконання, буде її порівняння з гомеостазом біоорганізмів: мета будь-якого із них — ситуативна, але основне завдання (визначальне з онтологічної точки зору) — це підтримання життя. Рівно як прагнення континуальності відповідальних відносин є визначальним для системи соціальної відповідальності. З цих міркувань, інстанція не стільки інтегрує цілі, скільки розпізнає різноманітність інтересів суб'єктів соціальних відносин і забезпечує їхню спільність.

Підпорядковуючи цілі суб'єктів основній меті системи, ставлячи завдання й визначаючи способи їх досягнення, інстанція контролює цей процес. Природа інстанції полягає у тому, що контролюючи функцію реалізує не вищий (адже ієрархії відповідальних суб'єктів як такої не існує), а рівний соціальний суб'єкт. У цій схемі відносин чітко простежується контроль з боку інших учасників відповідальних відносин за інстанцією як за елементом відповідальних відносин, головною функцією якого є узагальнення й узгодження цілей різних учасників цих відносин. Якщо інстанція з цим не справляється, то суб'єкт відповідальності вправі обрати іншу інстанцію, навіть самим стати такою. Відповідальність не обмежується лише відповідністю вимогам інстанції, а характеризується можливістю взаємодії безлічі різних інтересів у суспільстві.

Контролююча функція інстанції похідна від управлінської функції. І.М.Парамонова, виходячи з різних моделей взаємодії соціального цілого та елементів, виділяє два види управлінських стратегій у системі соціально відповідальних відносин. Підпорядкування, як головна умова взаємодії суспільства й людини, лежить в основі формування екстенсивної стратегії. Вона абсолютизує владу авторитетів, їхній диктат. Роль інстанції покладається на авторитет, який має необмежене право вершити правосуддя над іншими суб'єктами діяльності, вирішувати актуальні суспільні питання. Всі інші суб'єкти, незалежно від їх якостей, бажань і прагнень, працюють на виконання завдань та здійснення мети самої інстанції. У цьому й полягає відповідальність їхньої поведінки.

Влада авторитету ретранслює єдино можливу істину та закриває можливості пошуку нових істин. Зворотний зв'язок «суб'єкт — інстанція» формується як строго однаковий та здійснюється за схемою «наказ — виконання — заохочення/покарання». Екстенсивна стратегія спрощує або зовсім виключає взаємну підзвітність елементів структури. За суб'єктом зберігається право вибору дій лише у «фарватері» цілей авторитету.

Екстенсивна управлінська модель примітивна й підпорядкована майже фатальному уявленню про причинність. Управління й безумовний примус тут тотожні. Грубі помилки інстанції при ухваленні рішень залишаються безкарними, а сама вона — непідсудною. Караються лише безвідповідальні дії (опортуністична поведінка) суб'єктів. Натомість

опортунізм інстанції потенційно безмежний. Користуючись монополією на застосування сили, вона ігнорує інтереси інших учасників взаємодії і не включає їх навіть як параметр при максимізації власної корисності. Крім того, домінують зовнішні важелі впливу на суб'єкт діяльності шляхом обмеження його свободи. Вільнодумство вважається шкідливим і не має права на існування. За вказаних умов контропортуністичні заходи інстанції малоефективні, оскільки за найменшого послаблення тиску і контролю з її боку суб'єкти природно намагатимуться спрямувати становище на свою користь. Система взаємодії стає вкрай нестабільною і ворожою сама для себе. Така стратегія управління відповідає раннім історичним етапам розвитку соціальної відповідальності, хоча тією чи іншою мірою існує у деяких сучасних соціальних системах (переважно, за тоталітаризму).

Інстанцією за інтенсивного характеру управління може бути лише суб'єкт діяльності, здатний скомбінувати різні інтереси і висловити думку більшості. Рішення більшості приймається тільки в тому випадку, коли його зміст вважається раціонально-мотивованим підсумком дискусії, схваленим меншістю. Дискусія відіграє вирішальну роль. Вона сприяє тому, щоб погляди різних суб'єктів відповідальності впливали один на одного. У процесі дискусії роз'яснюються різні позиції й розширюється коло осіб, що їх визнають. Важливо, що меншість не повинна відмовлятися від своїх інтересів, а лише тимчасово переглянути нагальність реалізації своїх поглядів, поки їй не вдасться краще представити свої аргументи.

Інтенсивна стратегія усуває умови, що породжують руйнівні установки всередині системи, тому вона внутрішньо функціонально більш стійка. Сприяючи збереженню у всіх учасників цих відносин почуття власної гідності, вона не породжує агресії в жодній зі сторін.

Саме за інтенсивної стратегії управління зв'язок між інстанцією й суб'єктом діяльності реально стає зворотнім. Їхня взаємодія передбачає «розчинення» інстанції у сукупності відносин для засвоєння різноманітних інтересів. Інстанція покликана приймати рішення, правильність якого гарантує ефективність управління, яке — в рамках інтенсивної стратегії — являє собою спеціалізований процес, де сила й диктат інстанції замінєні взаєморозумінням і співпрацею всіх учасників взаємодії. Крім того, суб'єкти мають можливість створювати і/або обирати альтернативу, домовлятися про носія статусу інстанції у конкретних ситуаціях та стосовно визначених питань. Функції інстанції постійно переходять від одного учасника відповідальних відносин до іншого.

Інтенсивна стратегія є результатом компромісу між індивідуальними і колективними цілями. Вона, з одного боку, апелює до важливості й неминучості організованого спільного існування, з другого — гарантує непорушність суб'єктивної свободи. Індивідуальна відповідальність

за соціальною значимістю не конкурує з колективною — вони тотожні. Інтенсивна стратегія управління соціальною відповідальністю найкраще відповідає сучасному етапу її становлення.

Мінімізація стимулів до опортуністичної поведінки за інтенсивної стратегії, здебільшого, відбувається автоматично. Її ймовірність зводиться нанівець функціональною залежністю між перспективою економічної вигоди суб'єкта дії і ступенем його соціальної відповідальності.

Як уже зазначалося, статус держави як законодавця, арбітра і гаранта визначають її статус інстанції у системі відповідальних відносин. Відповідно до застосовуваної нею стратегії управління та здатності попереджувати опортуністичну поведінку можна виділити дві ідеальні моделі держави — експлуаторську та контрактну, про які теоретизує А.Н.Олейник у контексті вирішення двосторонньої проблеми принципала—агента [34].

Експлуаторська держава використовує монополію на насилля для максимізації власного доходу (податкових надходжень), а точніше — доходу групи, що контролює державний апарат. Головною метою зазначеної держави стає досягнення такої структури власності, що максимізує адміністративну ренту навіть всупереч небезпеці погіршення добробуту суспільства в цілому [35]. Податкові платежі перетворюються на побори, а державне регулювання — на перерозподіл прав власності. Держава не обмежується рамками свого втручання в економіку та суспільне життя, що визначені соціальним контрактом: її апарат перебуває в стані постійної експансії у все нові сфери взаємодії людей, яка пояснюється прагненням збільшити державні доходи.

Незважаючи на вибірковість покарання і ймовірний опортунізм самої держави як інстанції, вона не здатна повністю знищити стимули до продуктивної діяльності громадян. Збиток від її діяльності і втручання вдається скоротити за умови систематичності (а тому — передбачуваності) цього втручання. Передбачуваність поборів вигідна і державі (вона одержує стабільні доходи в довгостроковій перспективі), і громадянам, що мають можливість планувати свою діяльність, з огляду на хоча й високий, але заздалегідь відомий рівень відрахувань державі. Цим експлуаторська держава нагадує «осілого бандита», який хоча й стягує побори з мешканців контрольованої ним території, але «знає міру» і до того ж захищає їх від «бандитів-гастролерів», що діють за принципом «украсти і втекти» [36].

Контрактна держава використовує монополію на насилля тільки в рамках делегованих їй громадянами прав та в їхніх інтересах, а громадяни розглядають сплату податків не як повинність, а як необхідність. Роль держави обмежується роллю гаранта лише за тими угодами, у яких захист прав власності суспільству вигідно доручити державі [37]. Важливою

ознакою контрактної держави є наявність чітких нормативних рамок діяльності держави, що фіксують ті права, які індивіди делегують державі, і ті, котрі вважаються невідчужуваними. Крім того, чітко сформульовано норми, на основі яких функціонує сам державний апарат.

Крім функції захисту прав власності, контрактна держава може втручатися й у процес їхньої специфікації. Метою цього втручання є досягнення такого розподілу прав власності, який максимізує сукупний дохід суспільства на основі трансферу прав власності до тих економічних суб'єктів, які можуть розпорядитися ними найбільш оптимально [38]. Іншими словами, держава стежить за дотриманням мерітократичного принципу.

Значимою характеристикою контрактної держави як інстанції соціальної відповідальності є наявність механізмів участі громадян у державній політиці — процедур демократії. Однак самих таких процедур недостатньо, вони повинні спиратися на стійкі традиції громадянської участі, в т. ч. самоврядування на рівні окремих фірм [39].

Нелінійний патерналізм та двосторонність принципал-агентських стосунків узгоджується із договірним статусом контрактної держави-інстанції. Непостійність цього статусу означає наявність дефектів держави-інстанції, що вимагають відповідної реакції суб'єктів. У демократичних режимах управління характеристиками держави-інстанції здійснюється в ході виборчого процесу.

Для визначення приналежності держави до контрактної або експлуататорської моделі А.Н.Олейник пропонує застосувати аналіз основних параметрів державного бюджету. Як перший критерій виділяється співвідношення різних статей доходів бюджету: чим вища частка неподаткових надходжень, тим активнішим є втручання держави в економіку — її роль виходить за рамки гаранта виконання контрактів.

Інформативними можуть бути також дані про співвідношення фактичних податкових надходжень і їхньої потенційної величини, розрахованої виходячи з розмірів бази оподатковування: чим вищим є значення цього співвідношення, тим ближче держава до контрактної моделі. Потребує дослідження й структура державних витрат, особливо, співвідношення реально профінансованих витрат і тих, які фіксує закон про державний бюджет. Для експлуататорської держави очевидна пріоритетність фінансування витрат, пов'язаних зі збереженням і посиленням її потенціалу насилля (витрат на утримання силових відомств), та витрат, спрямованих безпосередньо на утримання державного апарату.

До того ж, контрактна й експлуататорська держави обирають різні способи фінансування бюджетного дефіциту. Так, із трьох основних таких способів — кредитів центрального банку, зовнішніх і внутрішніх по-

зик — експлуататорська держава віддає перевагу першому, найбільш інфляційному, але водночас такому, що найменше обмежує її свободу. Крім того, використання кредитів центрального банку дає можливість державі одержувати доходи ще й від «інфляційного податку», що має конфіскаційний характер. А контрактна держава віддає перевагу найменш інфляційному способу фінансування бюджетного дефіциту — саме позикам на зовнішньому ринку.

Без перебільшення ключовою ознакою контрактної держави слід вважати наявність і безперешкодне функціонування альтернативних механізмів специфікації й захисту прав власності. Поряд з участю громадян у діяльності держави, має бути можливість звернення індивідів до інших гарантів виконання контрактів. Альтернативними гарантами можуть виступати зарубіжні держави, політична опозиція, третейський суд тощо. Досконалі інстанції-субститути гарантують необхідне обмеження свободи держави-інстанції й попередження її опортунізму.

Необхідність вибору альтернативної інстанції необов'язково зумовлена її неспроможністю забезпечити виконання того чи іншого контракту або її схильністю до опортунізму. Формальна процедура захисту прав власності (наприклад, суд), яку застосовує держава-інстанція, вимагає, як правило, багато часу та інших ресурсів. Крім того, суди не завжди можуть змусити сторони діяти відповідно до контракту, основний засіб захисту, який вони застосовують, — це компенсація збитку стороні, що постраждала від порушення договірних зобов'язань. Судове ж рішення про примусове виконання договору виключає продовження стосунків між контрактантами.

Визнаною альтернативою формального судочинства в господарських питаннях є третейський суд — недержавний незалежний арбітражний орган, обраний або призначений у встановленому порядку зацікавленими сторонами для розгляду переданого за згодою сторін спору у порядку, також визначеному сторонами, і правоздатний ухвалити рішення з визначеним угодою сторін ступенем обов'язковості виконання [40].

Основне завдання третейського суду — сприяти досягненню сторонами взаємовигідних домовленостей у невимушеній й демократичній обстановці. Він допомагає зберегти відносини між сторонами, особливо якщо спір виникає внаслідок непорозумінь, а не навмисного обмеження інтересів [41].

Крім того, сторона, даючи згоду на розгляд спору у третейському суді, тим самим виражає готовність добровільно виконати його рішення в разі, якщо його буде винесено на користь опонента. За своєю природою такі умови виключають необхідність примусового виконання рішення третейського суду [42].

Важливим механізмом забезпечення соціальної відповідальності у сфері господарської діяльності є мережа саморегульованих організацій – некомерційних організацій, створених з метою саморегулювання, заснованих на членстві, що об'єднують суб'єктів підприємницької діяльності, виходячи з єдності галузі виробництва товарів (робіт, послуг) або ринку товарів (робіт, послуг), суб'єктів професійної діяльності одного виду або недержавних пенсійних фондів. Під саморегулюванням розуміється самостійна й ініціативна діяльність, змістом якої є розробка й встановлення правил та стандартів зазначеної діяльності, а також контроль за дотриманням їх вимог [43]. При цьому таке дотримання є обов'язковим для кожного члена саморегульованої організації.

Правила господарської діяльності саморегульованих організацій можуть нормувати конкурентні відносини, містити процедури оцінки продукції та послуг на відповідність встановленим стандартам, порядок розгляду звернень і скарг, заходи, спрямовані на недопущення та подолання конфлікту інтересів, а також на забезпечення відкритості та доступності інформації [44].

Відносини між суб'єктами відповідальності можуть регулюватися без залучення інстанції як координаційного центру й активного гаранта. У такому разі попередження безвідповідальних дій (опортунізму) залишається запорукою ефективних контрактів, але функції інстанції втілюються безпосередньо у самих взаємодіючих суб'єктах.

На етапі *ex ante* трансакції, коли опортуністична поведінка набуває форми приховування однією зі сторін інформації, важливої для здійснення угоди, є ймовірність «несприятливого відбору» – ситуації, у яку потрапляє суб'єкт, що отримав хибну інформацію і помилився, здійснюючи вибір з переліку альтернатив, запропонованих різними потенційними партнерами. Запобігти несприятливому відбору покликаний скрінінг («просіювання») – дії з боку погано поінформованого суб'єкта, які він вживає з метою диференціації різних типів інформованих суб'єктів відповідно до важливих для нього характеристик. Такий суб'єкт (він же відіграє роль інстанції), сприймаючи відповідні сигнали про наміри потенційного контрактанта, може у свою чергу запропонувати йому свій набір певних альтернатив, кожна з яких розрахована на конкретний типаж інформованої сторони. Остання робить свій вибір, чим опосередковано розкриває інформацію, необхідну візаві.

У сфері праці процедура скрінінгу має місце, наприклад, тоді, коли працедавець пропонує працівникові відносно низьку початкову заробітну плату. Після того, як працівник відпрацював певний період часу, його винагорода зростає і перевищує ринкову ставку оплати праці. Зростання заробітної плати зі збільшенням стажу й досвіду роботи «відсіває» пра-

цівників, незацікавлених у тривалих відносинах найму. Запропонована працедавцем схема оплати праці більш приваблива для працівників, які мають намір залишитися на підприємстві.

Першочергове завдання інформованого суб'єкта, зацікавленого в укладенні контракту, — подача вірних сигналів. Наприклад, на ринку праці таким сигналом є диплом про освіту, що свідчить про якість (і продуктивність) потенційного працівника. Продуктивність на робочому місці позитивно корелює з успішністю в навчанні: у високопродуктивного працівника в середньому більш низькі витрати, пов'язані з отриманням диплома (він витрачає менше часу на підготовку до занять і виконання навчальних завдань) і одночасно — вищі досягнення. Продуктивний працівник має стимул інвестувати в освіту і якість диплому як «сигналу» про свою продуктивність.

На етапі *ex post* трансакції, особливо за умови, коли одна зі сторін контракту виступає принципалом, а інша — агентом (як це зазвичай трапляється у сфері праці), опортунізм є причиною існування загрози маніпулювання агентом принципала під час виконання доручень останнього (проблеми принципала — агента). Функції інстанції тут виконує, здебільшого, принципал.

Найчастіше вказують три варіанти попередження обману агентами принципала. Перший полягає в стимулюванні конкуренції між агентами: винагороджується не виконання агентом заданого принципалом обсягу роботи, а досягнення при цьому найвищих порівняно з іншими агентами результатів. Конкуренція агентів дає можливість використовувати самих агентів для взаємного контролю над діями один одного [45]. Крім того, висока винагорода «переможця» є сильним стимулом для підвищення його продуктивності. Однак використання змагальності має свої межі. Винагороджування лише «переможця» стимулює вибір агентами найбільш ризикованих стратегій, тобто відбувається «зворотний відбір» агентів, у результаті якого залишаються лише ті, що використовують ризиковані стратегії, що не завжди виправдано. До того ж, конкуренція серед агентів може мати характер непродуктивної, не залишаючи місця для довіри у відносинах між ними. Завдання, що вимагають спільних зусиль агентів, потенційно стають нереалізовуваними.

Інший варіант — регулювання участі агента в результатах спільної діяльності. У сфері праці він передбачає укладення з агентом (найманим працівником) такого контракту, що передбачає виплату не фіксованої заробітної плати, а винагороди залежно від результатів сумісної праці його і працедавця (результатів діяльності фірми). Проте застосування на практиці подібних схем обмежується ступенем схильності агента до ризику: не кожен агент погодиться сумлінніше працювати в обмін на негарантований бонус.

За третього варіанта – формування коаліції агентів – власне функції принципала виконують агенти почергово. Принципал стає тимчасово першим серед рівних [46]. Владні відносини й делегування агентами принципалові контролю над своїми діями не зникають, але функції контролю й розподілу завдань по черзі виконують всі учасники взаємодії. Принципалом стає агент, що тимчасово займає позицію на перетині інформаційних потоків і має можливість акумулювати всю необхідну інформацію. Ротація агентів на цій позиції створює стимули до відтворення агентами лише достовірної інформації, а також формує відносини довіри між агентами, що зумовлює відмову від опортунізму як стратегії максимізації корисності. З'являється можливість вирішити проблему принципала – агента на основі «золотого правила»: від принципала воно вимагає винагороджування агентів відповідно до їхнього внеску в загальний результат, а від агента – сумлінного виконання завдань, поставлених принципалом.

Важливо підкреслити й об'єктивне існування протилежного аспекту проблеми принципала – агента, а саме – маніпулювання принципалом агента через зловживання першим владними повноваженнями та інформаційними перевагами, що пов'язані з ними. Агент, вдаючись до опортуністичних дій, може у такий спосіб висловлювати свою незгоду з відомими йому прикладами поведінки принципала. Останній повинен мати цю ймовірність на увазі, помічаючи зловживання агента та обираючи спосіб їх мінімізації. Інакше будь-які його дії ризикують стати малоефективними.

Зміни статусу інстанції та поведінка суб'єктів зумовлена дією норм. Норми існують як постійно діючі формальні та неформальні правила соціальної взаємодії, згідно з якими організовується і здійснюється, зокрема, взаємодія відповідальних суб'єктів соціально-трудових відносин. Норма виступає невід'ємною частиною інституту (але не тотожна йому): згідно з класичною дефініцією останнього, запропонованою Д.Нортом, інститут, впорядковуючи соціальну взаємодію, включає, крім норм поведінки, також і механізми, що забезпечують їхнє виконання [47].

За нашим спостереженням, норма в структурі інституту постає як деяка імперативна семіотична конструкція (сукупність знаків обов'язку), позаяк по суті правило взаємодії не є дією, а лише її означає й описує. Особливість норми як семіотичного феномену полягає в тому, що первинною є не стільки означальна, скільки інструктивна (вказівна) його функція.

Слідом за проф. А.А.Аузаном у найбільш загальному вигляді в складі норми ми виділяємо опис (десигнат) ситуації застосування норми, керівництво до дії або імперативну модель поведінки, затребуваної за вказаних умов, десигнат санкції заохочення чи покарання суб'єкта відповідно за дотримання чи порушення зазначеної інструкції, десигнат самого

суб'єкта (виконавця) та гаранта норми [48]. Розуміння покарання запозичене нами з понятійного апарату інституціональної економіки, де воно означає дії щодо накладання витрат на винуватця. Відповідно, схвалення може тлумачитись як здатність їх знижувати.

Отже, «формула» соціально-відповідальної норми для сфери праці складається із таких елементів: десигнат ситуації застосування — існування множини суб'єктів з індивідуальними і артикульованими інтересами; модель поведінки відповідальних суб'єктів соціально-трудова відносин — співробітництво на основі інтерналізації інтересів візаві; вказівка на ймовірну санкцію — варіант реакції інстанції, десигнат виконавця — суб'єкта відповідальних соціально-трудова відносин; означення гаранта норми — інстанції у системі таких відносин.

Не всі норми вимагають участі інстанції. До виконання норми може примушувати сама ситуація застосування її приписів. Санкція у такому разі є автоматичною, а норма — незалежною. На нашу думку, досягнення генеральної цілі системи відповідальних відносин (недискретності соціальної відповідальності як властивості економічних агентів) передбачає трансформацію цієї властивості саме у поведінкову незалежну норму. Вона початково фіксує суб'єктів соціальної взаємодії у «відповідальних» позиціях, а всі трансакції відбуваються і оцінюються з огляду на альтернативу «відповідально — безвідповідально».

Десигнат санкції, виконавця та інстанції, разом із самою інстанцією утворюють механізм імплементації норми. Реалізація будь-яких норм неможлива без наявності таких механізмів. Залежно від характеру санкцій, передбачених цими механізмами, виділяємо механізми негативної та позитивної відповідальності. Перший пов'язаний з покаранням за їх невиконання або неретельне дотримання. Інтенсивність покарання і заохочення залежить від ступеня жорсткості/слабкості інстанції, що, у свою чергу, зумовлений достатністю/недостатністю контролю за діями інстанції з боку інших суб'єктів. Другий розглядають як заохочення до виконання суб'єктом конкретних норм. Таке заохочення, на нашу думку, не може обмежуватися стимулюванням до відповідальних дій лише через похвалу чи нагороду, як зазвичай тлумачать більшість дослідників феномену соціальної відповідальності.

Домінуючою в економічній літературі є також думка про те, що реалізація норми заснована на примушуванні суб'єктів до її виконання. А сама норма мислиться як зовнішні рамки і обмеження дій суб'єктів [49]. Тобто вчені-економісти абсолютизують негативну відповідальність. За основоположний аргумент приймається природжена схильність економічних агентів до опортунізму, а тому санкція постає як обмежувальний невольовий акт.

Водночас мало уваги приділяється тим санкціям норми (варіантам реакції інстанції), які, крім осуду чи схвалення, передбачають також і фасилітацію (сприяння у досягненні суб'єктом узгодження з вимогами норми). На думку О.В.Іншакова, така позиція є хибною. Автор переконує, що скорочення трансакційних витрат, чому повинні сприяти в тому числі й ефективні норми, неможливе за зростання кількості перешкод для діяльності економічних агентів [50].

Розуміння того, що суспільні норми за своєю природою є не тільки обмеженнями, а й засобом розширення можливостей суб'єкта, чи не вперше сформулював ще у працях В.О.Ключевського — російського історика дореволюційної доби. Міркуючи про становий поділ суспільства, академік стверджує, що найбільш істотною ознакою цього поділу є відмінність в обсягах прав, а не обов'язків. Станову диференціацію визначає принцип пріоритету прав (розширення інституціональних можливостей). Коли йдеться про різницю в обов'язках станів, насправді наголошується на різниці в їхніх правах. Адже користуючись різними правами, стани можуть мати однакові обов'язки перед державою. Проте за неоднаковістю покладених обов'язків вони не можуть володіти рівними правами [51]. Звідси, в основі інституціональних феноменів лежить прагнення до більш високого суспільного становища, а не перешкода або обмеження можливостей.

Нате, що норма має супроводжуватися механізмами сприяння суб'єктові й узгоджуватися з вимогами норми, вказував також і Дж.Коммонс у визначенні базового поняття інституту. На його думку, інститут (а разом з ним — і норма) — це колективне діяння, яке передбачає не тільки контроль, а й «вивільнення та розширення» індивідуального діяння [52].

З цього погляду, соціальна відповідальність як відсутність опортуністичної поведінки втілюється не тільки у негативних, а й у позитивних своїх механізмах, де фасилітаційні зусилля інстанції спрямовані на створення умов для взаємодії суб'єктів, за яких опортунізм є або нераціональним, або непотрібним діянням. Понад те, інтенсивна стратегія управління соціально відповідальними відносинами передбачає домінування саме позитивних механізмів її імплементації. Зважаючи на системну складність таких відносин, місце для примусу залишається, однак той дещо втрачає своє значення як функція і роль інстанції, а частково трансформується у безособове начало (змушує, як правило, не інстанція, а обставини, міркування доцільності тощо).

Коли інстанцією для суб'єкта виступає він же, то внутрішніми є й санкції. За інших умов санкції завжди зовнішні. Відповідно виділяють механізми внутрішньої та зовнішньої відповідальності. Важливо підкреслити, що зовнішні і негативні санкції — принципово різні поняття. Ціл-

ком очевидно, що санкції зовнішнього впливу можуть бути й позитивними. Хоча негативна санкція, здебільшого, є саме зовнішньою.

За домовленістю суб'єктів різноманітні правила у структурі соціально-трудових відносин впорядковані ієрархічно, тобто з поділом на правила всезагальні (вищого порядку) та локальні. Розроблення усіх або деяких з них — завдання суб'єкта зі статусом інстанції, покладене на неї іншими суб'єктами у рамках контракту інституціональної трансакції. Природно, розробка всезагальних норм є предметом замовлення державі з боку інших суб'єктів. У сфері праці локальні правила створені безпосередньо зусиллями працедавця та найманого працівника або їх представницьких організацій.

Видові особливості інстанції закладають передумови для поділу механізмів реалізації норм на формальні та неформальні. Так, участь держави як гаранта санкції надає нормі формального характеру. Поза державним втручанням норми — неформальні. Усі всезагальні правила є формальними.

Урахування особливостей функціонування норм та інстанцій соціальної відповідальності дає змогу узагальнити наші міркування щодо сутності та механізму реалізації соціальної відповідальності як передумови економічної модернізації за допомогою такої графічної моделі (рис. 3.1).

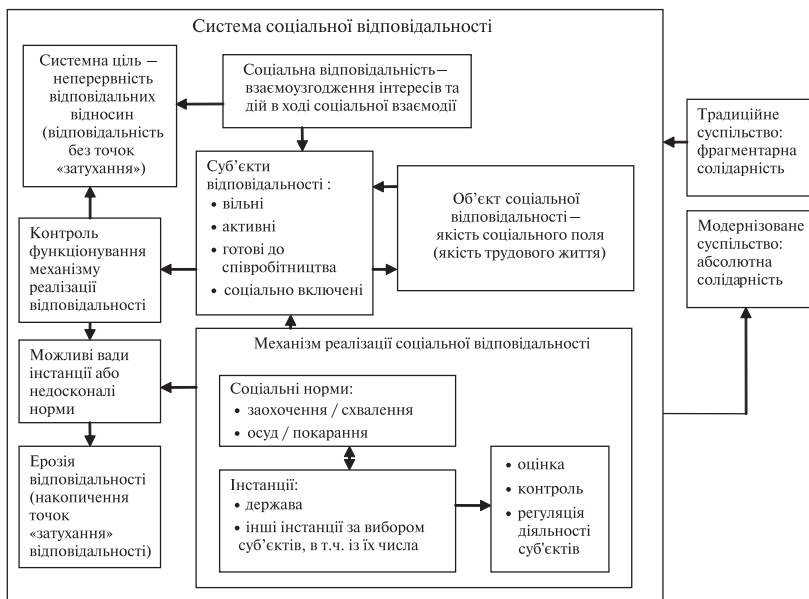

Рис. 3.1. Соціальна відповідальність як передумова суспільної модернізації

Таким чином, інстанція відповідальності здійснює регуляцію діяльності суб'єкта й відповідно до норм застосовує санкції. Норми існують як формальні та неформальні правила соціальної взаємодії, згідно з якими організовується і здійснюється взаємодія відповідальних суб'єктів. Інстанції та норми у своїй єдності формують інститути соціальної відповідальності та забезпечують реалізацію імперативів відповідальної поведінки через відповідні механізми, ключовими серед яких можна вважати механізми фасилітації.

3.3. Формування соціального капіталу у структурі відповідальних відносин

Визначене нами принципове значення довіри як принципу соціальної відповідальності, а також суспільно-модернізаційна якість відповідальних відносин, виражена через інший її принцип – солідарність, природним чином скеровує наш дискурс в контекст дослідження соціального капіталу.

Науковці солідарні в тому, що довіра, солідарність у системі соціальних відносин і соціальний капітал – явища взаємопов'язані [53]. Так, довіру та соціальний капітал часто ототожнюють [54]. Є також думка, що базовими елементами соціального капіталу треба вважати соціальні мережі, спільні норми і переконання, тоді як довіра розглядається окремо і є обов'язковою передумовою їх формування [55]. Ще одна позиція базою соціального капіталу визнає тільки соціальні мережі, а спільні норми, переконання, обов'язки, довіру – його самостійними формами (варіаціями) [56].

Узагальнення різноманітних підходів дає можливість виділити дві взаємоузгоджені точки зору щодо визначення сутності соціального капіталу. Первинним й одним із найбільш авторитетних є тлумачення соціального капіталу як ресурсу, що виникає в системі взаємного розпізнавання і взаємовизнання індивідів та груп [57, 58]. Існування цієї системи обумовлене функціонуванням соціальних мереж, у рамках яких встановлюється високий рівень довіри і солідарності, підкріплений спільними нормами і правилами, а також переконаннями та обов'язками членів цих мереж.

Наведене визначення дає змогу з'ясувати співвідношення досліджуваних нами феноменів – соціального капіталу і соціальної відповідальності: соціальний капітал є продуктом взаємодії відповідальних суб'єктів. Соціальний капітал формується саме у структурі відповідальних відносин. Суб'єкти відповідальності утворюють соціальну мережу як матеріальну основу соціального капіталу. Спільність (взаємна несуперечливість) їх ін-

тересів роблять їх взаємні обов'язки і спільні переконання об'єктивними. Довіра – необхідна передумова укладення і виконання контрактів. А норми – елемент механізму координації відповідальних дій.

Інший підхід до визначення сутності соціального капіталу стверджує, що останній є не стільки ресурсами у чистому вигляді, скільки механізмом їх отримання [59]. Він не спростовує існування специфічного ресурсу соціального капіталу (у вигляді соціальних мереж, довіри, соціальних норм (правил), переконань і обов'язків), але акцентує значно більшу увагу на його потенціалі генерувати відомі види ресурсів (матеріальні і нематеріальні блага), у т. ч. інші види капіталу. У такій інтерпретації соціальний капітал постає як характеристика соціального середовища – сукупність різноманітних соціальних інститутів, які сприяють економічному зростанню, утвердженню рівності та подоланню бідності [60]. Соціальний капітал полегшує діяльність економічних агентів. Він робить можливим досягнення їх продуктивних цілей, будучи разом з тим результатом їх взаємності [56].

Виходячи з цього, а також виходячи з нашого розуміння об'єкта відповідальності, можна констатувати, що соціальний капітал, зокрема у системі трудових відносин, співвідноситься з якістю «соціального поля праці», є предметом і водночас активним чинником відповідальних відносин у сфері праці.

Погляд на соціальний капітал як на ресурсоутворюючий механізм ґрунтується на твердженні про його здатність завдяки солідарності акторів, що взаємодіють, зменшувати трансакційні витрати, які можуть супроводжувати будь-яку ресурсоутворюючу дію. Йдеться, насамперед, про витрати укладення контрактів, що їх знижують соціальні норми, а також витрати опортуністичної поведінки, які нейтралізує взаємна довіра учасників трансакції, зменшуючи рівень невизначеності їх взаємодії. Очевидна також роль соціального капіталу у забезпеченні інформаційної симетрії.

Обидва тлумачення досліджуються щонайменше на двох рівнях аналізу: індивідуальному та груповому [61]. На першому рівні ресурс соціального капіталу розглядається в контексті міжособистісної взаємодії індивідів-членів соціальних мереж, які водночас використовують його як персональний механізм мобілізації інших ресурсів. На другому аналітичному рівні превалює суспільний контекст: соціальний капітал як ресурс і як засіб зниження трансакційних витрат доступний всім членам суспільства і є деперсоніфікованим.

Беручи за основу зазначене, можна визначити специфіку соціального капіталу порівняно з іншими видами ресурсів (капіталів), які той генерує у структурі відповідальних відносин, в тому числі соціально-трудових.

Не вникаючи в особливості наукової дискусії з приводу типології різноманітних видів капіталу (але беручи до уваги різноманітні позиції її учасників [56, 57, 62]), ми вважаємо найбільш доцільним поділ капіталу на фізичний (реальний), фінансовий, людський та соціальний. Інші можливі види капіталу (символічний, культурний політичний, інтелектуальний, інформаційний), на нашу думку, є варіаціями або підвидами основних видів капіталу, перелічених вище. Так, культурний і символічний капітал як капітальні блага реалізуються лише у структурі соціального капіталу. А інтелектуальний та інформаційний капітали мають значення тільки у контексті людського капіталу. Що ж до такого його різновиду, як адміністративний капітал, то в економічній літературі більш адекватним вважається позиціювання його ресурсного втілення як ренти (адміністративної чи політичної). А виділення окремо економічного капіталу (як у концепції П.Бурдьє [57]), поряд із соціальним чи будь-яким іншим, вважаємо недоцільним, оскільки первинна категорія капіталу є за суттю економічною. Тобто всякий капітал є капіталом, насамперед, економічним.

Критеріями диференціації соціального та інших видів капіталу у структурі відповідальних відносин нами обрано ознаки способу створення вартості, сфери капіталотворення (походження), способу уречевлення, способу перенесення створеної вартості, чинника ерозії капітальних властивостей та особливостей об'єкта інвестування (див. табл. 3.1).

Відтак, узагальнюючи думки стосовно способу створення вартості різноманітними видами капіталу, слід наголосити на тому, що фізичний та людський капітал, на відміну від соціального і фінансового, генерують вартість, діючи безпосередньо на створюване благо. Фінансовий та соціальний капітали реалізують вартісний потенціал блага через інші види капіталу. Механізм впливу соціального капіталу на інші форми капіталу відмінний від способу реалізації фінансового капіталу. Фінансовий капітал лише інкорпорує (включає) інші види капіталу у виробничий процес. Тоді як соціальний капітал каталізує їх продуктивний вплив (у т. ч. вплив фінансового капіталу) на вартісний потенціал створюваного блага, трансформуючи ефект «включення» в синергетичний ефект від об'єднання різноресурсних потоків.

Поряд із способом створення вартості, базовим для розуміння специфіки соціального капіталу є також з'ясування особливостей його походження. Магістральною щодо цього є теза про трудову генезу даного виду капіталу. Будь-який капітал є результатом доцільної перетворювальної діяльності економічних агентів (праці). Різні види капіталу відрізняються лише сферою реалізації продуктивних зусиль цих агентів. Так, сфера формування соціального капіталу — це людська діяльність, спрямована на зміни у способах взаємодії індивідів. Тоді як генеза фізичного капіталу пов'язана з діяльністю, націленою на зміни характеристик та якостей

фізичних об'єктів. Трансформаційними змінами зумовлена й поява людського капіталу, проте вони стосуються внутрішніх характеристик (рис) самих економічних агентів. Фінансовий капітал продукується новоствореною вартістю, а точніше тією її частиною, котра спрямовується на виробничі потреби (на відміну від споживчих потреб).

Таблиця 3.1

Особливості формування та реалізації соціального капіталу порівняно з іншими видами капіталу

Базові критерії диференціації	Соціальний капітал	Фізичний капітал	Фінансовий капітал	Людський капітал
Спосіб створення вартості	синергізм та каталізування продуктивного впливу інших форм капіталу	безпосередній вплив на вартісний потенціал блага	інкорпорація фізичного та людського капіталу	безпосередній вплив на вартісний потенціал блага
Походження	діяльність, спрямована на зміни у способах взаємодії індивідів	діяльність, спрямована на зміни фізичних об'єктів	безпосередньо новостворена вартість	діяльність, спрямована на зміни індивідуальних рис і характеристик людини
Уречевлення	опосередковане	пряме	пряме, опосередковане	опосередковане
Перенесення вартості	повне перенесення	повне чи часткове перенесення	повне перенесення	повне перенесення
Фактор втрати капітальних властивостей	зміни у способах взаємодії індивідів, час	перенесення вартості, час, інновації	перенесення вартості, інфляція	внутрішня трансформація індивідів, час, інновації
Спосіб відновлення капітальних властивостей	соціальні інвестиції	амортизаційні відрахування, природний (біологічний) синтез	фінансові, у т. ч. грошові заощадження	соціальні інвестиції

Соціальну відповідальність як внутрішню властивість економічних агентів також можна визначити як продукт трансформації і віднести до елементів людського капіталу. Проте, на відміну від багатьох інших таких елементів, трансформація яких здебільшого ендогенна, соціальна відповідальність формується зі значно більшим залученням «середовищних» (соціальних) факторів, у т. ч. й під впливом соціального капіталу як соціального поля.

Найбільш ґносеологічно простим і емпірично явним критерієм диференціації видів капіталу є спосіб його уречевлення як капітального бла-

га. Уречевлення кожного з перелічених основних видів капіталу, крім фізичного, опосередковане тими благами, участь у створенні вартості яких ці капітали беруть. Фізичний капітал прямо уречевлений у матеріальних засобах та предметах праці. Фінансовий капітал може бути уречевлений у тій матеріалізованій формі, якої він набуває в середовищі економічних трансакцій – у формі грошових коштів (готівки, номіналів, рахунків, зобов'язань тощо).

Іншою суттєвою диференціальною ознакою кожного виду капіталу є спосіб перенесення капітальної вартості на вартість створюваного блага. Для різних видів капіталів властиві різні способи перенесення капітальної вартості, а саме – соціальний, фінансовий та людський капітали переносять свою вартість повністю, тоді як фізичний капітал – або повністю, або частково протягом певного часу.

Такий стан речей об'єктивізований неоднаковою дискретністю вартості різних капітальних благ. Так, вартість соціального, фінансового та людського капіталів з очевидних причин є неподільною. Вони або повністю використовуються у виробничому процесі, або не використовуються взагалі, перебуваючи у пасивній формі. Водночас вартість фізичного капіталу подільна. Вона може бути використана у процесі створення блага одночасно повністю або частинами протягом виробничого циклу.

Серед недискретних капітальних благ, тобто соціального, фінансового та людського, можна виділити абсолютно недискретні (соціальний та людський) та відносно недискретні форми (фінансовий). Відносність неподільної вартості фінансового капіталу зумовлена тим, що дискретною є її фізична субстанція – грошові кошти як сума окремих вартостей, якими виступають номінали купюр, рахунків, трансфертів. Разом з тим у виробничому процесі кожен із цих окремих вартостей або використовують повністю відповідно до їх цільового призначення або не використовують взагалі, що вказує на фактичну недискретність вартості фінансового капіталу як блага.

З-поміж інших диференціальних критеріїв різних видів капіталу окремо виділимо також фактори втрати капітальних властивостей. Цілком природно припустити, що основним таким фактором є описане вище перенесення капітальної вартості на створюване за участю того чи іншого виду капіталу блага. Проте ретельний аналіз вказує на те, що перенесення капітальної вартості зовсім необов'язково є фактором втрати капітальних властивостей. А якщо він таким стає, то його роль у процесі ерозії капітальних властивостей не завжди є провідною. Він має суттєве значення для фізичного та фінансового капіталу, поряд із такими факторами, як час для фізичного капіталу (старіння) та інфляція як своєрідний вираз фактора часової ерозії для фінансового капіталу.

Натомість для соціального та людського капіталу основним чинником втрати капітальних властивостей виступає відповідно деструктивна трансформація способів взаємодії індивідів (наприклад, конфронтація) та деструктивна трансформація внутрішніх властивостей індивідів (наприклад, хвороба). Часовий чинник також має певне значення для ерозії цих видів капіталу, оскільки безпосередньо впливає або на носіїв капітальних властивостей (як у випадку людського капіталу), або на суб'єктів соціальної взаємодії (як у випадку соціального капіталу), зумовлюючи їх фізичне старіння, а відтак — опосередковано й часову ерозію соціального та людського капіталу.

Інший чинник постаріння капіталу — моральне старіння — є актуальним здебільшого лише для фізичного та людського капіталів. Адже їх вартість, втілена в об'єктах матеріально-фізичного світу, може старіти не лише під впливом фізичного часу, а й якісних змін у сфері виробництва, а саме — під впливом інновацій, що витісняють ті чи інші капітальні блага, замінюючи їх собою та значно зменшуючи чи цілком знищуючи їх капітальну вартість. Так проявляється моральне старіння засобів виробництва й інформації як системи практичних знань.

Примітно, що для соціального капіталу інновації — неоднозначний чинник руйнації. Скоріше навпаки — інновації у способах соціальної взаємодії нарощують його капітальну вартість. Запровадження таких нових комунікативних інструментів, як стільниковий зв'язок, електронна пошта, соціальні інтернет-мережі потенційно зміцнюють наявні взаємозв'язки і у малих, і у великих соціальних групах, прямим чином впливаючи на обсяг соціального капіталу як блага.

Щоправда, інноваційні блага, що знижують капітальну вартість засобів виробництва (фізичного капіталу), опосередковано можуть зумовлювати й ерозію соціального капіталу. Так, виробничі інновації мають здатність погіршувати його якість, зокрема на виробничому рівні, оскільки часто усувають необхідність безпосередньої комунікації працівників, штучно деформуючи процеси їх взаємної соціалізації. Однак відсутність комунікативної близькості не обов'язково призводить до втрати взаємності, довіри та інших складових соціального капіталу.

У світлі різних факторів втрати капітальних властивостей того чи іншого виду капіталу ключовим стає питання стосовно способів відновлення цих властивостей. Універсальним способом такого відновлення є інвестування як процес, основу якого становить спрямування частини новоствореної вартості у сферу регенерації капітального блага. Для різних видів капіталу інвестування набуває різних форм. Так, вартість соціального та людського капіталу здатна відновлюватися через соціальне інвестування, тобто вкладення частини новоствореної вартості у розви-

ток соціальної сфери (для соціального капіталу — у розвиток практик партнерської соціальної взаємодії, її адекватних норм та правил; для людського капіталу — у розвиток, передусім, сфери освіти та охорони здоров'я, ринку праці).

Відновлення капітальних властивостей фізичного капіталу відбувається через спрямування частини новоствореної вартості у формі амортизаційних відрахувань на підтримку безперервних продуктивних змін фізичних об'єктів (їх характеристик і станів). Серед таких об'єктів особливістю відновлення своєї капітальної вартості відзначаються природні об'єкти, які є біологічною субстанцією, тобто частиною живої (органічної) природи. Ця особливість визначає їхню здатність до самовідтворення капітальної вартості за певних сприятливих умов. Інвестиційні зусилля економічного агента у цьому випадку передбачають підтримання вітальності таких умов (наприклад, зрошування та удобрення ґрунтів, біо- та зооселекція, збереження естетики природних чи рукотворних ландшафтів тощо).

На відміну від інших основних видів капіталу, капітальні властивості фінансового капіталу відновлюються безпосередньо через капіталізацію новоствореної вартості, а саме у формі фінансових заощаджень. Регенерування вартості фінансового капіталу відбувається без попередньої трансформації новоствореної вартості у ті чи інші чинники формування капіталу, яка має місце для фізичного (у формі перетворення фізичних об'єктів), соціального (у формі якісних змін соціальних інтеракцій), людського (у формі перетворення якостей особистості) капіталу. Для більшості видів капіталу новостворена вартість (точніше — її капіталізована частина) є джерелом трансформацій, що, у свою чергу, регенерують вартість капіталу. А фінансовий капітал уникає цих трансформаційних змін. Його фактором регенерації є власне новостворена вартість.

Теоретичне осмислення процесів капіталізації соціальної взаємодії у системі соціальної відповідальності не буде повним без врахування його деструктивної складової. Негативним соціальним капіталом можна визначити сукупність усіх проявів соціальної згуртованості, взаємності та довіри у суспільстві, які є чинниками формування так званих антиблаг або, відповідно до прийнятої економічної термінології, недостойних благ [63]. Поняття негативного соціального капіталу запровадив М.Олсон як сукупність соціальних зв'язків, що перешкоджають політичному й економічному процвітанню суспільства [64].

Корупція є одним з найбільш поширених у глобальних масштабах проявом негативного соціального капіталу. Як соціальний феномен вона являє собою зловживання носіями влади (інстанцією) своїм владним становищем заради приватної вигоди [65]. Не всяке зловживання вла-

дою слід пов'язувати з накопиченням негативного соціального капіталу. Корупція стає в один ряд з іншими його проявами за активної ролі хабародавця, тобто – за очевидної наявності обопільної домовленості між ним та хабарником про розрахунок хабаром за деяку послугу (в нашому розумінні – антиблагі). Іншими словами, на соціальний капітал негативної якості корупція перетворюється в реципрокних відносинах, тобто відносинах побудованих на взаємному «обміні дарунками» [66, 67]. Першою стороною корупційного обміну є особа, що приймає рішення або та особа, яка має вплив на прийняття такого рішення. Друга сторона – це особа, зацікавлена у прийнятті чи неприйнятті вказаного рішення. Обидві сторони вступають у такий обмін, сподіваючись отримати вигоду. Її форма не обмежується тільки матеріальним аспектом. Вигодою може бути престиж, посада, гарантії, можливості тощо. Корупційний обмін відрізняється від корупції як індивідуального злочину. Саме перший становить елемент деструктивного соціального капіталу. Другий є проявом звичайного шахрайства [68].

Існує безліч видів корупційних діянь. Як корупційний обмін можна класифікувати лише деякі з них: фаворитизм, протекціонізм, «блат» (використання особистих контактів для одержання доступу до суспільних ресурсів – товарів, послуг, джерел доходів).

Корупційний обмін здійснюється на основі досягнутої хабародавцем та хабарником угоди. З позицій неінституціональної теорії, таку угоду розглядають як засіб зменшення трансакційних витрат хабародавця (порівняно із витратами, які той зазнав би у даному інституційному середовищі, не вступаючи у корупційний обмін), що збагачує хабарника (всупереч формальним і (або) неформальним нормам даного інституційного середовища). Саме мінімізація трансакційних витрат – основне призначення корупції. Корупційна угода є способом подолання надто жорстоких законодавчих норм і засобом уникнення банкрутства, вона є альтернативою реформам. За спостереженням іншого дослідника, Ф.Луї, хабарництво і зумовлені ним поведінкові стратегії зменшують «середню вартість простоювання в черзі».

Корупційні угоди можуть укладатися, по-перше, між організаціями (наприклад, фірмою і політичною партією, коли партія в обмін на нелегальну фінансову підтримку «проштовхує» потрібне рішення в органах влади); по-друге, між фізичними особами (громадянином і чиновником); по-третє, між організаціями і фізичними особами (фірмою і чиновником) [69]. Вони можуть бути разовими та тривалими. На основі тривалих корупційних угод створюється соціальна мережа неформальних зв'язків корумпованих інстанцій, з одного боку, та громадян – з іншого. Інстанція (в особі, наприклад, чиновника) надає перевагу конкретному суб'єкту, витрачаючи на його користь у разі необхідності свій час та інші ресур-

си (в обхід усіх можливих норм). В обмін він отримує гарантії тривалого збагачення за рахунок хабародавця. Останній отримує «свою людину» у структурі влади, до якої можна завжди звернутися у разі потреби. Чинник у ролі «своєї людини» може завжди розраховувати на відповідну винагороду. Регулярність цієї винагороди сприяє оновленню корупційної соціальної мережі. Її масштаб і поширеність у соціальній структурі формує і підтримує потенційні можливості зацікавлених осіб вирішити свої наявні чи майбутні проблеми легшим, простішим способом, ніж цього вимагають чинні норми взаємодії.

Корупційна угода має свої обмеження. Вона позбавлена надійних механізмів забезпечення. Крім того, вона знижує транзакційні витрати виключно порівняно з тими, які зумовлені наявним інституційним полем. Корупція не може повністю здолати такі витрати. Адже будь-який обмін супроводжується цілим спектром витратних позицій. Здебільшого, вона може вплинути лише на ті з них, що пов'язані з адміністративними процедурами. За іншої — більш ефективною — конфігурації інституційного поля (системи норм і правил), у якому адміністративні процедури вимагають адекватних витрат, транзакційні витрати можуть бути значно нижчими, ніж у корупційному обміні.

Саме неефективність існуючих інституціональних рамок у суспільстві з точки зору інституціональної теорії є першопричиною корупції. Неефективними можуть бути як формальні (закони), так і неформальні норми, а також і механізми забезпечення їх дотримання. Корупційна угода в одному випадку може порушувати лише формальні норми, в іншому — лише неформальні. Явне порушення всіляких (і формальних, і неформальних) норм, як правило, засвідчує сумнівну дієвість існуючих механізмів забезпечення дотримання правил [70].

Найскладнішим і найсуперечливішим є випадок, коли корупційна угода порушує лише формальні обмеження і не порушує неформальних правил. В деяких суспільствах традиції диктують необхідність обміну подарунками. Гостинність, бажання встановити добрі людські стосунки згодом перетворюються на корупцію. У таких суспільствах має місце суперечність між неформальними обмеженнями, які спонукають до корупції, і формальними правилами, що забороняють корупцію. Інституціональні рамки в такому суспільстві не тільки недосконалі, а й суперечливі, що виключає будь-яку можливість їхнього ефективного функціонування. Боротьба з корупцією в такому суспільстві особливо складна і довготривала, а досягнення успіху у ній взагалі сумнівне.

Така ситуація, за висновком економістів-інституціоналістів, може бути обумовлена історично. Так, описуючи ретроспективу розвитку українського суспільства, О.О.Пруська зазначає, що панування чужоземних

правителів на українських теренах супроводжувалося насадженням чужорідних формальних норм, які часто не сприймалися місцевим населенням і нерідко були для нього ворожими, але дотримання яких — через примус — було обов'язковим. Це сприяло появі широко розповсюдженого у наш час стереотипу легковажного ставлення до закону, формальності виконання його приписів. Норма, закріплена законом, не маючи внутрішньої психологічного начала, не була ефективною. Сформувалася чітка і загальносуспільна настанова ухилення від виконання вимог законодавчих норм, тверде переконання, що все корисне, вигідне здійснюється всупереч чинним легальним нормам.

З другого боку, високоцентралізований та бюрократизований державний механізм, зведений на основі фактично постійного чужоземного панування, сприяв повній підконтрольності громадян «государеві». Особисте багатство асоціювалося із відданістю тому чи іншому суверену, здатністю його задовольнити і вмінням уникнути його гніву. Як наслідок, у найбільш активних верств населення — промисловців, комерсантів — розвивалося цілком раціональне бажання швидкого збагачення, працювала максима: «встигнути розбагатіти, поки дозволяють». У соціумі стала переважати така економічна поведінка, яка генерує дохід не шляхом інвестування у виробництво, а через отримання у чиновників субсидій і пільг. Відтак, формувалися ідеальні умови для вирощення вікових, глибоких, а тому непереможних традицій фаворитизму, найкращих мотиваторів для активних (а згодом — і всяких) членів суспільства до вступу у корупційні угоди з чиновниками.

І теоретичні міркування, і суворе реальність сьогодення, й історичний досвід України свідчить, що корупційна угода як реалізація негативного соціального капіталу здійснюється за взаємоприйнятних вихідних умов, тобто тоді, коли досягнення домовленості і пов'язані з цим витрати мисляться обома сторонами допустимими. Коли ж економічні агенти потрапляють у ситуацію вимушеного хабарництва і неготові на неї відреагувати адекватною пропозицією, а якість інституційного поля не дозволяє вести легальну та вільну діяльність, раціональним вибором стає уникання залучення чиновників у трансакційну сферу. Водночас звернення до легітимізуючої інстанції часто буває необхідним для надання здійснюваним трансакціям законності. Без такого звернення трансакції перетворюються у позалегальні, «тіньові». «Тіньові» відносини у суспільстві є ще одним проявом негативного соціального капіталу.

Причини поширеності нелегальних взаємостосунків свого часу активно досліджував перуанський вчений Е. де Сото. У фундаментальній праці «Загадка капіталу: чому капіталізм перемагає лише на Заході і ніде» він наводить красномовні спостереження «...ми з моєю дослідницькою групою вирішили відкрити невеличку швейну майстерню на околиці Ліми³. На-

³ Столиця Перу.

шим завданням було «з нуля» створити абсолютно легальний бізнес. Мої колеги почали заповнювати форми, вистоювали черги, їздили автобусом у центр Ліми по різні дозволи, потрібні за буквою закону для ведення малого бізнесу. Вони працювали по шість годин на день і нарешті зареєстрували це підприємство. За 289 днів. Хоча в майстерні мав працювати лише один працівник, юридична реєстрація обійшлася у 1231 долар — тридцять одну мінімальну місячну зарплату. Отримати легальне право збудувати будинок на землі, яка перебувала в державній власності, зайняло шість років і одинадцять місяців — для цього довелося здійснити 207 адміністративних кроків у 52 урядових установах. Щоб отримати легальне право власності на цю ділянку, треба було зробити 728 таких кроків. З'ясувалося, що на водія автобуса, маршрутки або таксі, який хотів отримати офіційний дозвіл на маршрут, чекало двадцять шість місяців бюрократичної тяганини» [71]. Дослідницька група на чолі з Е. де Сото повторила ці експерименти в кількох інших країнах і дійшла висновку, у більшості з них важко не тільки стати легальним, але й залишатися таким.

Яскравим прикладом ескалації негативного соціального капіталу можуть бути «тіньові» відносини між працедавцем та найманим працівником щодо винагороди за використання послуг робочої сили, особливо поширені у постсоціалістичних країнах, у т. ч. в Україні. Ці відносини пов'язані з таким суспільно шкідливим явищем, як заробітна платня «у конвертах».

З огляду на попередні наші міркування, феномен «тіньової» зарплати в Україні у сьогодишніх умовах може бути результатом спільного рішення працедавця та працівника, також спровокованого історичними і психологічними умовами існування штучності, непотійності і ворожості норм. Нині вітчизняні працедавці продовжують твердити про значний податковий тягар, непрозорість податкового законодавства (що підтверджується висновками міжнародних рейтингів [72]).

Тим часом, працююче населення погоджується отримувати «конвертовану» заробітну плату з огляду на сформовану віками впевненість у тому, що влада в порядку чергового експерименту ошукає або просто не зможе гарантувати збереження легально заощаджених коштів. Звідси — поширений народний скептицизм щодо будь-яких накопичувальних ініціатив як державних, так і ринкових суб'єктів, успіх і невдача яких залежить від прихильності влади чи «зрошення» з нею.

Парадоксальність і трагічність цієї ситуації полягає у тому, що в масштабах суспільства ефективність такої поведінки більш ніж сумнівна. Адже страждають самі працівники, позбавляючи себе — нехай і невеликих, проте реальних — соціальних гарантій, право на які дає лише легальний заробіток, і які може не передбачати (або передбачати на пев-

них умовах) неформальна домовленість про «тіньову» зарплату з роботодавцем. Страждають працедавці, бо до цілої низки господарських ризиків, природно пов'язаних із функціонуванням ринку, додаються ризики та витрати, пов'язані з незаконною поведінкою. Вочевидь, маємо справу з класичною інституційною пасткою, яку можна означити як зарплатну інституційну пастку. Інституціональною пасткою, як відомо, вчені-економісти називають самовідтворення очевидно неефективної суспільної норми. Її глибока вкоріненість у структуру соціальної взаємодії, необхідні для її викоринення високі витрати учасників цієї взаємодії зумовлюють стійкість такої норми [73].

Формування соціального капіталу як ресурсу взаємодії та механізму зосередження і правильного розміщення інших видів ресурсів здійснюється саме у системі відповідальних відносин (рис. 3.2).

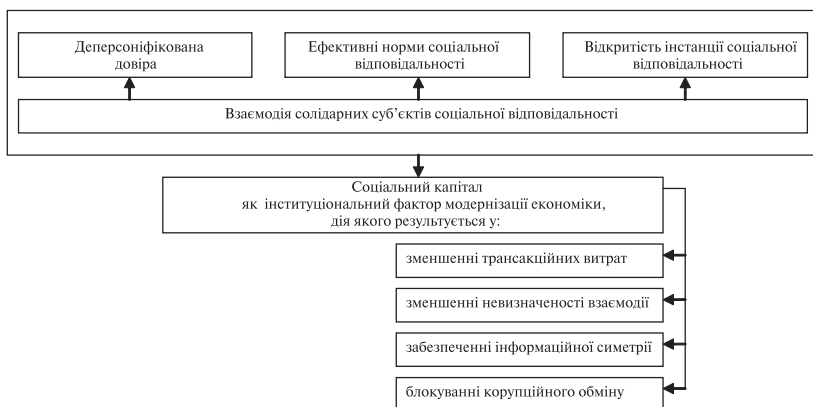

Рис. 3.2. Формування соціального капіталу у структурі відповідальних відносин

Закономірності та принципи соціальної відповідальності у системі відповідальних виключають якщо не появу, то тривале існування неефективної норми. Нормотворчість виходить від суб'єкта соціальної відповідальності, який за неадекватної норми готовий активно долучитись до її трансформації. У разі, коли нормотворчість — замовлення інстанції з боку суб'єктів, останній вправі контролювати інстанцію і зобов'язані вказати їй на помилки чи упущення. У зрілому соціумі ця місія виконує дійове громадянське суспільство. Подолати наслідки зарплатної інституційної пастки в Україні — саме його завдання.

Оскільки негативний соціальний капітал є реакцією на неефективність і слабкість діючих у суспільстві норм, які упорядковують соціальну взаємодію, соціальна відповідальність є ефективним блокаторм де-

структивного прояву соціального капіталу. Він може бути прийнятним способом заміщення неефективних норм, проте свої вигоди для учасників виявляє лише у недалекій перспективі. У довгостроковому плані він зводить зайві перешкоди на ринку через непрозорість міжсуб'єктних стосунків. Створюється ситуація, за якої трансакції обмежуються колом особисто знайомих агентів. Такий стан речей саботує економічне зростання, яке без загальновизнаних «правил гри» просто неможливе. Негативний соціальний капітал цілковито «перекручує» систему алокації ресурсів в економіці, вона здійснюється вкрай непродуктивно.

Таким чином, соціальний капітал є об'єктом діяльності відповідальних економічних агентів і водночас виступає активним чинником їх взаємодії. Деструктивний прояв соціального капіталу (корупція, «тіньові» відносини) у її рамках попереджується двосторонністю взаємодії суб'єкта й інстанції через специфіку власне суб'єктів відповідальності – активних і творчих за визначенням.

Список використаних джерел до розділу 3

1. Философский энциклопедический словарь. – М. : Инфра, 1999. – С. 195.
2. *Найт Ф.Х.* Риск, неопределенность и прибыль. – М. : Дело, 2003. – С. 258–259.
3. *Маркс К.* Капитал / Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Том 1. – С. 23.
4. *Янг М.* Возвышение меритократии / Утопия и утопическое сознание. – М. : Прогресс, 1991. – 241 с.
5. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования. – М. : Мысль, 1999. – 956 с.
6. *Бжезинский З.* Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические последствия. – М. : Междунар. отношения, 1999. – 256 с.
7. *Гнедаш О.* Мерітократія – образ майбутнього України // Українська правда. – 2011. – 27 травня [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/05/27/6188243/>
8. *Schlag P.* Nudge, Choice Architecture and Libertarian Paternalism // Michigan Law Review. – 2009. – Vol. 108:913. – P. 913–924.
9. *Thaler R.* Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth, and Happiness / R.Thaler, C.Sunstein. – New Haven, CT : Yale University Press, 2008. – 293 p.

10. Сусак В.І. Типологія патерналізму // Вісник Львівського університету. Сер. соціол. – 2007. – Вип. 1. – С. 64–78.
11. Масюк О. Міфологеми соціального партнерства // Політичний менеджмент. – 2008. – № 8. – С. 101–109.
12. Конституция экономической политики. Расчет согласия. Границы свободы [Текст] / Д.Бьюкенен; ред. Р.М.Нуреев; пер.: Ю.Н.Парамонов, А.А.Соловьева; Московско-Парижский Банк; Фонд экономической инициативы; Центр исследований постиндустриального общества. – М. : Таурус Альфа, 1997. – 560 с.
13. Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – С. 519.
14. Солидарность/Современная философия: словарь ихрестоматия. – Ростов-на-Дону, 1995. – С. 161.
15. Червяков А.А. Культура солидарности как феномен глобальной культуры // Вестник Ставропольского государственного университета. – 2007. – № 50. – С. 269–276.
16. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. – М, 1992. – С. 57–58.
17. Quadregesimo Anno (The Fortieth Years) On Reconstruction of the Social Order. – Encyclical of Pope Pius XI issued on May 15, 1931 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.osjspm.org/majordoc_quadregesimo_anno_officialtext.aspx
18. Renum Novarum. Encyclical of Pope Leo XIII on Capital and Labor [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vatican.va/holy_father/leo_xiii/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_renum-novarum_en.html
19. Панченко Т.В. Ціннісні основи доктрини субсидіарності в європейській суспільно-політичній думці // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. – 2010. – № 889. – С. 41–45.
20. The Maastricht Treaty / Provisions amending the treaty establishing the European Economic Community with a view to establishing the European Community Maastricht. 7 February 1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurotreaties.com/maastrichtec.pdf>
21. Шмелев А.Г. Продуктивная конкуренция. Опыт конструирования объединительной концепции. – М. : ИЧП «Издательство Магистр», 1997. – 56 с.
22. Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн. : «Современное слово», 1998. – 768 с.

23. *Шило Н.Н.* Конфликт как предмет социологии организации // Социологические исследования. — 2000. — № 10. — С. 7–30.
24. *Александрова О.С.* Багатоманітність проявів феномену конкуренції в сучасному суспільстві // Вопросы духовной культуры. Сер. Философские науки. — С. 111–114.
25. Глоссарий Amnesty International [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://amnesty.org.ru/discrimination>
26. Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять № 111 Міжнародної організації праці / Сторінка «Законодавство України» сайту Верховної Ради [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=993_161
27. *Bačlija I.* “Positive Discrimination” Policies for Inclusion of Europe’s Largest Minority: Examples of Educational Policies for the Roma Minority in Europe // *Politička misao*, Vol. XLV, (2008.), No. 5. — P. 175–189.
28. *Павлов Р.Н.* Институты социальной ответственности бизнеса: дис... канд. экон. наук: 08.00.05 — экономика и управление народным хозяйством. — М., 2003. — 216 с.
29. *Ostrom E.A.* Behavioral Approach to the Rational Choice Theory of Collective Action // *American Political Science Review*. — 1998. — March, Vol. 92, No. 1. — P. 12.
30. *Фукуяма Ф.* Доверие. Социальные добродетели и путь к процветанию / пер. с англ. — М. : ООО «Изд-во АСТ»; ЗАО НППП «Ермак», 2004. — 730 с.
31. *Sztompka P.* Trust: a Sociological Theory. — Cambridge : Cambridge University press, 1999. — P. 25.
32. *Шаститко А.Е.* Новая институциональная экономическая теория / 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002. — 591 с.
33. *Парамонова И.М.* Социальная ответственность: генезис, сущность, структура и стратегия развития (системный анализ): дис... канд. филос. наук: 09.00.11. — социальная философия. — СПб., 2001. — 126 с.
34. *Олейник А.Н.* Институциональная экономика: Учеб. пособие для студ. вузов, обуч. по экон. и управлен. спец. — М. : ИНФРА-М, 2002. — 416 с.
35. *Заостровцев А.* Рентоориентированное поведение: потери для общества // Вопросы экономики. — 2000. — № 5. — С. 31–44.
36. *Олсон М.* Рассредоточение власти и общество в переходный период. Лекарства от коррупции, распада и замедления темпов экономии

ческого роста // Экономика и математические методы. — 1995. — Т. 31. — № 4. — С. 55.

37. *Бьюкенен Дж.* Границы свободы. Между анархией и Левиафаном. Избранные труды. — М. : Таурус Альфа, 1997. — Гл. 6. — С. 331.

38. *North D.* Structure and Change in Economic History. — N.Y. : Norton, 1981. — Р. 24.

39. *Putterman L.* The Firm as Association versus the Firm as Commodity. Efficiency, Rights and Ownership // Economy and Philosophy. — 1988. — Vol. 4. — No 2. — Р. 260.

40. *Виноградова Е.А.* Правовые основы организации и деятельности третейского суда: дис. (научный доклад) ... канд. юрид. наук. — М., 1994. — 37 с.

41. *Светлова М.* Третейский суд — самый гуманный суд в мире / Всеукраинское информационно-аналитическое издание по вопросам экономики, бизнеса и финансов «Деньги плюс». — 2006. — № 9—10(82) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.dengi-info.com/archive/article.php?aid=1393>

42. *Богунов В.* Что теперь решает третейский суд? / Портал ЛІГА: ЗАКОН [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://news.ligazakon.ua/news/2009/6/15/14582.htm>

43. Модельный закон о саморегулируемых организациях / Сторінка «Законодавство України» сайту Верховної Ради [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_i51&p=1313586107980100

44. Проект Закону про саморегулювальні організації від 18.07.2011 р. № 9015 / Сторінка «Законодавство України» сайту Верховної Ради [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=40953

45. *Rosen S.* Promotions, Elections and Other Contests // Journal of Institutional and Theoretical Economics. — 1988. — Vol. 144. — № 1. — Р. 82—85.

46. *Williamson O.* Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications. A Study in the Economics of Internal Organization. — N.Y. : Free Press, 1975. — Р. 47.

47. *Норт Д.* Институты и экономический рост: историческое введение // THESIS. — 1993. — Т. 1, Вып. 2. — С. 73.

48. Институциональная экономика. Новая институциональная экономическая теория: учебник для студ. вузов, обучающихся по экон. спец. / Московский гос. ун-т им. М.В.Ломоносова; Национальный фонд подготовки кадров / А.А.Аузан (общ.ред.). — М. : Инфра-М, 2006. — 415 с.

49. *Шаститко А.* Условия и результаты формирования институтов // Вопросы экономики. — 1997. — № 3. — С. 67–81.
50. *Инишаков О.В.* Экономические институты и институции: к вопросу о типологии и классификации // СОЦИС. — 2003. — № 9. — С. 42–51.
51. *Ключевский В.* История сословий в России: курс, читанный в Московском Университете в 1886 году. — М., 1914.
52. *Commons J.R.* Institutional Economics // American Economic Review. — 1931. — V. 21. — No 4. — P. 648–657.
53. *Степаненко В.* Соціальний капітал у соціологічній перспективі: теоретико-методологічні аспекти дослідження / Віктор Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 2. — С. 24–41.
54. Що таке соціальний капітал? Київська лекція Френсіса Фукуями // День. — 2006. — 17 жовт. (№ 177) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/170538/>
55. *Мачеринскене И.* Социальный капитал организации: методология исследования / И.Мачеринскене, Р.Минкуте-Генриксон, Ж.Симанавичене // СОЦИС. — 2006. — № 3. — С. 29–39.
56. *Коулман Дж.* Капитал социальный и человеческий / Джеймс Коулман; [пер. Л.Стрельникова, А.Стасенко] // Общественные науки и современность. — 2001. — № 3. — С. 122–139.
57. *Бурдьє П.* Формы капитала / Пьер Бурдьє; пер. с англ. М.С.Добряковой; науч. редактирование В.В.Радаева // Экономическая социология. — 2002. — Т. 3, № 5 (нояб.). — С. 60–75.
58. *Dollery B.* Social Capital and Local Government Capacity / B.Dollery, J.Wallis // Australian Journal of Public Administration. — 2002. — Vol. 61. — Iss. 3. — P. 76–85.
59. *Демків О.* Соціальний капітал: теоретичні засади дослідження та операційні параметри // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 4. — С. 99–111.
60. *Grootaert C.* Social Capital: the Missing Link? // World Bank Social Capital Initiative Working Paper. — 1998. — № 3. — 24 p.
61. *Borgatti S.P.* Network Measures of Social Capital / S.P.Borgatti, C.Jones, M.G.Everett // Connections. — 1998. — № 21(2). — P. 27–36.
62. *Радаев В.В.* Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация // Экономическая социология. — 2002. — Т. 3, № 4. — С. 20–32.
63. *Б'юкенен Д.* Суспільні фінанси і суспільний вибір. Два протилежних бачення держави / Д.Б'юкенен, Р.Масгрейв; А.Іщенко (пер. з англ.). — К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2004. — 176 с.

64. *Олсон М.* Возвышение и упадок народов. Экономический рост. Стагфляция. Социальный склероз / Мансур Олсон. — Новосибирск, 1998.
65. *Wewer G.* Politische Korruption. — München, Wein : Oldenbourg Verlag, 1994. — S. 481.
66. *Барсукова С.Ю.* Реципрокные взаимодействия. Сущность, функции, специфика // Социологические исследования. — 2004. — № 9. — С. 20—29.
67. *Додлова М.Ч.* Обмен дарами в отношениях государственных служащих / М.Ч.Додлова, М.М.Юдкевич // Экономический журнал ВШЭ. — 2007. — № 3. — С. 337—362.
68. *Балтакене А.* Коррупция в государственном секторе / Актуальні проблеми розвитку управлінських систем: досвід, тенденції, перспективи: зб. матеріалів V студ. наук.-практ. конф., 22 квітня 2010 р. — Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2010. — С. 64—75.
69. *Верстюк С.* Корупція: визначення, причини появи, вплив на економіку // Економіка України. — 2001. — № 3. — С. 67.
70. *Прутська О.О.* Інституціоналізм і проблеми економічної поведінки в перехідній економіці. — К. : Логос, 2003. — С. 178—179.
71. *Сото Ернандо де.* Загадка капіталу: чому капіталізм перемагає лише на Заході і ніде більше / Ернандо де Сото; Микола Климчук (пер.). — К. : Ніка-Центр, 2009. — С. 28—32.
72. Див., приміром: TEN ECONOMIC FREEDOMS of Ukraine [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.heritage.org/Index/County/Ukraine>
73. *Gradstein M.* Institutional Traps and Economic Growth // International Economic Review. — 2008. — Vol. 49. — Iss. 3. — P. 1043—1066.

РОЗДІЛ 4

ЯКІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ЯК ПЕРЕДУМОВА Й РЕЗУЛЬТАТ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Глибинні зміни у перебігу демографічних процесів та у соціально-демографічних характеристиках населення слід розглядати у контексті загальної модернізації суспільства і, зокрема, його соціально-економічної модернізації. Водночас довготривалі й сучасні демографічні зрушення в Україні є складовою загальної демографічної модернізації на європейському й світовому просторі. Для визначення їх перспектив та соціально-економічних наслідків важливо встановити ступінь відповідності демографічних параметрів в Україні європейським взірцям та сучасним тенденціям, визначитися із її місцем у світовому демографічному розвитку, в процесах глобальних демоекономічних змін.

Двома визначальними рисами сучасного західного постіндустріального суспільства є високий життєвий рівень населення та інноваційний характер соціально-економічного розвитку. Ці дві складові тісно пов'язані, оскільки, як відзначав знаний економіст, нобелівський лауреат Р.Солу, лише науково-технічний прогрес нині з зможі забезпечити постійно зростаючий рівень життя, а рушієм НТП в умовах знаннєвої економіки, коли інформація і знання та темпи їх створення стають основними чинниками підтримання конкурентоспроможності, є людський потенціал і, насамперед, його інтелектуальна складова. З точки зору теорії економічного розвитку останній втілюється у русі від нижчого до вищого, досягненні якісно нового стану, вдосконаленні, що базується на появі кращих способів комбінації й використання обмежених ресурсів і пов'язаний з взаємодією наділених інноваційними якостями суб'єктів економічної діяльності. Тож визначальна риса сучасної економіки — це зростання ролі її суб'єкта на противагу уречевленому капіталу, коли на зміну економіці товаровиробництва йде економіка знань, ідей, а ядро економічних відносин становлять відносини з приводу використання людських знань, навичок, здібностей, компетентностей, інтелектуального капіталу. Відповідно, й загальна логіка демоекономічного розвитку полягає у тому, що з суспільно-економічним прогресом роль кількісних параметрів населення та робочої сили знижується, натомість роль якісних характеристик — неухильно зростає (кількість праці замінюється її якістю або продуктивністю). При цьому маємо визнати, що й соціально-демографічний стан України наразі відрізняється від такого у розвинутих європейських

країнах не тільки й не стільки кількісними параметрами, скільки якісними характеристиками населення. Тривала демографічна криза у нашій країні визначається не так депопуляцією самою по собі, як її поєднанням із неналежною якістю населення (насамперед, в іпостасі його здоров'я, а також деяких інших характеристик як-от пасіонарність, навчальна активність тощо).

4.1. Демографічні процеси та трансформація вікової структури населення України у контексті суспільної модернізації

Модернізація демографічних процесів: сутність, детермінанти, індикатори. Одним з найважливіших напрямів суспільного прогресу є демографічна модернізація. На думку А.Вишневського [1, с. 9], демографічна модернізація є однією з трьох ключових взаємопов'язаних складових процесу модернізації одночасно з промисловим переворотом і урбанізацією.

Встановити характер довготривалих зрушень у перебігу основних демографічних процесів, їх відповідність тенденціям модернізації, сучасним моделям народжуваності й смертності можна лише на основі поєднання кількісної оцінки цих зрушень з визначенням їх якісних особливостей та детермінант, оцінкою того, наскільки вони є наслідком глибоких системних суспільно-економічних змін, чи «вписуються» вони у загальний алгоритм соціальної модернізації.

Щодо процесу *народжуваності*, то індикатором його модернізації на нинішньому етапі є, на нашу думку, вже не тільки (і навіть не стільки) підвищення «економічності» відтворення населення (що визначається співвідношенням рівня народжуваності й смертності немовлят), скільки якісні характеристики відтворюваних поколінь (стан здоров'я дітей, їх освіченість тощо), а також ті зміни в структурних характеристиках народжуваності (в її повіковому профілі, співвідношенні між шлюбною та «позашлюбною» складовою тощо), які свідчать про розширення свободи вибору у питаннях відтворення потомства, про лібералізацію цієї сфери.

На тому етапі демографічного розвитку (а це так званий другий демографічний перехід), в який з останньої третини минулого сторіччя вступили розвинуті європейські країни, а згодом — й Україна, роль регулятора демографічної динаміки переходить саме до народжуваності, яка тривалий час утримується на критично низькому рівні. Дана стадія суспільного розвитку характеризується прагненням індивіда до самовираження, свободи вибору і особистісного розвитку, власного життєвого стилю та емансипації, що виливається у більш пізній вступ до шлюбу і народження пер-

шої дитини, швидке зростання кількості розлучень та незареєстрованих шлюбів (у т. ч. повторних), збільшення частки позашлюбних народжень. Визначальною демографічно значущою рисою цього етапу соціально-демографічної історії є довготривале зниження народжуваності до рівня, нижчого ніж той, що забезпечує просте відтворення населення, причому наразі це обумовлено принципово новими чинниками (порівняно з тими, що діяли на етапі першого демографічного переходу), переважно — розвитком індивідуалістично орієнтованої системи цінностей і відповідними змінами норм демографічної поведінки [2].

Сучасний етап демографічної історії зумовлений паралельними тенденціями подальшого економічного зростання, підвищення освітнього й інтелектуального рівня, прискореного поширення нових ідей та «пост-матеріальних» цінностей, нетрадиційних підходів, лібералізму й толерантного ставлення до поведінки, яку раніше розглядали як девіантну чи аморальну. Поширення такої поведінки не в останню чергу відбувається під впливом високого рівня добробуту, максимальної легалізації розлучень і абортів, формування культу «самореалізації» (а не певних зобов'язань і необхідності наслідувати авторитети), можливості вибору особистістю тієї моделі життя, яка для неї найбільш зручна [3]. Демографічними проявами-результатами вищезгаданих суспільних тенденцій стали, зокрема, поширення консенсуальних партнерських союзів, збільшення масштабів безшлюбного материнства, зростання несталості традиційних шлюбів тощо.

Специфіка змін у рівні та моделі народжуваності в Україні у період її незалежності полягає в їх зумовленості сумісним впливом кризових суспільно-економічних явищ трансформаційного періоду (1990-х років) з явищами, притаманними вищезгаданому сучасному етапу демографічного розвитку (другому демографічному переходу), настання якого у країні прискорилося внаслідок посиленого імпорту нових соціальних та економічних інститутів, взірців поведінки (у т. ч. у шлюбно-сімейній сфері), притаманних країнам з розвинутою ринковою економікою.

Одним із аргументів «на користь» думки про те, що трансформаційні зрушення у динаміці та структурі народжуваності в Україні спровокувала не тільки економічна криза перехідного періоду, а й більш фундаментальні й новітні детермінанти сучасного демографічного розвитку, є та обставина, що з початком посткризового відновлення економіки не відбулося повернення до колишніх моделей шлюбу і народжуваності як в нашій країні, так і в інших постсоціалістичних країнах. Що стосується власне України, то, на нашу думку, чинники другого демографічного переходу почали превалювати у нас як детермінанта народжуваності здебільшого вже в останнє десятиріччя.

Однією з характерних структурних змін у народжуваності, які в Україні найбільш яскраво виявились вже в останнє десятиліття, є специфічне «постаріння» материнства, зумовлене поширенням феномену «відкладання» народження дітей до моменту здобуття професійної освіти, економічної незалежності.

Аналіз кривих повікової народжуваності та детермінант їх змін за останні десятиріччя (рис. 4.1) підтверджує вищезначене припущення, що вікова модель народжуваності в Україні змінювалась під впливом двох груп чинників: умов компенсаційного приросту народжуваності у період виходу з кризи перехідного періоду (переважно перша половина щойно минулого десятиріччя) та більш загальних і довготривалих факторів постаріння народжуваності (які діють у межах другого демографічного переходу).

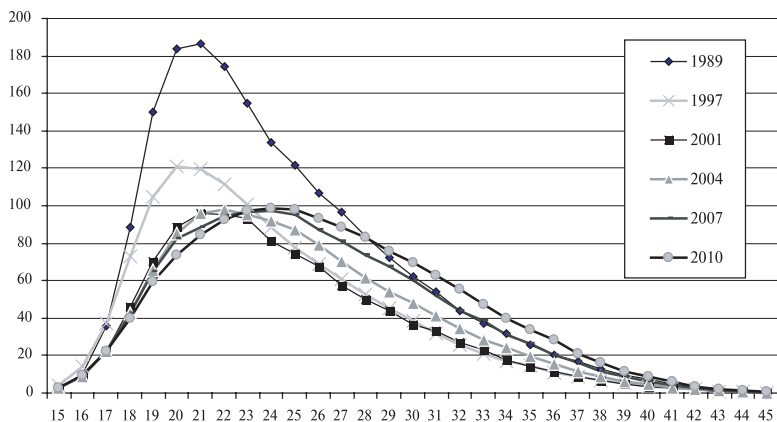

Рис. 4.1. Повікові коефіцієнти народжуваності жінок України, ‰

Джерело: Розрахунки за даними Держстату України.

Як видно з рис. 4.1, у першій половині минулого десятиліття «зсув» кривої народжуваності вправо був у цілому незначним: підвищення інтенсивності дітонародження, що спостерігалось у жінок, старших 25 років, було зумовлено переважно тимчасово діючим фактором — реалізацією народжень первістків (рідше — других дітей), які були «відкладені» у найтяжчі роки соціально-економічної кризи перехідного періоду (а отже, відбулись у цих матерів пізніше). Однак саме по завершенню (у цілому) періоду компенсації народжуваності, її «постаріння» триває, понад те, воно стало дещо інтенсивнішим і, на наш погляд, вже здебільшого зумовлене поширенням нової (для України) моделі дітородної поведінки

(моделі «пізнього піку народжуваності»), яка повною мірою притаманна більш розвинутим західно- та північноєвропейським країнам (рис. 4.2).

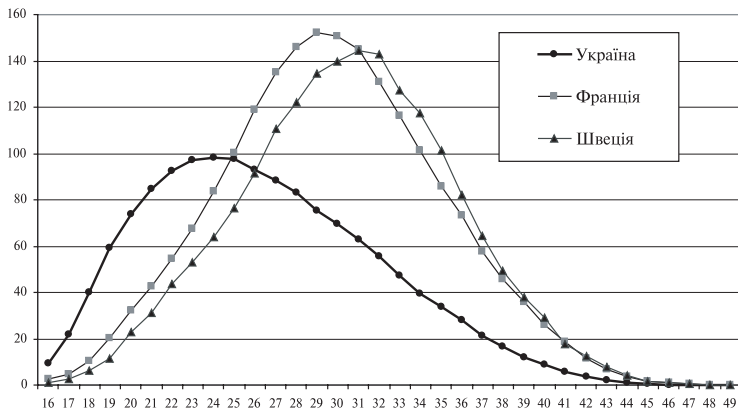

Рис. 4.2. Повікові коефіцієнти народжуваності жінок Франції, Швеції та України (2009–2010 рр.), ‰

Наразі «модальним» віком дітонародження у нашій країні є вік 24 роки (проти 21 року – у 1999 р. та 2001 р., 22 років – у 2004 р.). Водночас модальний вік народження дитини у згаданих західно- та північноєвропейських державах становить 29–31 рік. Так що, судячи з дедалі більшого поширення західних взірців дітородної поведінки, процес «постаріння» материнства в Україні має ще значні резерви для свого прогресування і, очевидно, триватиме й у майбутньому.

Як видно з рис. 4.3, перехід до досліджуваної сучасної моделі дітородної поведінки більш вираженим є у міських жінок України, однак останніми роками він прискорився і в сільській місцевості. Щоправда, не можна ігнорувати те, що на «зміщення» вправо кривої народжуваності останніми роками впливали, поряд з тенденцією до більш пізнього народження первістка, також і й позитивні зрушення в структурі народжуваності за черговістю народженої дитини («на користь» дітей другої–третьої черговості), які були особливо виражені саме у сільській місцевості країни. Тому не зайвим буде порівняння за типом поселення вікових характеристик народження саме першої дитини. Так, якщо у 2010 р. модальний вік народження першої дитини у містах становив 24 роки, то у сільській місцевості – 21 рік.

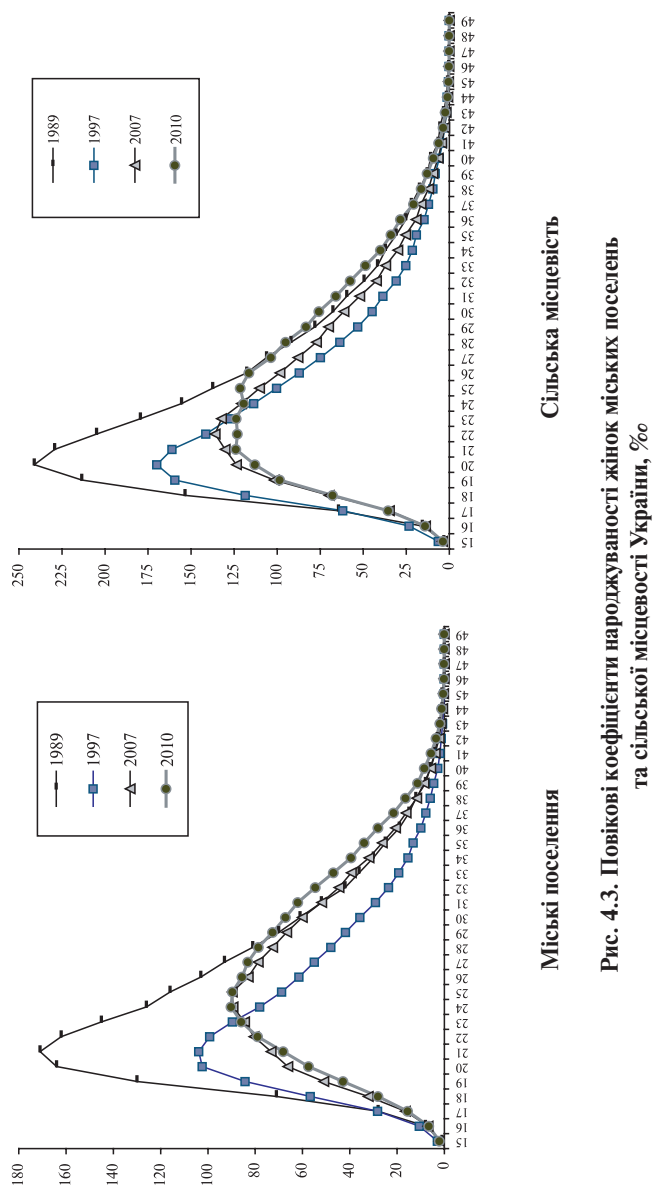

Рис. 4.3. Повікові коефіцієнти народжуваності жінок міських поселень та сільської місцевості України, ‰

Джерело: Розрахунки за даними Держстату України.

Про незавершеність процесу переходу до сучасного повікового профілю народжуваності в Україні (а надто – у сільській місцевості) свідчить, зокрема, і порівняно висока частота ранніх (у т. ч. підліткових) народжень у жінок: частота дітонародження у віці до 18 років (коли зазвичай вагітність не є планованою) в Україні наразі вчетверо перевищує таку для Франції і більш ніж всемеро – показники для Швеції. При цьому в самій Україні інтенсивність ранньої (у віці до 19–20 років) народжуваності у сільських жінок в 1,7–2,4 разу перевищує таку для молодих городянок.

Ще однією з соціально-демографічних ознак сучасної моделі народжуваності є поширення так званої позашлюбної народжуваності, тобто збільшення частки дітей, народжених матерями, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі. Основним чинником різкого зростання частки позашлюбних народжень у більшості країн Європи вважається широке розповсюдження незареєстрованих шлюбних союзів (cohabitation) [3, с. 78]. Стрімке зростання питомої ваги дітей, народжених поза юридично оформленим шлюбом, у більшості цих країн спостерігається приблизно з 80-х років минулого століття [3, с.13, 78–79]. У сучасній Європі ця тенденція є доволі всеосяжною, хоча й мають місце істотні відмінності щодо частки позашлюбних народжень у країнах з різною соціально-економічною ситуацією, культурними та релігійними традиціями тощо.

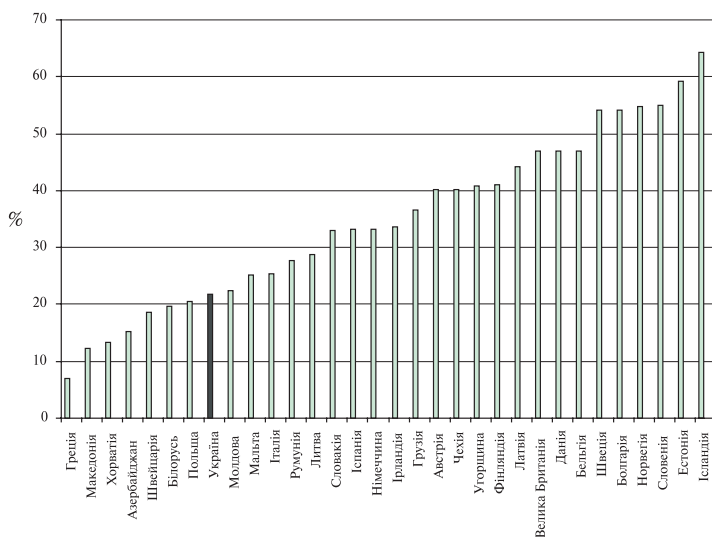

Рис. 4.4. Частка дітей, народжених жінками, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі, в Україні та в інших країнах Європи у 2010 р.

Нині частка позашлюбних народжень є нижчою у країнах південної (Греція, Італія) та почасти – східної Європи (Македонія, Хорватія), де більшою мірою збереглися традиційні уявлення щодо розподілу сімейних і гендерних ролей, деякою мірою – й патріархальні традиції. У той же час у більшості країн північної Європи (як-от: Ісландія, Швеція, Естонія, Норвегія) народжуваність поза зареєстрованим шлюбом нині вже є переважаючою, та й у багатьох західноєвропейських країнах частка «позашлюбних» дітей близька до 40–50%. Як це видно з рис. 4.4, Україна у ряду європейських держав, ранжованому за даним показником, дотепер ще більшою мірою «тяжіє» до групи країн з нижчою часткою позашлюбних народжень: поза зареєстрованим шлюбом тут народжується близько 22% дітей.

В Україні стабільне підвищення частки позашлюбних народжень спостерігається з кінця 1980-х років (на той час поза офіційно зареєстрованим шлюбом народжувалась 1/10 частина усіх малюків). Внаслідок невинного й прискореного (особливо наприкінці 1990-х – початку 2000-х років) зростання цієї частки, вже через п'ятнадцятиріччя поширеність позашлюбних народжень в Україні стала вдвічі більшою (рис. 4.5). Однак і тепер частка немовлят, народжених жінками, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі, хоч і повільніше, але підвищується.

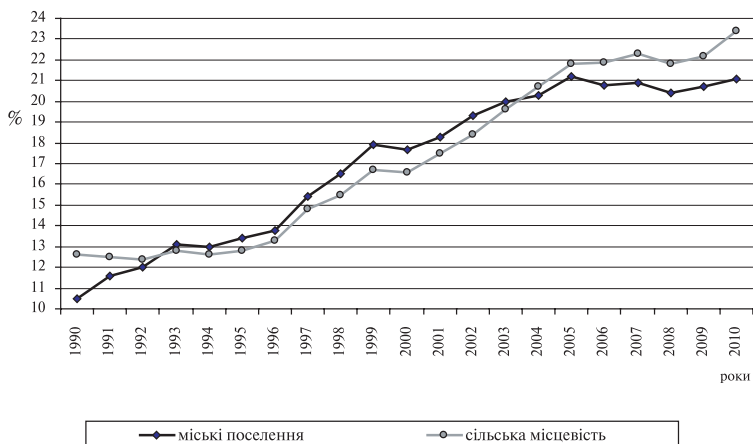

Рис. 4.5. Частка дітей, народжених жінками, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі, в Україні за типом поселення, %

Джерело: Розрахунки за даними Держстату України.

Привертає до себе увагу, що частка позашлюбних народжень у сільській місцевості країни в останнє п'ятиліття стало перевищує таку у місь-

ких поселеннях. Комбінований структурний аналіз сукупностей новонароджених за шлюбним станом матері, її віком та черговістю народженої дитини у містах і селах показує, що сільська «перевага» за часткою позашлюбних народжень стосується, головним чином, народження первістків (почасти — других дітей) у молодих жінок, серед яких нині більш поширеним є як власне безшлюбне материнство, так і практика співжиття без офіційної реєстрації шлюбних стосунків.

Нова повікова та шлюбна/позашлюбна модель народжуваності формується під впливом багатьох чинників та диктує необхідність відповідних змін у соціально-демографічній політиці. Серед значущих чинників структурних змін у народжуваності — «подорожчання» процесів утримання й виховання дітей та підготовки їх до праці, підвищення продуктивності жіночої зайнятості, соціальне визнання практик поєднання жіною економічної діяльності з генеративною, зміни щодо системи уявлень щодо гендерного розподілу соціальних і сімейних ролей, традицій міжпоколінної взаємодії тощо.

Становлення сучасної моделі народжуваності зумовлює нові вимоги до політики підтримки дитородної активності населення, висуваючи на передній план ту її складову, що пов'язана зі створенням належних умов для поєднання материнства з професійною зайнятістю, а також різних інструментів непрямої як фінансової, так і організаційної підтримки матерів/батьків протягом усього періоду народження і виховання їхніх дітей. Крім того, віддаючи належне певним перевагам моделі «пізньої народжуваності» з точки зору формування економічного підґрунтя для народження і виховання дітей, становлення відповідального батьківства тощо, слід враховувати й певні несприятливі риси та ризики, породжувані нею, як-от: поглиблення ментально-психологічного розриву між поколіннями батьків та дітей, медико-генетичні ризики пізніх вагітностей та пологів, можливі ризики раннього сирітства тощо. Згадані ризики й проблеми в Україні, з огляду на незадовільний стан здоров'я населення й певні вади медичного обслуговування, можуть набути особливо гострого характеру, тож необхідність запобігти їм має бути заздалегідь врахована у соціально-демографічній політиці.

Смертність та тривалість життя. Сутність модернізації у царині смертності і тривалості життя населення — перенесення на більш пізній вік настання смерті від визначених причин смерті або навіть повне їх виключення [4]. Відбувається заміна екзогенних детермінант смертності ендегенними.

Модернізація смертності призвела до зростання тривалості життя людей і стала одним із головних досягнень людства в XX ст. Сукупність процесів, що докорінно змінили хід вимирання поколінь, дістала назву «епідеміологічного переходу» (Omran, 1971). Суть його вбачається в тому, що

досягненням суспільством певного, досить високого рівня розвитку йде зміна одного типу патології (визначального для характеру захворюваності і смертності населення) іншим її типом. Відповідних змін зазнає структура хвороб і причин смерті. Незважаючи на різноманітність умов і факторів, що впливають на здоров'я населення в різних країнах, ці закономірні зміни у XX ст. поширилися у глобальному масштабі. Причому, незалежно від рівня розвитку конкретної країни, єдина спрямованість дає себе знати у схожій динаміці показників смертності і тривалості життя, однотипних змінах структури патології, причин смерті і патогенних чинників. Таке зниження смертності відбулося у результаті економічних і організаційних суспільних змін, розвитку сучасної системи охорони здоров'я, зокрема санітарно-епідеміологічної служби тощо. Свій внесок вклали передусім заходи боротьби з інфекційними захворюваннями і імунізацією, що охопили практично все населення; санітарно-гігієнічна просвіта; розвиток медичної науки і техніки та досягнення сучасної фармацевтики; збільшення забезпеченості медичним персоналом на душу населення і покращання його кваліфікації; більш безпечні умови проживання і праці. Все це у сукупності давало змогу запобігати ще нещодавно смертельним недугам, або ж «зсувати» настання смерті на відносно пізніший час.

Вищеназване (тією або іншою мірою, з певними особливостями і закономірностями) стосується всіх країн світу, в т. ч. України. Однак в нашій країні зміни смертності впродовж минулого сторіччя і дотепер відзначалися нерівномірністю (спостерігались підйоми і падіння показників), непослідовністю, особливостями процесу залежно від вікової групи або статі тощо. На відміну від розвинутих європейських країн, де поступове зниження рівня смертності відбувалось практично однаковими темпами у всіх вікових групах, в Україні зміни смертності були неоднорідними. Значний внесок у зростання тривалості життя у середині XX ст. дало зниження смертності дітей віком 0–14 років (за рахунок передусім зменшення втрат внаслідок інфекційних хвороб і хвороб органів дихання). Звичайно, далися взнаки і послідовна пріоритетна реалізація політики, спрямованої на удосконалення допомоги матері та дитині, і поступове зниження народжуваності в країні. Натомість накопичувалися несприятливі зміни зі зростання смертності у працездатному віці, особливо чоловіків.

В результаті, якщо ще у 1965 р. Україна була практично на одному рівні з розвинутими країнами за показником тривалості життя, то пізніше відмінність стала стрімко збільшуватися. На тлі стійкого зростання у західних країнах, спостерігалась спочатку її стагнація, а з кінця 1980-х років — зниження. Саме передчасна смертність визначала наприкінці минулого сторіччя (і визначає досі!) розрив у тривалості життя українців і мешканців країн ЄС, причому досить значна частина його зумовлена неприродними причинами смерті.

Зазначимо, що основна частка (73%) передчасної смертності зосереджена у відрізку працездатного віку. В Україні, як і в країнах колишнього соціалістичного табору, рівні передчасної смертності є значно вищими (більш як у два рази), ніж у країнах ЄС, а порівняно зі «старими» членами ЄС, такими як Швеція, навіть майже вчетверо (рис. 4.6).

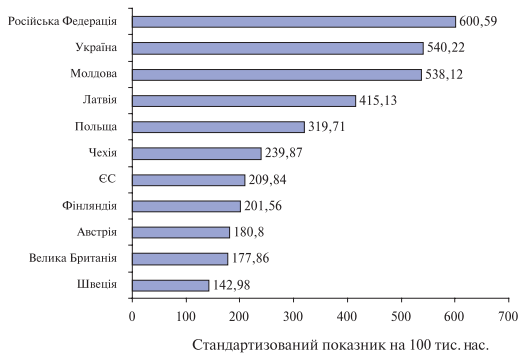

Рис. 4.6. Передчасна смертність (0–64 років) у країнах Європи, 2009 р.

Джерело: Європейська база даних ЗДВ (HFA–DB), Європейське регіональне бюро ВООЗ.

Якщо ж проаналізувати відмінності смертності до досягнення 65 років за статтю, виявляється, що ступінь переважання показника для українських чоловіків є вищим, ніж для жінок. Диспропорція хоча і дещо зменшилася порівняно з 2005 р. (з 3,3 разу до 2,9), однак є неприпустимо великою (рис. 4.7).

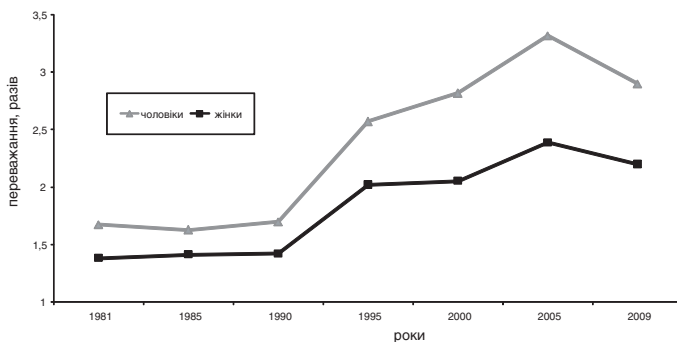

Рис. 4.7. Переважання рівнів передчасної смертності в Україні порівняно з країнами Європи

Джерело: Європейська база даних ЗДВ (HFA–DB), Європейське регіональне бюро ВООЗ.

При порівнянні із розвинутими країнами спостерігаються відмінності не лише у величині співвідношення смертності чоловіків і жінок, а й спрямованості його динаміки. Так, у європейських країнах в цьому вже з 70-х років минулого століття спостерігається поступове зниження або стабілізація (у США – серед білих чоловіків). В Україні процес переважання смертності чоловіків над смертністю жінок прогресує. Переважання рівнів передчасної смертності порівняно з жінками в Україні зросло впродовж останніх 25 років з 2,5 до 3 разів (у країнах ЄС воно практично не змінилося, коливаючись у межах 2–2,1 разу).

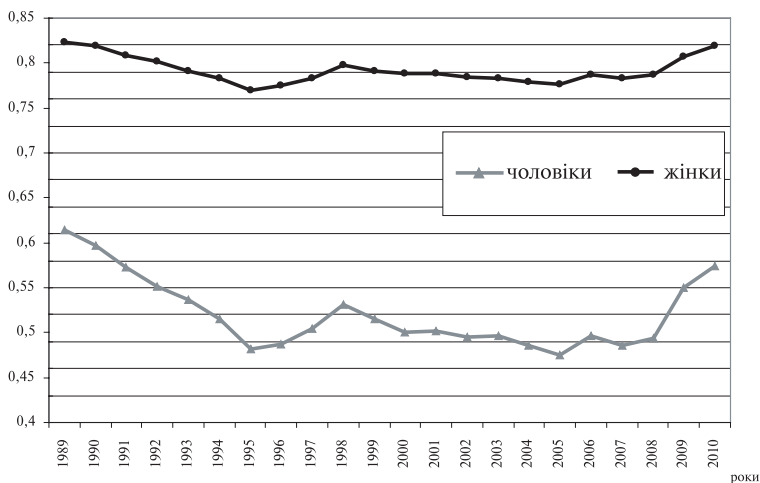

Рис. 4.8. Ймовірність дожити до 65 років

Джерело: Авторські розрахунки за даними Держстату України.

Надсмертність українських чоловіків ілюструє відмінність у ймовірності дожити до 65 років (рис. 4.8). Порівняно з жінками, вони мають набагато нижчі шанси не вмерти передчасно. Навіть з огляду на певне зниження смертності останніх років, розрив у ризику настання передчасної смерті з співгромадянками вражає.

«Хвороби цивілізації», або хронічні неінфекційні хвороби, які визначають основну частку смертей у країнах ЄС, посідають у структурі смертності в Україні відносно меншу частку. Так, новоутворення в 2010 р. стали причиною смерті всього у 12,7% випадків смерті, тоді як в Євросоюзі їх частка вдвічі вища. Новоутворення, до речі, спричиняють основну частку смертності до 65 років у розвинутих країнах. В Україні найбільшу частку у структурі передчасної смертності обумовлюють хвороби системи кровообігу (понад третину, 35,5%).

Натомість за рівнем передчасної смертності від інфекційних захворювань Україна перевищує показники ЄС майже у 10 разів, і понад дві третини смертей припадає на чоловіків. При цьому і тривалість здорового життя в Україні набагато менша, ніж у розвинутих країнах.

Незавершеність демографічної модернізації, передусім модернізації смертності, А.Вишневський оцінює як суть національної демографічної проблеми Росії⁴. Причиною вважається те, що відбулась «революція антибіотиків», але не здійснилась «революція здорового способу життя» [1]. Це ж можна сказати і про процес модернізації смертності в нашій країні. Успіхи пов'язуються із впровадженням сучасних технологій, однак не спираються ані на відповідні економічні механізми, ані на соціокультурні зміни, що є необхідною базою для постійного оновлення і удосконалення стратегій боротьби зі смертністю у західних країнах [1, с. 258]. Ще на початку ХХ ст. соціальне бачення проблем охорони здоров'я часто підмінялось медико-технологічним, і ця тенденція спостерігалась і впродовж останніх десятиріч. В сучасному українському суспільстві більш прийнятним видається «всім миром» збирати гроші і віддати останні кошти на високовартісну операцію або чудодійні ліки, а регулярне проходження профілактичного огляду або постійний прийом необхідних медикаментів, будь-яка активність щодо збереження і зміцнення здоров'я для значної частини українців залишається непотрібним, неактуальним або обтяжливим.

Українські громадяни усвідомлюють цінність здоров'я. Так, під час опитування домогосподарств (2009 р.) за першим ступенем значущості найбільших соціальних і особистих цінностей основний пріоритет домогосподарства віддали здоров'ю (82%), другий — сім'ї та дітям (65%) та третій — матеріальному добробуту (50%). Коли щодо першочерговості спрямування можливих додаткових коштів було запропоновано визначити три пріоритетні напрями, 56% домогосподарств повідомили, що у разі значного збільшення доходів спрямували б додаткові кошти, у першу чергу, на лікування. Однак дуже часто це залишається декларацією, лише незначна частка зважується на реальні зміни щодо дотримання здорового способу життя, відмову від шкідливих звичок, інвестування коштів і часу на власне оздоровлення, заняття спортом, раціональне харчування тощо.

Парадокс полягає в тому, що чільне місце на шкалі життєвих цінностей, яке українські громадяни відводять здоров'ю (за даними численних соціологічних обстежень), неприродним чином поєднується зі значною поширеністю факторів ризику і схильністю до нездорового способу життя. Наприклад, незважаючи на досить високий рівень незадоволеності власним здоров'ям, з

⁴ А.Подлазов вважає, що внаслідок зростаючого тренду вживання спиртного модернізація смертності в Росії не просто зупинилась, а змінилась демодернізацією.

одного боку, та усвідомлення ризику тютюнопаління для здоров'я — з другого, цю шкідливу звичку має майже чверть (22%) населення у віці, старшому за 12 років. Наявні проблеми зі здоров'ям зазвичай спонукають до звернення по допомогу запізно, коли потенційний вплив на них стає менш ефективним і більш економічно витратним.

Як на державному, так і галузевому рівнях все більшою мірою усвідомлюють, що лікування на ранніх етапах дає змогу зменшити навантаження на систему охорони здоров'я, що, в свою чергу, переносить акцент з лікувальної допомоги на профілактичну і обертається значним економічним ефектом. Важливо, щоб ця теза була осмислена і пересічними українцями, і не просто взята до відома, а й щоб спонукала до конкретних дій, формуючи мотивацію на збереження здоров'я як джерела соціально-економічного благополуччя в умовах конкуренції. Адже поганий стан здоров'я спричинює вищу ймовірність не реалізувати власний потенціал (репродуктивний, трудовий, творчий тощо) та померти передчасно.

Нещодавні опитування серед української молоді, яка навчається, підтвердили: значна частина молодих людей веде такий спосіб життя та дотримується таких форм поведінки, що можуть зашкодити їх здоров'ю [5, 6]. І це при тому, що майже кожен третій респондент вважає власне здоров'я посереднім⁵ (28%), і самооцінка здоров'я падає з дорослішанням опитаних.

До висновку, що тривалість життя більшою мірою залежить від способу життя, ніж від спадковості, дійшли вчені Сальгренської академії в Гьотеборгу (Швеція) за результатами дослідження «Чоловіки 1913» [7]. У 1963 р. 855 50-річних чоловіків після обстеження у кардіолога, оцінювання функціонального стану серцево-судинної і дихальної систем та опитування з метою з'ясування сімейного анамнезу і соціально-економічного статусу було включено до проекту. Цю групу послідовно обстежували при досягненні ними 54, 60, 67, 75, 80 і 90 років. До 2003 р., тобто до 90-річного віку, дожили 111 (13%) осіб. З'ясувалось, що незалежно від спадку, отриманого від батьків, більший шанс довголіття мали ті чоловіки, що не палили, вживали небагато кави, мали низькі рівні артеріального тиску і холестерину крові, досягли до 50 років досить високого достатку (зокрема, мали високовартісне житло). Тобто низький рівень кардіоваскулярних факторів ризику, високий соціально-економічний статус і гарні функціональні можливості, незалежно від виживання батьків, характеризують чоловіків, яким судилося переступити дев'ятий десяток.

Отже, за влучним висловом академіка О.О.Богомольця, довгий і продуктивний людський вік досягається «розумним управлінням своїм життям».

⁵ Найбільше незадоволені станом свого здоров'я дівчата з ПТНЗ, серед яких 58% оцінили його як «посереднє» і «погане».

Підкреслюється, що наріжним каменем модернізації суспільства є формування соціальної відповідальності та позитивного соціально-психологічного клімату. Одним із очікуваних результатів Концепції Загальнодержавної програми «Здоров'я 2020: український вимір» на 2012–2020 рр. є формування у населення відповідального ставлення до свого здоров'я [8].

Таким чином, на сучасному етапі Україна має істотні резерви, обумовлені епідеміологічним переходом і модернізацією процесу смертності, для подовження тривалості життя, передусім за рахунок зниження передчасної смертності населення.

Однак потрібно також усвідомлювати, що модернізація смертності, поряд з подовженням життя за рахунок запобігання передчасній смерті, сприяє подовженню життя невиліковно хворих, що веде до накопичення хронічної патології і зростання частки людей, які потребують довготривалого догляду і лікування. Це, в свою чергу, висуває нові вимоги перед системою охорони здоров'я і соціального захисту і потребує відповідних (безперервно зростаючих!) фінансових і людських ресурсів.

Складні завдання перед національними системами охорони здоров'я ставить процес старіння населення. У розвинутих країнах висловлюється стурбованість з приводу зростання витрат на охорону здоров'я і забезпечення належного рівня і якості медичного обслуговування старіючого населення та послуг в області довгострокового догляду за літніми людьми. З другого боку, швидке старіння населення і пов'язане з цим процесом підвищення попиту на послуги в області охорони здоров'я створюють додаткове навантаження на наявні ресурси системи охорони здоров'я.

Завдання адаптації існуючих систем охорони здоров'я і організації довгострокового догляду до демографічних та епідеміологічних змін є дуже масштабним, але, безумовно, не нерозв'язним. Хоча старіння населення сприяє зростанню витрат на охорону здоров'я, воно, очевидно, переважно не є найважливішим чинником, що веде до їх збільшення. Першою рушійною силою тут є прогрес у медичній науці, фармацевтиці та інших технологіях, які одночасно з удосконаленням медичної допомоги призводять до її здорожчання.

Старіння населення як імператив суспільно-економічної модернізації. Головним демографічним чинником, що справляє визначальний вплив на весь суспільно-економічний розвиток у XXI ст., безперечно, є старіння населення. Процес старіння охопив населення усієї земної кулі.

Старіння населення — закономірний глобальний процес, демографічна ознака й наслідок цивілізаційного прогресу, зниження дитородної активності населення та результат досягнутих людством успіхів у подовженні тривалості життя. Саме старіння населення та його наслідки не-

малою мірою визначають соціально-демографічний портрет розвинутого суспільства нині й на перспективу. За результатами більшості сучасних демографічних прогнозів [9–11], ХХІ ст., на відміну від ХХ-го «століття зростання», буде «століттям старіння». Частка осіб, які досягли «першого порогу старості» (60 років) у населенні світу становить 11%, осіб, старших 65 років — близько 8%. Основним регіоном з найвищою часткою літніх осіб на сьогодні є Європа (майже 22% населення представлено особами у віці 60 років і старше, понад 16% — особи віком 65 років і старше).

Старіння є одним із проявів трансформації вікової структури населення у процесі демографічного переходу. Воно проявляється у збільшенні частки осіб похилого віку та особливо — у зміні співвідношень між поколіннями. У цілому процес старіння за своєю сутністю є позитивним, таким, що свідчить про доволі високий рівень соціального розвитку, зокрема, про досягнення у царині зниження смертності й подовження тривалості життя.

Та обставина, що світове населення доживає до похилого віку, є одним з головних досягнень сучасного суспільства. Сьогодні люди живуть набагато довше, ніж сто років тому, що свідчить про успіхи в області медицини, організації харчування і розвитку технологій. Старіння населення відкриває нові можливості, пов'язані з активною участю старших поколінь як в економічному, так і в соціальному житті. Водночас старіння створює серйозні проблеми, зокрема, у забезпеченні фінансової життєздатності пенсійних систем, покритті витрат на системи охорони здоров'я і всебічному використанні потенціалу літніх людей як активних учасників процесу суспільного розвитку. Однак історичний досвід доводить — щоразу, коли людство ставало перед проблемою обмеженості ресурсів, це було могутнім поштовхом для подальшого прогресу у сфері науки й технологій.

У доповіді другої (Мадридської) Всесвітньої асамблеї з проблем старіння наголошується, що старіння має сприйматися як звершення, а навички, досвід і ресурси старших вікових груп — розглядатися як фактор зростання, та що «в сучасному світі накопичені безпрецедентні багатства і технологічний потенціал, наявні винятково сприятливі умови для того, щоб забезпечити чоловікам і жінкам можливість дожити до похилого віку більш здоровими та забезпеченими; домагатися повнішої інтеграції людей похилого віку і їх всебічної участі у житті суспільства; дати їм можливість більш вагомому внеску в життя їх громад і розвиток суспільства; і неухильно підвищувати якість догляду і підтримки людей похилого віку, коли вони цього потребують» [12, с. 3].

Україну очікує поглиблення процесу старіння населення на середньо- і довгострокову перспективу — саме поточне сторіччя буде періодом триваючого старіння її населення. Вже наразі Україна належить до країн

з високим рівнем постаріння населення: за часткою осіб віком 60 років і старше у населенні вона замикає групу з 25 найстаріших країн світу (рис. 4.9). Однак через порівняно низьку тривалість життя, вона має й помітно меншу, ніж розвинуті європейські країни, частку осіб найстарших вікових груп (понад 70 або старших 80 років) у складі населення.

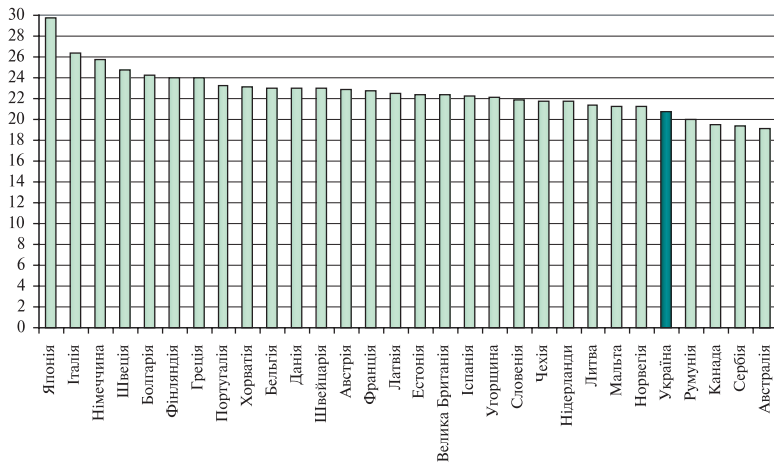

Рис. 4.9. Частка осіб віком 60 років і старше в населенні тридцяти найстаріших країн світу (станом на 2010 р.), %

Джерело: World Population Ageing, 2010.

Слід констатувати, що протягом минулого десятиріччя країні не вдалось скористатись належним чином тим «демографічним дивідендом», який випав їй на переломі ХХ–ХХІ сторіч, коли ще не вийшли на пенсію останні чисельні покоління повоєнних років народження, і міг бути використаний для прискорення реформування у цей період пенсійної системи, адаптації охорони здоров'я до потреб старіючого населення тощо.

Прискорене старіння населення на тлі низької народжуваності й депопуляції є одним із тих демографічних феноменів, які уособлюють не лише сучасні проблеми з відтворенням населення в Україні, а й мають довготривалий вплив на усі сторони життєдіяльності суспільства. У суто демографічному сенсі постаріння населення країни гальмуватиме процес її виходу з депопуляції, міцно утримуючи замкнене коло «низька народжуваність—постаріння—депопуляція». Саме через доволі високий рівень постаріння населення депопуляція в Україні в осяжній перспективі триватиме навіть за підвищення народжуваності й зниження смертності. Депопуляція та її провідна детермінанта й «супутник» — старіння населення

в Україні — своїми основними економіко-демографічними наслідками матимуть скорочення чисельності й частки трудоактивних контингентів у населенні (а відтак — формування з часом певного дефіциту робочої сили), збільшення демоекономічного (і, відповідно, податкового) навантаження на працездатне населення, скорочення фінансових можливостей щодо соціального забезпечення в умовах загального зростання попиту на соціальні послуги з боку осіб похилого віку, самотніх, малозабезпечених. Негативний вплив високого ступеня постаріння населення в Україні і деформованості його вікового складу пов'язаний і з хвилеподібною динамікою загальної чисельності населення та його вікових контингентів, що тривалий час гальмуватиме формування демографічних передумов сталого соціально-економічного розвитку. Внаслідок старіння населення збільшуються втрати його життєвого й трудового потенціалів, зростає економічне «навантаження» працездатних непрацездатними.

Із соціально-економічних позицій найбільш суттєвим наслідком старіння населення та його сталого природного убутку в Україні є те, що ці демографічні тенденції зумовлюватимуть подальше скорочення бази відтворення трудового потенціалу. Зокрема, вже у найближчі 15–20 років абсолютна і відносна чисельності перспективних з точки зору формування і відтворення трудового потенціалу населення його вікових контингентів (осіб допрацездатного і працездатного віку) в Україні має помітно скоротитися. Процес скорочення чисельності потенційних працівників (осіб працездатного віку) особливо прискориться у 2015–2020 рр. внаслідок виходу у цей час за межі працездатного віку найбільш численних поколінь. Основною причиною прискорення процесу старіння населення у цей період буде не так передбачене даним прогнозом певне збільшення тривалості життя, як низька народжуваність у 1990-і — на початку 2000-х років та порівняно висока — наприкінці 1950-х — початку 1960-х років.

Як засвідчують результати прогнозних розрахунків, виконаних за середнім варіантом демографічного прогнозу для України, у найближчі десятиліття демографічне навантаження на працездатний контингент в Україні збільшуватиметься, а в його структурі вже після 2020 р. прискорено зростатиме частка навантаження саме особами післяпрацездатного віку.

Демографічні прогнози також свідчать про те, що у сільській місцевості (де спостерігається певне «вичерпання потенціалу» старіння населення) слід чекати деякого зниження рівня постаріння, тоді як у міських поселеннях — його підвищення. У зв'язку з цим відмінності у рівнях «навантаження» працездатних за віком непрацездатними в містах і селах згладжуватимуться. Оскільки «навантаження» в містах значно зросте, посиляться побутове навантаження на міських жінок, що загострить проблему розвитку суспільних форм догляду за людьми похилого віку. Як зазначає професор Й. Шмід щодо ситуації в Європі, «у зв'язку з невеликим розміром сім'ї і роботою жінок буде

відчуватись брак рук для повсякденного догляду за батьками похилого віку. Субсидії на повсякденний догляд для жінок мають бути вищими усіх інших потенційних джерел прибутку» [13].

Якщо у нашій країні орієнтуватися виключно на можливості сімейного догляду (інструментальної підтримки) найстаріших членів суспільства⁶, то надалі, мірою збільшення частки перестарілих осіб та інших прогнозованих змін у віковому складі населення, можливості трудоресурсного забезпечення довготривалого догляду осіб похилого віку будуть скорочуватися.

Таким чином, для забезпечення зростаючій кількості літніх людей адекватної підтримки в старості, а також надання їм можливостей отримати гідну роботу за необхідності або бажання залишатися економічно активними і доступу до належного медичного обслуговування потребуватимуться серйозні зусилля. Якщо не вдасться підвищити темпи економічного зростання і надати йому поступального характеру, то для вирішення проблем, пов'язаних зі старінням населення, доведеться збільшити навантаження на населення працездатного віку (у формі підвищення податків і збільшення інших платежів), з тим щоб зробити можливим подальший перерозподіл ресурсів на користь груп населення старшого віку на стабільній основі.

У цілому демографічне старіння певним чином порушує структуру взаємодії між поколіннями, у т. ч. між нинішніми й майбутніми. Породжувані старінням населення виклики вимагають кардинальної перебудови всієї її соціально-економічної системи, пристосування суспільства й економіки до особливостей «старого» населення, в якому кількість споживачів перевищує чисельність економічно активного населення [14]. У зв'язку з цим нині основний акцент у соціальній політиці розвинутих країн Європи робиться саме на мінімізації нинішніх і майбутніх соціально-економічних наслідків старіння населення. В ідеалі, стратегічні заходи реагування мають вживати завчасно, щоб полегшити адаптацію до цих довгострокових демографічних змін. Наслідки старіння, в кінцевому підсумку, залежать від заходів, що розробляються і впроваджуються для вирішення пов'язаних з ним складних проблем.

В Україні проблема швидкого старіння посилюється низьким рівнем життя населення та незавершеністю формування ринкових інститутів, наявність яких створює певні можливості для пом'якшення негативних економічних наслідків старіння.

Зростаюче навантаження на соціальні статті бюджету в умовах поглиблення старіння насамперед актуалізує потреби щодо збільшення

⁶ А така модель у нас дотепер реально є переважаючою.

пенсійних коштів, а також пов'язане і з формуванням додаткового «попиту» на медичні послуги з боку літнього населення, з необхідністю вкладень у розвиток спеціальних медичних технологій, орієнтованих на літнє населення, збільшення ресурсів для утримання осіб похилого віку в інтернатних закладах тощо. При цьому необхідність збільшення витрат на підтримання здоров'я громадян похилого віку, пов'язана зі зростанням їх чисельності і частки у населенні країни, у середньостроковій перспективі поєднуватиметься з потребою у збільшенні інвестицій у здоров'я осіб працездатного віку (з огляду на його незадовільний стан і високу передчасну смертність).

Слід згадати й про зумовлюваний старінням населення такий виклик економічного характеру в Україні, як старіння робочої сили за умов її недостатньої освітньо-професійної гнучкості та слабкого розвитку інститутів і традицій самоосвітньої діяльності, неперервної освіти упродовж життя, що загрожує уповільненням оновлення знань та ідей, гальмуванням науково-технічного прогресу. До речі, особливо скрутним вже наразі і на перспективу уявляється становище із поповненням робочої сили молодими кваліфікованими кадрами у тих регіонах, де нині високий рівень постаріння населення й особливо несприятливий баланс його природного руху поєднується з помітним міграційним відтоком та із «застійною» динамікою й консервативною структурою економіки і зайнятості населення (Сумська, Чернігівська, Луганська, Кіровоградська області та ін.).

Старіння населення і його працездатного контингенту виступає імперативом щодо прогресивних змін у структурі зайнятості населення, тим більш необхідних для нашої країни з огляду на збереження архаїчної структури економіки, переважання традиційних низькотехнологічних та трудомісних виробництв, поширення застарілих технологій та устаткування, шкідливих або важких умов праці, що, по-перше, аж ніяк не сприяє довготривалому збереженню здоров'я і працездатності та, по-друге, суперечить трудовим (у т. ч. власне фізіологічним можливостям старіючої робочої сили).

Нарешті, не можна не відмітити певні негативні соціальні (й, зокрема, соціально-психологічні) наслідки старіння в Україні, які пов'язані з тим, що вік індивіда у нашому суспільстві виступає чинником і приводом для різних дискримінаційних практик у різних сферах (щонайбільше — у соціально-трудовій, освітній, але, крім того, і у сімейній). Це, у свою чергу, породжує не лише такий соціально-психологічний феномен як посилення відчуженості старих людей від молоді, сприяє зростанню розриву між поколіннями в населенні, а й зумовлює такий економічний наслідок, як обмеження можливостей для збільшення особистих доходів літніх людей, а відтак — і зростання платоспроможного попиту усього населення.

Водночас слід зазначити, ще вже тепер західні дослідники дійшли низки висновків про можливості запобігання негативним економічним наслідкам старіння. Зокрема, вчені Гарвардського університету вказують на необґрунтованість перебільшення економічних загроз старіння [15].

По-перше, старіння робочої сили саме по собі не спричиняється до масштабного негативного впливу на економічне зростання. Статистичні дані доводять, що зростання тривалості життя (як фактор старіння) асоціюється також із зростанням тривалості здорового життя (health-adjusted life expectancy, HALE), а відтак — може позитивно впливати на суспільну продуктивність праці.

По-друге, показник ВВП на душу населення сам по собі не характеризує добробуту людей. Якщо застосувати метод не поперечного, а поздовжнього аналізу, виявиться, що покоління, які прожили довше життя, більше й спожили, незважаючи на те, що в окремі періоди рівень ВВП на душу міг знижуватися.

По-третє, триваліше здорове життя дає змогу подовжити термін збереження працездатності, тоді і доходи, і рівень споживання залишаються високими.

По-четверте, можна піддати сумніву тезу про те, що трансфerti всередині суспільства однозначно спрямовані від працездатних осіб до літніх. У багатьох країнах (і в Україні зокрема) доволі поширені зворотні потоки — від батьків до дорослих дітей.

А в цілому «старіюче» суспільство безумовно потребує формування «людиноцентричної» економіки, і водночас його належне пристосування до умов старіння населення даватиме можливість краще використовувати накопичений потенціал досвіду, інтелекту, меншою мірою відчувати нестачу робочої сили та «навантаження» на працездатні контингенти, оскільки нова економічна структура забезпечуватиме інтеграцію у суспільство й економічну діяльність осіб з обмеженою працездатністю, фізичними можливостями тощо. При цьому у нашій країні нова більш ефективна економіка дала б поштовх до скорочення передчасної смертності як однієї з найбільш болючих демографічних проблем сьогодення та до зростання тривалості життя. А саме вона має бути одним з основних критеріїв не лише соціального благополуччя і безпечності даного суспільства для життя, а й ефективності функціонування його економічної системи.

4.2. Соціально-економічний склад населення як індикатор суспільно-економічної модернізації

Як стан якісних характеристик населення й сукупної робочої сили, так і ступінь дієвості ринкових механізмів в Україні на початку ХХІ ст. допоки не дають підстав констатувати перехід країни до якісно нового, досконалішого суспільно-економічного стану. Ринкові перетворення не призвели свого часу до модернізації економіки країни, про що свідчить збереження відсталого технологічного складу виробництва (із доволі високою часткою енерго-сировинних товарів та проміжного продукту), його висока матеріало- й енергомісткість, зрештою, зростання виробництва переважно на старій техніко-технологічній базі, без широкомасштабного розповсюдження нових технологічних укладів, адаптації до екологічних викликів тощо. З боку соціально-демографічного виміру розвитку, слухність цього невтішного висновку підтверджується консервацією працездатно-орієнтованої соціально-професійної структури зайнятого населення з надто високою часткою представників найпростіших професій, все ще високим рівнем зайнятості у сільському господарстві (причому переважно за рахунок особистих селянських господарств), зростанням частки зайнятих у традиційних галузях сфери торгівлі й послуг (що досі акумулюють робочу силу невисокої кваліфікації й освітнього рівня) на тлі вельми незначної частки праці, задіяної у виробництві інформації, наукомісткої продукції тощо. На основі цих тенденцій, що явно свідчать не «на користь» потреб модернізації економіки, окремі дослідники констатували свого часу, що «... замість просування від індустріально-аграрної стадії макросоціальної еволюції, на якій наше суспільство перебувало на час здобуття незалежності, до стадії індустріально-інформаційної – фактично відбувався зворотний рух до попередньої стадії макросоціальної еволюції» [16, с. 8].

Темпи оновлення виробництва, розвитку сучасного суспільства у цілому наразі визначає інтелектуальний капітал. Праця і робоча сила, які в історичній ретроспективі використовувалися як поняття, що позначають фізичні зусилля, спрямовані на задоволення матеріальних потреб індивідів⁷, у сучасному постіндустріальному суспільстві асоціюються саме з інтелектуальними зусиллями, що розглядаються як потенційне джерело багатства. При цьому у суспільстві, розвиток якого ґрунтується на нароснуванні інтелектуального капіталу, «...з'являється особлива, швидко зростаюча верства, можна навіть сказати клас людей, що зайняті виключно або переважно виробництвом знань, інформації та послуг, які на них базуються» [17, с. 600]. Носієм інтелектуального капіталу як основного стратегічного ресурсу є саме ці люди, їх креативні здібності, освіта, навички, мотивації, ще не втілені (уречевлені)

⁷ Вперше у такому розумінні термін «праця» був вжитий у 1776 р.

знання. Враховуючи специфіку того етапу суспільно-економічного розвитку, який нині переживає людство, і відповідний напрям модернізації (як переходу від індустріальної до постіндустріальної стадії розвитку), можна стверджувати, що в якості провідної соціальної сили здійснення модернізаційного прориву виступає саме «новий середній клас» високоосвічених професіоналів, носіїв інтелектуального капіталу, на особливу роль якого у модернізації суспільства вказують як західні дослідники, так і вітчизняні автори [18, с. 125; 19, с. 224]. Ефективне ж функціонування економіки в умовах, коли людина стає основним носієм властивостей, необхідних для підвищення продуктивності праці, вирішальною мірою залежить від інноваційної активності носіїв інтелектуального капіталу, від того, наскільки працівники зацікавлені (матеріально й морально) у досягненні високих кінцевих результатів.

Україна має необхідні інтелектуальні ресурси для модернізації економіки, її структурної переорієнтації, однак перетворення цих ресурсів на повноцінний «новий середній клас»⁸, на головну рушійну силу подальшого соціально-економічного поступу стикається з рядом проблем. По-перше, за доволі високого освітнього рівня населення, нашу країну на тлі більш розвинутих держав світу невігідно вирізняє надто значна частка зайнятих переважно фізичною працею, зокрема, й такою, що не потребує спеціальної професійної підготовки і пов'язана з докладанням значних фізичних зусиль (рис. 4.10).

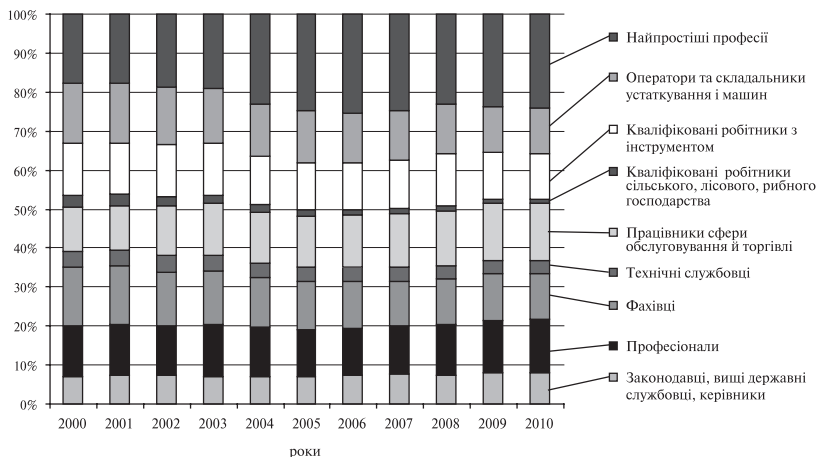

Рис. 4.10. Розподіл зайнятих в Україні за професійними групами (за даними обстежень економічної активності населення)

Джерело: Розрахунки за даними Держстату України.

⁸ «Новий клас інтелектуалів та інтелігенції» — за термінологією Гоулднера; «службовий клас» менеджерів та професіоналів — у трактуванні Н.Аберкромбі та А.Уорда.

Динаміка пропорцій прикладання праці за секторами економіки, галузевого розподілу зайнятих у трансформаційний період також не сприяла прискореному формуванню сучасного інтелектуального капіталу в Україні. Серед проблем, які мають місце у царині використання трудового потенціалу, реалізації освітньо-професійних установок працездатних осіб, здобутих ними знань та професійних навичок, одне з чільних місць посідає проблема роботи не за спеціальністю та на робочих місцях, які не потребують відповідного освітнього рівня. Значна кількість високоосвічених кваліфікованих працівників змушені займатися економічною діяльністю, що ніяк не пов'язана з профілем їх професійної підготовки. Так, за отриманим фахом нині працюють лише дещо більше половини тих, хто здобув медичну освіту, близько половини осіб, які опанували професії у галузі металургії та машинобудування, менше третини дипломованих представників фізичних, математичних та технічних наук тощо.

Особливо гостро ця проблема стоїть щодо молоді. Як засвідчують дані репрезентативного вибіркового обстеження молодих людей «Молодь України» (квітень 2010 р.), насамперед ця проблема пов'язана з незбалансованістю ринку праці та освітніх послуг, із сучасними кризовими явищами у виробництві, фінансовій сфері тощо, а відтак — із труднощами пошуку молоддю роботи за певним переліком спеціальностей, що стають майже нездоланими у сільській місцевості, невеликих містах, трудодепресивних регіонах країни.

Результати зазначеного обстеження молоді в Україні показують, що більшість молодих людей після закінчення навчального закладу націлена на роботу за спеціальністю (рис. 4.11). Однак якщо третина опитаних студентів ВНЗ та учнів ПТНЗ твердо заявляє про свій намір реалізувати набуті професійні знання та навички «за прямим призначенням», то майже половина опитаних сумнівається у можливості реалізувати свої професійні плани через наявні труднощі пошуку роботи за спеціальністю.

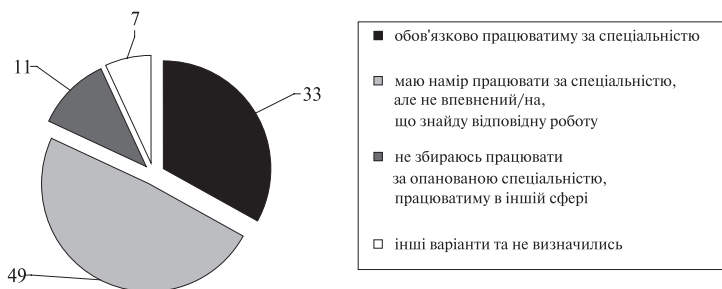

Рис. 4.11. Розподіл молоді, яка здобуває професійну освіту, за подальшими професійними планами, %

Джерело: Соціально-демографічне обстеження «Молодь України, 2010».

Водночас один із кожних дев'яти респондентів, які наразі здобувають професійну освіту, зізнався, що не збирається працювати за опанованою спеціальністю (його/її цікавить отримання вищої освіти як такої, а працювати він/вона має намір в іншій сфері); ще один з кожних чотирнадцяти опитаних не визначився стосовно подальших професійних планів або не зміг дати відповідь на запитання про те, чи збирається він/вона працювати за спеціальністю.

Результати опитування (у рамках обстеження «Молодь України») працюючої частини молоді з питань, які стосуються характеру її професійної зайнятості, свідчать, що, зрештою, за фахом, первинно набутим у навчальному закладі, працює лише трохи менше половини молодих людей (рис. 4.12). Дещо менше 2/5 працюючих молодих респондентів із різних причин працюють не за набутою у ВНЗ або ПТНЗ спеціальністю, а кожен десятий отримав іншу/нову спеціальність та працює за нею.

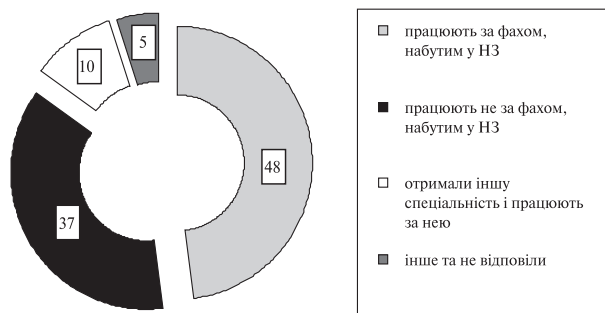

Рис. 4.12. Розподіл працюючої молоді за характером професійної зайнятості, %

Джерело: Соціально-демографічне обстеження «Молодь України, 2010».

Підтвердженням того, що в Україні сьогодні немає ефективного механізму, який забезпечував би перехід від освіти до зайнятості, слугують отримані результати дослідження причин, через які зайнята молодь працює не за набутою у навчальному закладі спеціальністю. Найбільша частка респондентів (двоє з кожних п'яти) при визначенні таких причин послалася саме на дефіцит робочих місць за фахом (рис. 4.13). Крім того, достатньо вагомим чинником неефективного використання трудового потенціалу молоді у цьому аспекті є надто низькі стандарти оплати праці у цілому, та за рядом спеціальностей зокрема, адже на фінансову неперспективність роботи за фахом послалась майже 1/5 частина респондентів. Разом з тим така сама частка опитаних заявила про зміну особистих уподобань та професійних планів як причину роботи не за спеціальністю, майже кожен дванадцятий заявив, що робота за фахом виявилась нетворчою або нецікавою тощо.

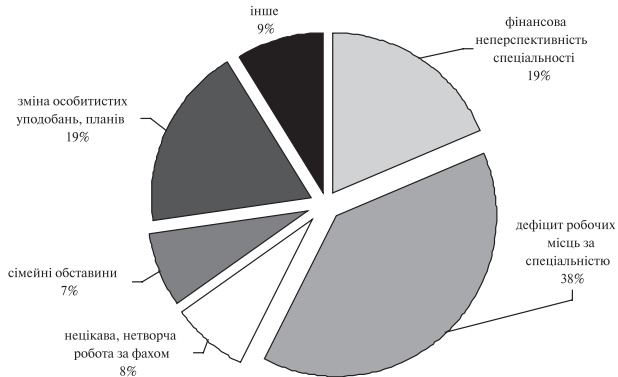

Рис. 4.13. Розподіл молоді за причинами, через які вона працює не за спеціальністю, % до загальної кількості цієї групи респондентів

Джерело: Соціально-демографічне обстеження «Молодь України, 2010».

Значущим фактором, що стримує накопичення інтелектуального капіталу в Україні, а також прогресивний розвиток системи освіти та професійної підготовки, є доволі низький попит на висококваліфікованих працівників.

Про те, що за порівняно високого рівня кваліфікації робочої сили у нашій країні її інтелектуальний потенціал використовують вкрай не-ефективно, зрештою свідчить і триваючий відтік вчених та спеціалістів за кордон внаслідок низької оплати праці, обмежених можливостей для ефективної науково-інноваційної діяльності в Україні. Загрозу для інтелектуальної безпеки країни та її подальшого техніко-технологічного й соціально-економічного розвитку становить також нестримне старіння наукових кадрів (аж до втрати певних наукових шкіл) за відсутності реальних перспектив для молоді в науці. Проблема створення належних умов для продуктивної праці високоосвічених, інтелектуальних працівників, наукових кадрів тощо у нашій країні досі стоїть вельми гостро. Внаслідок цього погіршується якісний склад наукових кадрів, порушується пропорційність їх розподілу між галузями наук, зберігається висока плінність науковців віком до 40 років, які мають хороші творчі можливості.

Сучасний вітчизняний рівень оплати праці високоінтелектуальних працівників аж ніяк не забезпечує відтворення якісної робочої сили. Надто низькі стандарти оплати праці, а також застаріла технологічна база виробництва і недостатня технічна оснащеність праці стримують процеси зростання і розвитку інтелектуального капіталу — отримання нових наукових знань, підвищення кваліфікації, професійного вдосконалення.

Активне функціонування накопиченого інтелектуального капіталу у динамічних суспільно-економічних і технологічних умовах потребує постійного його оновлення-примноження, що зумовлено прискореним моральним старінням знань та професійних навичок, необхідністю освоєння світового досвіду і новітніх наукових та техніко-технологічних досягнень. Мусимо визнати своє відставання стосовно цих процесів через нерозвинутість системи безперервної освіти населення протягом життя, а також традицій масового індивідуального освітньо-професійного саморозвитку, що пов'язано й з особливостями менталітету та психології вітчизняного працівника, які сформовані десятиріччями застійно-незмінного соціально-економічного буття в умовах відсутності вільної конкуренції, ізолюваності від світових тенденцій і досягнень, що породила мовні бар'єри, комплекси самодостатності та інші негативні наслідки. У результаті володіння інформаційними технологіями, іншими інноваційними навичками, у т. ч. знання іноземних мов у нас є далеко не масовим, що значно ускладнює інтеграцію у світовий інформаційний та науково-технологічний простір.

Й стосовно навчальної активності населення мусимо констатувати, що значущими її рівні є здебільшого у молодих людей віком до 25 років. Після цієї вікової позначки чисельність осіб, які навчаються, доволі різко спадає і до 35 років частка осіб, які навчаються, стає вельми незначною. Про сучасну ситуацію, що складається у царині навчальної активності та самоосвіти молоді, почасти можна судити, спираючись на результати спеціального вибіркового обстеження молодіжних контингентів «Молодь України». Судячи з результатів опитування, традиції самоосвіти та вдосконалення знань і навичок наразі недостатньо поширені в Україні: порівняно невелика частина молодих людей приділяє належну увагу вдосконаленню й поповненню своїх знань та навичок, необхідних для роботи й саморозвитку. Так, упродовж 2010 р. лише 18% опитаних молодих людей відвідували курси, лекції, тренінги або заняття, коли це було потрібно для роботи, і 20% опитаних зазначили, що вони додатково навчалися з метою самовдосконалення.

Результати проведеного обстеження дають змогу судити і про ступінь поширеності у молодіжному середовищі тих знань, навичок і умінь, що нині високо цінуються у працівниках, як-от: навички роботи на комп'ютері, знання іноземних мов, водіння автомобіля тощо (рис. 4.14).

Як бачимо, поширеність володіння певними інноваційними навичками (і особливо — іноземними мовами) навіть у молодіжному середовищі в Україні є ще доволі низькою. Так, з-поміж опитаних лише 37% змогли похвалитися хорошим знанням англійської мови (можуть розуміти, читати, писати, спілкуватися). Привертають увагу і міжпоселенські відмінності, що стосуються поширеності володіння більшістю згаданих

навичок (крім управління автомобілем), – у значно більш вираженому становищі щодо цього знаходяться молоді городяни. Доволі природними й цілком передбачуваними виглядають і результати аналізу відмінностей щодо ступеня поширеності володіння окремими інноваційними навичками за віковими групами молоді (рис. 4.15).

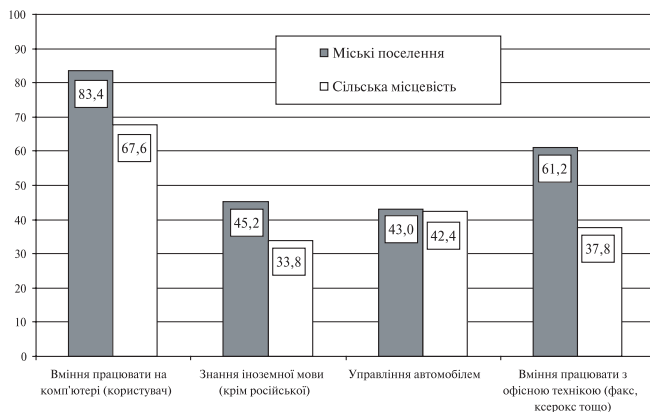

Рис. 4.14. Поширеність володіння окремими інноваційними навичками серед молоді 15–34 років в Україні за типом поселення, %

Джерело: Соціально-демографічне обстеження «Молодь України, 2010».

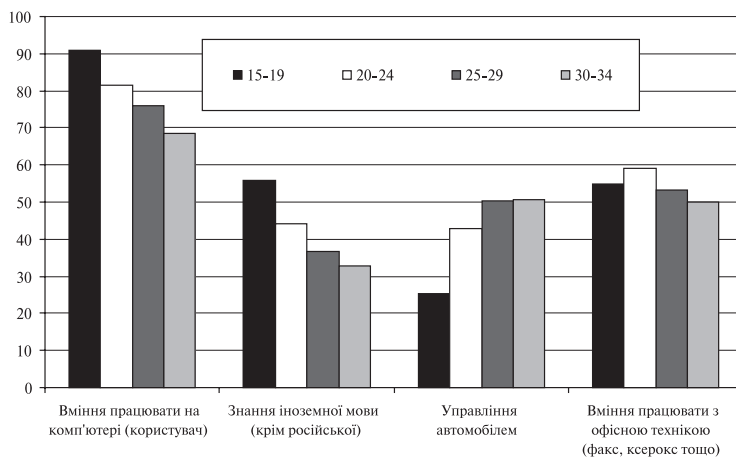

Рис. 4.15. Поширеність володіння окремими інноваційними навичками за віковими групами молоді в Україні, %

Джерело: Соціально-демографічне обстеження «Молодь України, 2010».

Інноваційний розвиток — єдиний імпульс-джерело еволюційного економічного зростання та соціально-економічної модернізації — потребує відповідних зрушень у структурі населення — сукупного споживача і виробника. Наразі сукупний попит в Україні суттєво стиснутий теж насамперед через низьку оцінку робочої сили. Модернізація економіки, рух до постіндустріалізму можливий лише через перехід на інноваційну модель розвитку (поступальне формування нових технологічних укладів) та істотне підвищення рівня життя. Необхідною є диверсифікація і розширення внутрішнього попиту як споживчого, так і на інноваційну продукцію виробничого призначення. У свою чергу, технологічне оновлення капіталізму, що дає вагомий приріст продуктивності праці, слугуватиме основою для підвищення рівня життя.

Таким чином, для забезпечення соціально-економічної модернізації в Україні вкрай необхідним є переосмислення ролі людини в економічному процесі не як фактора виробництва, а як його суб'єкта, потреби якого слід поставити у центр соціально-економічного розвитку. Особливу увагу на даному етапі варто приділити створенню належних матеріальних умов для розширеного відтворення якісної робочої сили, а також активізації значущих соціальних мотивів інноваційної економічної діяльності. Потрібні стратегічний інноваційний «приціл» у державній соціально-економічній політиці, її перспективна спрямованість на реалізацію діяльнісного потенціалу найбільш активної і професійно спроможної частини працюючого населення, його втілення в модерних соціально-економічних практиках.

Як у пошуку важелів інноваційної модернізації економіки, так і в оцінці темпів постіндустріального просування, слід орієнтуватися не тільки й навіть не стільки на суто макроекономічні і техніко-технологічні пропорції та показники економічної ефективності, як на індикатори «людського виміру» інноваційного розвитку, як-от: секторально-галузевий розподіл зайнятих (у т. ч. розширення новітніх сфер прикладання праці, обсягів інтелектуальної діяльності), професійно-кваліфікаційну структуру робочої сили, навчальну активність та освітній потенціал населення, чисельність та склад наукових кадрів тощо. Кінцеві результати виходу країни на інноваційно-постіндустріальну орбіту слід шукати у царині соціально-демографічного розвитку, а також у духовно-культурному сходженні нації. Як соціально-демографічні критерії результативності інноваційного економічного розвитку можна розглядати: припинення широкомасштабного міграційного відтоку носіїв інтелектуального капіталу, модернізацію архаїчної структури захворюваності й смертності (з притаманною їй високою часткою причин, обумовлених незадовільною екологією, травмонебезпечним виробничим середовищем, криміногенним бізнесом та ін.), загальне поліпшення якості й тривалості життя населення.

4.3. Міжнародна міграція як чинник модернізації економіки та суспільства

Відповідно до найзагальнішого розуміння, модернізація — це синонім усіх процесів удосконалення суспільства [20]. Як така вона тісно пов'язана з територіальними переміщеннями населення. Тисячоліття людської історії переконливо доводять, що будь-який поступ завжди супроводжувався переселеннями людей. Це однаково справедливо і для будівництва іригаційних систем давніх землеробів, і для освоєння нових земель доби великих географічних відкриттів, і для часів індустріальної революції. Міграціями забезпечувалося зростання міст, розвиток промисловості і торгівлі. Міжнародна мобільність перетворилася на одну з основних ознак і чинників глобалізації світової економіки.

Достатньо доказів цьому містить й історичний досвід України. Зокрема, формування української нації та її державної організації, виникнення козацтва як стану вільних землевласників не можна відірвати від руху українців до південних степів та їх господарського освоєння. У новітні часи розвиток промисловості вимагав значного перерозподілу населення на користь міст та індустріальних центрів. Територіальна мобільність часто збігалася із соціальною, що в сукупності створювало необхідні передумови для динамічних трансформацій.

Найтісніший зв'язок між міграцією та розвитком незаперечний і нині. Разом з тим він є досить складним і неоднозначним. Якщо щодо економічної ефективності міграції висловлюється найменше сумнівів, то її соціальна складова викликає багато застережень.

У центрі оцінки взаємозв'язку міграції та модернізації лежить відповідь на ключове запитання про первинність та вторинність двох явищ. Тобто міграція є причиною чи наслідком модернізації? Або ж, навпаки, чи виникає вона в результаті недоліків або відсутності модернізаційного процесу і, з другого боку, чи призводить до його гальмування або згортання?

Очевидно, що на ці запитання немає однозначної відповіді. Все залежить від конкретної ситуації в суспільстві, характеристик та обсягів міграційних процесів. У будь-якому випадку взаємозв'язок міграції та модернізації амбівалентний. А переважання у спектрі оцінок позитиву чи негативу залежить від теоретичних підходів, часової та просторової перспективи, рівня аналізу. Так, результати міграції для розвитку по-різному можуть оцінюватися для глобальної чи національної економік та окремих домогосподарств, для країн призначення та походження, в довгостроковій чи короткостроковій перспективі тощо.

Наприклад, класична економічна теорія розглядає міграцію як саморегулюючий механізм. Відповідно до неї міграція виникає внаслідок

географічних диспропорцій у попиті та пропозиції робочої сили. Там, де робочої сили не вистачає, заробітки вищі. Тоді як у регіонах, де спостерігається її надлишок, величина заробітку незначна. Міграція дає змогу поліпшити матеріальне становище шляхом переїзду до регіону з кращими можливостями отримання доходу. Якщо люди рухаються за вищим заробітком, то капітал — у зворотний бік, тобто туди, де робоча сила дешевша. Внаслідок цього в країнах-донорах заробітки зростають, а в країнах-реципієнтах — зменшуються, розвивається торгівля, економічні умови вирівнюються [21, с. 152]. Таким чином, у рамках неокласичного підходу міграція виступає як важлива складова модернізації. Розвиток капіталізму в Європі наприкінці XIX — на початку XX ст., тобто в період наймасовішої європейської еміграції до Нового Світу (з Європи виїхали, за оцінками, до 50 млн. осіб), цілком вписується у цю схему. Відповідає їй і більш сучасний приклад країн, які донедавна були крупними постачальниками робочої сили на міжнародний ринок праці, проте нині, внаслідок успішного економічного розвитку, самі приваблюють численних мігрантів з-за кордону, зокрема, Італії, Португалії, Ірландії, Південної Кореї та ін.

Але інші історичні приклади доводять, що, з одного боку, міграція найчастіше виникає з країн, які відстають за темпами модернізації, а, з другого, — у короткочасній перспективі модернізація виявляється надзвичайно руйнівною (щодо старих форм господарювання) і не лише не гальмує, а, навпаки, сприяє інтенсифікації міграцій. Адже в суспільствах, що швидко трансформуються, значні маси населення витісняються із традиційних форм зайнятості, внаслідок нерозвинутості фінансових ринків індивіди не можуть отримати кредит для започаткування власної справи, а відсутність надійних систем страхування вимагає від них шукати шляхів диверсифікації ризиків, водночас, виникають обумовлені модернізацією нові споживчі потреби. Все це призводить до поширення міграції як життєвої стратегії [22, с. 146].

Автоматично позитивний вплив міграції на розвиток видається більш ніж сумнівним, з марксистських позицій. З погляду марксизму, надлишкова робоча сила з менш розвинутих країн абсорбується міжнародним ринком праці, на якому домінують індустріально розвинені держави. Капітал імпортує робітників, щоб збільшити доходи і зменшити заробітну плату, а також створити резервну армію праці. Виходячи з цього, міграція поглиблює глобальні суперечності, зумовлює ще більше збідніння і підпорядкованість країн, що розвиваються, розвинутих капіталістичним державам. Так, розподіл багатства між багатими і бідними країнами становив у 1820 р. 3 до 1, у 1913 р. — 11 до 1, у 1950 р. — 35 до 1, у 1973 р. — 44 до 1, а в 2001 р. — 78 до 1 [23]. Звідси, міграція не лише не сприяє динамізації розвитку та вирівнюванню його показників, а, навпаки, консервує і поглиблює нерівність, отже, гальмує модернізацію в менш розвинутих

країнах-донорах. Цей висновок також базується на багатьох емпіричних даних та історичних паралелях. Зокрема, приклади таких країн численної еміграції, як Філіппіни чи Мексика, засвідчують, що міграція не надає гарантій прискорення розвитку і швидкої модернізації.

Визнаючи цей факт, однак, сучасна наука виробила більш оптимістичні погляди на взаємозв'язок міграції та розвитку. Він базується на тому, що за глобалізації формується загальна взаємопов'язаність і взаємозалежність. За таких умов перерозподіл робочої сили та населення, що супроводжується могутніми потоками грошових переказів від мігрантів, які працюють у розвинутих державах, своїм сім'ям в країнах, що розвиваються, сприяє зменшенню бідності, залученню додаткового фінансування для розвитку, поширенню модерних ідей виробництва та способу життя і тим самим певною мірою коректує світову асиметрію.

Звідси випливає, що міграція сприяє модернізації в глобальному масштабі. Як стверджує Світовий банк, вона забезпечує більші переваги, передовсім для країн, що розвиваються, ніж міжнародна торгівля. За результатами підрахунків, збільшення чисельності мігрантів на 8% забезпечить зростання глобального доходу на 0,6%, у т. ч. для населення країн, що розвиваються, – на 1,8%, а для населення розвинутих країн – на 0,4% [24, с. 53].

Разом з тим, якщо у тривалій перспективі і в масштабах усього світу вплив міграції на модернізацію можна вважати в цілому позитивним, для окремої країни в певний конкретний проміжок її історії цей висновок далеко не однозначний. Наприклад, в умовах депопуляції, старіння населення та дефіциту працівників міграція перетворюється на важливий чинник розвитку країн призначення, натомість, втрати населення можуть загальмувати перетворення в країнах походження. Прибуття кваліфікованих працівників сприяє модернізації країн-реципієнтів, проте «відплив мізків» негативно впливає на ситуацію в країнах-донорах. Можна навести й інші діади, де позитив і негатив для двох груп країн буде прямо протилежним. Так, прибуття дешевої робочої сили з-за кордону може загальмувати запровадження прогресивних технологій та форм організації виробництва в країнах призначення, водночас, відплив надлишкових працівників з країн походження зменшуватиме соціальну напруженість, стимулюватиме технічні нововведення і сприятиме розвитку.

Більш однозначними є оцінки результатів міграції на мікрорівні, тобто на рівні мігранта та його сім'ї. Можливість отримання вищого доходу сприяє покращанню умов життя, освіти, розширенню доступу до медичних, соціальних, культурних послуг тощо. Це знайшло підтвердження завдяки результатам нещодавнього масштабного дослідження, проведеного ПРООН, в ході якого був застосований новий індикатор: розвиток людського потенціалу народів, на відміну від звичайного розвитку люд-

ського потенціалу країн. Він фіксує рівень людського розвитку всіх осіб, народжених у відповідній країні, тобто не лише її населення, а й мігрантів, які проживають в інших державах. У 13 із 100 країн, для яких було зроблено розрахунки, індикатор розвитку людського потенціалу (далі – ІРЛП) індивідів виявився принаймні на 10% вищим, ніж ІРЛП їхніх країн. Ще в дев'яти популяціях різниця коливалася в межах 5–10%. У 11 з 90 популяцій, щодо яких були розраховані зміни ІРЛП за період 1990–2000 рр., зростання цього показника виявилося більш як на 5% швидшим, ніж для їхніх країн [25, с. 14].

Разом з тим, хоча загалом міграція покращує становище її учасників, проте це не є загальним правилом. Все залежить від того, наскільки успішно вона була, чи досягнуті в результаті поставлені цілі, чи не була економічна, соціальна, емоціональна ціна досягнутого занадто високою для індивіда.

Таким чином, хоча міграція і несе значний модернізаційний потенціал, вона не може бути однаково вигідною для всіх акторів і в усіх аспектах. Звідси, аналіз міграції як чинника модернізації в Україні передбачає вибір певної парадигми. По-перше, враховуючи нагальні потреби в модернізації країни, доцільно розглянути стан та значення сучасних міграцій та їх безпосередні наслідки. По-друге, хоча Україну часто характеризують як державу, яка водночас є країною походження, транзиту та призначення мігрантів, варто виявити панівну тенденцію розвитку міграційних процесів і зосередитися на основному за кількісними і якісними показниками міграційному потоці.

На жаль, треба визнати, що для сучасної України найбільш типовим залишається вплив населення за кордон. Його основна причина полягає в системній кризі перехідного періоду, гальмуванні реформ, що ведуть до покращання умов життя. ВВП України у 2001 р. становив лише 40,8% від рівня 1990 р., а економічне зростання перших років нового століття дало змогу забезпечити в 2008 р. тільки 74,1% цього рівня [26, с. 6]. З початком світової фінансово-економічної кризи показники росту ВВП знову набули від'ємних значень, а відновлення зростання відбувається невисокими темпами. Економічні негаразди супроводжувалися падінням доходів населення, збільшенням безробіття, яке наприкінці 1990-х років становило 11–12% працездатного населення, згодом скоротилося, однак 2010 р. зафіксовано на рівні 8,8% за методологією МОП. Тобто, без роботи перебували 1,7 млн. громадян [27].

Негативні тенденції в економіці збіглися у часі з процесами демократизації суспільства, лібералізацією режиму кордонів, забезпеченням прав громадян на свободу пересування. У комплексі це обумовило численну еміграцію з України як для постійного проживання, так і з метою працевлаштування.

Відповідно до даних Департаменту народонаселення ООН, за кордоном проживають 6,6 млн. осіб, місцем народження яких є Україна, що становить 14,4% населення держави. За чисельністю емігрантів Україна поступається лише Мексиці, Індії, Російській Федерації та Китаю, тобто, займає п'яту позицію у списку найбільших країн-донорів світу [28, с. 249].

Варто підкреслити, що більша частина української еміграції сформувалася історично і була або наслідком переміщень населення в рамках СРСР, тобто тогочасної внутрішньої міграції (наприклад, найбільше емігрантів з України, 3,6 млн. проживають в Росії, великі групи в Казахстані, Білорусі, Молдові), або політичної та етнічної повоєнної міграції (так, за угодою про обмін населенням до Польщі виїхали приблизно 800 тис. етнічних поляків, а з Польщі в Україну — до 500 тис. етнічних українців, етнічний характер мала еміграція до Ізраїлю, США, Німеччини та Греції, що значно активізувалася в роки «перебудови»).

Разом з тим впродовж періоду незалежності громади емігрантів з України за кордоном істотно поповнилися. За даними поточного обліку міграції, в 1991–2010 рр. для постійного проживання до зарубіжних країн виїхали близько 2,7 млн. осіб, з яких приблизно 2 млн. переселилися до країн СНД, а 700 тис. — до інших країн, передовсім Ізраїлю, США, Німеччини⁹.

Незважаючи на величину цифр, що стосуються еміграції останніх двадцяти років, є всі підстави вважати, що вони не вповні відображають масштаби впливу населення за кордон. Перший всеукраїнський перепис населення 2001 р. показав, що еміграційні втрати (нетто-міграція) насправді були в 1,7 разу більшими, ніж це зафіксував поточний облік переїздів [29, с. 144]. Відміна жорсткого контролю за пересуваннями громадян за допомогою інституту прописки, крім іншого, призвела до значного недообліку міграцій, обрахунок яких базується на фактах реєстрації (зняття з реєстрації) за місцем проживання. Річ у тім, що, оскільки покарання за порушення паспортного режиму відмінено, прописка не є необхідною умовою працевлаштування або навчання, громадяни далеко не завжди повідомляють органи влади про зміну місця свого перебування. Особливо тоді, коли вважають переїзд тимчасовим, тобто у переважній більшості випадків трудової міграції.

У зв'язку з цим порівняння даних поточного обліку виїзду з України та даних країн призначення про в'їзд українців часто відрізняються в десятки разів. Тому, хоча починаючи з 2005 р. поточний облік міграції у вітчизняній статистиці показує нехай і невеликий, однак позитивний баланс в обміні населенням із зарубіжними державами, що поступово зростає, навряд чи цей результат має заспокоювати. Адже розрахунки

⁹ Дані Державної служби статистики України.

експертів Департаменту народонаселення ООН, які базуються на даних країн призначення про в'їзд українців, показують, що сальдо міжнародної міграції для України, як і раніше, є від'ємним: у 2000–2005 рр. воно становило -35 тис. на рік, а в 2006–2008 рр. – -16 тис. [30], в результаті світової фінансово-економічної кризи цілком вірогідно збільшилося.

Втрати Україною частини трудового й інтелектуального потенціалу великою мірою обумовлені трудовою міграцією за кордон, що набула наприкінці 1990-х років масового характеру й досі залишається найбільш численним і соціально-значущим міграційним потоком. У зв'язку з вадами статистики її обсяги можна оцінити лише шляхом різноманітних обстежень. Як основа для науково обґрунтованих оцінок (на відміну від тих, які належать деяким політикам чи журналістам, і методика формування яких залишається невідомою) в українській науковій літературі передовсім використовують два обстеження, які провела Державна служба статистики України в 2001 та 2008 роках.

Екстраполяція на все населення результатів першого з них (з врахуванням даних інших джерел) дало підстави оцінити трудову міграцію на рубежі тисячоліть між 2,3 і 2,7 млн. осіб, що становило 10% працездатного населення країни [31]. Це цілком відповідало одночасним оцінкам, які Міністерство закордонних справ України отримало від дипломатичних представництв у країнах перебування, а також оцінкам Міністерства соціальної політики України, сформованим на основі аналізу ринку праці: внаслідок трудової міграції за кордон на ньому були відсутні близько 3 млн. громадян працездатного віку [32].

Друге обстеження з питань трудової міграції було проведено у 2008 р., напередодні фінансово-економічної кризи. Відповідно до отриманих даних впродовж трьох років до проведення опитування, тобто в 2005–2008 рр., хоча б раз на роботу за кордон виїжджали 1,5 млн. українців, або 5,1% працездатного населення [33]. Ця кількість включала також і тих, які виїхали раніше, продовжували працювати за кордоном, проте у визначений період відвідували Україну, щоб з часом повернутися до місця роботи. Натомість, обстеженням не були охоплені мігранти, які впродовж трьох років не в'їжджали в країну, і яких через це можна віднести до переселенців для постійного проживання, хоча самі вони часто продовжують вважати свою роботу за кордоном тимчасовою.

Загалом з врахуванням контингентів мігрантів, які не були охоплені обстеженням 2008 р. згідно з прийнятою методологією, загальна кількість українських заробітчанин, за оцінкою Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, становить 2,1 млн. осіб.

В результаті досить успішного економічного розвитку початку століття трудова міграція з України дещо скоротилася, хоча й залишалася

численною. Однак, якщо вважати трудовими мігрантами також і тих, хто виїхав ще у 1990-ті роки з трудовими цілями, і на сьогодні зв'язки з батьківщиною практично втратив, то загальні обсяги трудової еміграції (разом з непрацюючими членами сімей, котрі перебувають з мігрантами за кордоном), як і раніше, можуть сягати 3 млн. осіб.

Фінансово-економічна криза не призвела до зменшення їхньої чисельності. По-перше, ситуація в Україні була ще складнішою, ніж у країнах перебування, по-друге, значна частина працівників-мігрантів зайнята за кордоном у сферах, менше постраждалих від кризи, таких як догляд і піклування, сільське господарство, транспортні послуги. Понад те, криза динамізувала процес перетворення частини трудової міграції на переселенську: деякі мігранти відклали своє повернення на батьківщину, натомість перевезли за кордон сім'ї.

За таких обставин внаслідок численної еміграції та активної участі у трудовій міграції за кордон Україна набула репутації «Мексика Європи». Отже, вплив міграції на модернізацію країни є всі підстави розглядати з точки зору країни походження, яка є донором значних обсягів робочої сили для міжнародного ринку праці.

З цієї позиції основним чинником модернізації, обумовленим міграціями, є заробітки мігрантів за кордоном, які вони пересилають своїм сім'ям на батьківщину. На тлі глобальної інтенсифікації міжнародних міграцій обсяги приватних переказів перетворилися на чи не найпотужніший фінансовий міжнародний потік. За оцінками Світового банку, вони сягнули у 2010 р. 440 млрд. доларів, з яких 325 млрд. було надіслано в країни, що розвиваються. Найбільшими реципієнтами переказів з-за кордону є Індія (55 млрд. дол. США), Китай (51 млрд.), Мексика (22,6 млрд.), Філіппіни (21,3 млрд.) [28]. Із врахуванням коштів, які надійшли неформальними каналами, ці суми є суттєво більшими.

Масштаби приватних грошових переказів в Україну, за розрахунками Світового банку, перевищують 5 млрд. дол. США на рік (рис. 4.16). У регіоні Східної Європи та Центральної Азії за обсягами надходжень Україна поступається лише Російській Федерації та Сербії [28].

На відміну від потоків прямих іноземних інвестицій чи міжнародної допомоги, обсяги переказів не залежать від міжнародних фінансових інституцій або конкретних інвесторів. Перекази вигідно відрізняються своєю стабільністю. В умовах економічних криз вони справляють вагомий антициклічний вплив, оскільки у відповідь на погіршення ситуації вдома мігранти навіть збільшують свою допомогу родинам. Світовий банк відзначив скорочення цього фінансового потоку в 2009 р. лише на 5,5%, а вже у 2010 р. — його зростання до рівня попереднього року — на 6% [28].

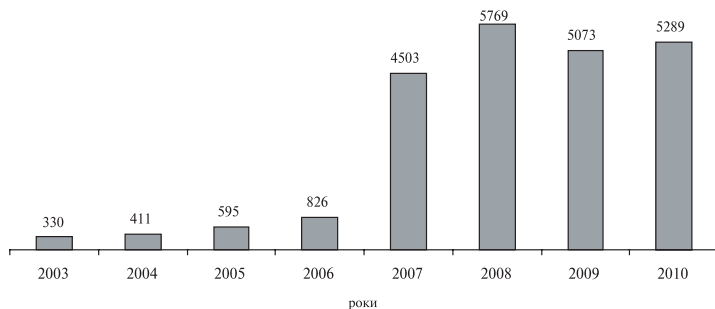

Рис. 4.16. Приватні перекази в Україну, млн. дол. США

Джерело: [28, с. 249].

Оцінки приватних трансфертів з-за кордону Національним банком України є навіть вищими (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Приватні грошові перекази в Україну, млн. дол. США

	2007	2008	2009	2010
Надходження — всього	4922	6177	5370	5862
- через коррахунки банків	2818	3275	2832	2959
- через міжнародні платіжні системи	1458	2097	1825	2126
- неформальними шляхами	646	805	713	777
Оплата праці (без врахування податків та витрат в країні перебування)	1842	3024	2855	3373
- ввезено неформальними шляхами	216	414	352	455
Приватні трансферти	3080	3153	2515	2489
Грошові перекази робітників, які працюють за кордоном	2292	2140	1643	1560
- ввезено неформальними шляхами	430	391	361	322
Інші приватні трансферти	788	1013	872	929
Довідково: частка грошових переказів у ВВП, %	3,4	3,4	4,6	4,3

Джерело: За даними Національного Банку України.

За даними НБУ, в Україну у кризовому 2009 р., як офіційними, так і неофіційними каналами, надійшло 5370 млн. дол. приватних переказів, що було на 13% менше, ніж у 2008 р. [34]. Однак падіння ВВП внаслідок фінансово-економічної кризи було значно сильнішим, ніж скорочення переказів, що і спричинило зростання частки трансфертів у ВВП з 3,4% у 2008 р. до 4,6% — у 2009 р. Крім того, приплив коштів до країни іншими каналами значно зменшився. Зокрема, прямі іноземні інвестиції скоротилися з 9,9 млрд. дол. США в 2008 р. до 4,7 млрд. дол. США в 2009 р. Отже, перекази стали важливим джерелом фінансування української економіки, повною мірою підтвердивши свій антициклічний характер.

Перекази справляють позитивний вплив на платіжний баланс, зменшуючи платіжний дефіцит, виступають важливим джерелом фінансування імпорту. Вони визнані ефективним інструментом боротьби з бідністю, оскільки напряду і безпосередньо адресовані людям, які їх потребують. Дослідження, проведене в 71 країні, що розвиваються, довело, що 10-відсоткове збільшення переказів у розрахунку на душу населення забезпечує скорочення чисельності осіб, які проживають у бідності, на 3,5% [35]. Вони, по суті, є засобом самодопомоги, завдяки якому багато родин не потребують державної підтримки.

Таблиця 4.2

Напрями використання заробітків українських працівників-мігрантів, %

	жінки	чоловіки
Щоденні потреби	68,0	74,0
Товари тривалого користування	33,4	42,1
Житло	29,4	29,0
Повернення боргів	11,3	9,9
Навчання членів сім'ї	14,8	11,2
Лікування членів сім'ї	8,3	5,7
Заощадження	9,8	9,7
Інше	1,8	1,3

Джерело: [33].

Зароблені за кордоном кошти мігранти активно використовують для покращання умов проживання своїх сімей, оплати освіти та медичних послуг, що має помітний вплив на удосконалення людського капіталу. Як показало обстеження Державної служби статистики України 2008 р., крім щоденного споживання, заробітки мігрантів передовсім витрачаються на

покращання побутових умов (придбання, будівництво, ремонт житла, а також купівлю товарів тривалого користування), а також навчання та лікування членів сімей (табл. 4.2).

За рахунок переказів відбувається самофінансування великої кількості проектів малого бізнесу, що, як правило, не можуть розраховувати на отримання банківських кредитів, проте є вкрай важливими для розвитку економіки, створення нових робочих місць, зменшення бідності. Перекази сприяють також стійкості та розвитку дрібних підприємств, оскільки виступають щодо них у ролі страхових фондів.

За даними обстежень домогосподарств українських мігрантів, дещо більше 8% заробітчан вкладали кошти у відкриття чи розширення власного бізнесу [36, с. 104]. В основному мігранти інвестували в торговельні підприємства, кафе, ресторани, готелі. Якщо додати до цього інвестиції у власне присадибне господарство, то мова може йти про 10–15% зароблених за кордоном коштів. Хоча загалом інвестиційне використання заробітків невелике, обстеження домогосподарств мігрантів, яке здійснила Державна служба статистики України 2001 р., засвідчило, що серед осіб з міграційним досвідом частка самозайнятих була в 1,5 рази більшою, а частка роботодавців на третину більшою, ніж серед зайнятого населення України в цілому [37, с. 139].

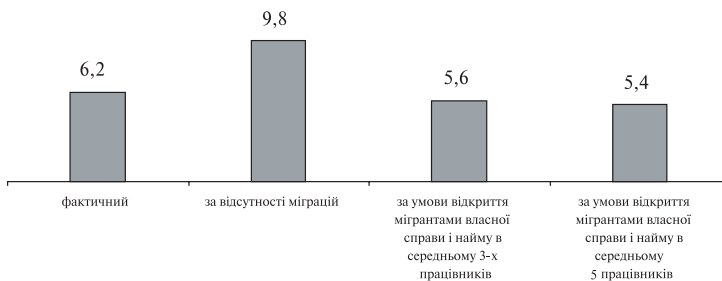

Рис. 4.17. Фактичний та розрахунковий рівні безробіття в Україні в 2008 р., % від працездатного населення

Джерело: [43].

Завдяки цьому позитивний вплив міграції на ринок праці не обмежувався лише зменшенням напруженості на ньому внаслідок працевлаштування частини працівників за кордоном. За даними уже згаданого обстеження, мігранти-підприємці не тільки створювали робочі місця для себе чи членів своєї родини, а й наймали в середньому по 5 працівників. Тому, за розрахунками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, за відсутності трудових мігра-

цій рівень безробіття в Україні в 2008 р. був би в 1,6 разу вищим за фактичний. З другого боку, гіпотетична реалізація намірів відкрити власну справу зворотними мігрантами (бралась до уваги лише частка мігрантів, які повідомили, що за кордоном вони працювали як самозайняті чи підприємці), за розрахунками, зменшила б чисельність безробітних на 10%, якщо вони наймали б в середньому 3-х працівників, і на 14% при найманих 5-ти (рис. 4.17).

Згідно з даними спеціального опитування повнолітніх дітей трудових мігрантів, яке провели фахівці відділу міграційних досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, за підтримки Міжнародної організації з міграцій у листопаді–грудні 2010 р., з метою оцінки можливостей інвестування міграційного капіталу у створення спільного бізнесу трудових мігрантів (перш за все українських жінок, які працюють в Італії) та їхніх дітей, діти трудових мігрантів демонструють високий рівень орієнтації на підприємницьку діяльність. Хоча, з одного боку, вони значною мірою розбещені «легкими» грошима, що знижує їх ініціативність, з другого боку, за досягнутого рівня добробуту ці діти налаштовані на високі доходи і не задовольнятимуться тими можливостями заробітку, які надає зайнятість за наймом у досліджуваних регіонах. Більше половини опитаних дітей трудових мігрантів бачать перспективи для відкриття та ведення підприємницької діяльності спільно зі своїми батьками, які перебувають за кордоном. Чверть опитаних дітей трудових мігрантів роблять заощадження регулярно і понад половина — час від часу. На сьогоднішній день обійтися без кредитів здатні менше третини дітей трудових мігрантів. Здатність дітей трудових мігрантів разом з батьками, які працюють за кордоном, вкладати кошти в малий бізнес без залучення кредитів в 1,7 разу вища серед синів трудових мігрантів, ніж серед дочок, а також вища у випадку, коли за кордоном працюють обидва батьків, прямо пропорційна терміну перебування батьків за кордоном та залежить від виду їхньої діяльності. Кращі перспективи у дітей тих трудових мігрантів, які зайняті за кордоном у промисловості або готельному бізнесі. Однак на заваді успішному розвитку малого бізнесу стоять недосконале законодавство, корупція, що супроводжується тиском з боку державних органів влади, в т. ч. і місцевої влади, а також бюрократія і податковий тиск, неефективність системи кредитування.

Таким чином, перекази мігрантів мають значні соціальні результати, а також сприяють активізації економічного розвитку. Під їхнім впливом розвивається та удосконалюється фінансово-банкова система. Навіть спрямовані на споживання, вони впливають на зростання реального сектору завдяки ефекту мультиплікатора, оскільки збільшення споживання стимулює виробництво: на матеріалах багатьох країн походження підраховано, що на 1 долар переказів виробництво зростає на 2 долари [38, с. 192].

У науковій літературі цей ефект описується формулою п'яти «Т». Відповідно до неї міграція сприяє економічному розвитку країни походження в таких сферах, як трансфerti, транспорт, телекомунікації, туризм, торгівля [38, с. 192]. Адже поїздки мігрантів на батьківщину вимагають розвитку туризму та транспорту, їхні постійні контакти з родиною, яка залишилися вдома, — телекомунікацій. Попит мігрантів на так звані «ностальгічні» товари (звичні продукти харчування, друковану, відео та медіа продукцію тощо) спричиняє їх експорт до країни перебування, а отже, збільшення виробництва на батьківщині. Через численних друзів і знайомих в іноземному середовищі ці товари поступово набувають популярності у місцевого населення в країні перебування, внаслідок чого зростає їх імпорт, тобто обсяги міжнародної торгівлі.

Мультиплікаційний ефект заробітків мігрантів для економіки України можна проілюструвати на прикладі будівельної галузі. Значні житлові інвестиції заробітчан обумовили швидке зростання введення житла в експлуатацію в регіонах із значною трудовою міграцією за кордон, показники якого значно перевищували середньоукраїнський рівень. Ці капітало вкладення, вочевидь, спричиняли зростання зайнятості, що вкрай важливо для сільської місцевості, де ця проблема стоїть особливо гостро. Хоча «левова» частка цієї зайнятості має неформальний характер, вона, тим не менш, забезпечує і необхідний соціальний статус, і доходи. До того ж, масштабне житлове будівництво (реконструкція або ремонт старого житла) обумовлює зростання попиту на будівельні матеріали, сантехніку, меблі тощо, що в сукупності позитивно впливає на економічну ситуацію в країні, особливо в регіонах еміграції.

Крім грошових переказів є також соціальні трансфerti, тобто ідеї, погляди (у т. ч. щодо демократії, здорового способу життя, гендерних ролей, прав людини та самоорганізації громадянського суспільства), моделі поведінки та міжлюдські зв'язки, що можуть бути використані як соціальний капітал, які мігранти привозять на батьківщину. Особливо цінними є передані на батьківщину науково-технічні знання. Низка досліджень показала кореляцію між кількістю студентів, які навчаються, наприклад, у США і кількістю посилок на наукові роботи, виконані у країні походження. Ще помітніша позитивна кореляція була виявлена між кількістю студентів з тієї чи іншої країни та кількістю наукових публікацій, підготовлених у співавторстві з американськими вченими [39]. В науковій літературі на доказ важливості соціальних трансфертів для модернізації країни походження часто наводять приклад Індії. Висококваліфіковані індійці, які працювали менеджерами транснаціональних корпорацій, сприяли розвитку сфери високотехнологічного виробництва на батьківщині: 19 з 20 провідних індійських компаній з виробництва програмного забезпечення були створені або управлялися мігрантами. Розвиток

галузі дав змогу відкрити 400 тис. нових робочих місць, отримати прибутки, що перевищили 6 млрд. дол. на рік. Країна почала перетворюватися з експортера інженерно-технічних працівників на експортера високотехнологічних товарів і послуг [40].

Вплив трансфертів мігрантів на розвиток країни походження все ж не є однозначно позитивним. Так, нові ідеї та погляди можуть формувати нову ідентичність, призводити до втрати національно-культурних надбань, що є негативним наслідком модернізації. Грошові перекази, якщо приплив коштів на споживчий ринок не супроводжується адекватним збільшенням виробництва, здатні сприяти зростанню цін, інфляції. Зокрема, в Україні саме перекази з-за кордону значною мірою сприяли стрімкому і економічно невиннованому зростанню цін на нерухомість у регіонах, охоплених масовою міграцією (напередодні фінансово-економічної кризи ціни на нове житло в Тернополі наблизилися до цін в столиці). Ще 2005 р. економісти попереджали, що трансферти можуть розглядатися одним із каталізаторів формування спекулятивної «бульбашки» на ринку нерухомості, яка, у свою чергу, загрожує стабільності фінансових інституцій та надійності збереження заощаджень громадян [41, с. 30], що цілком підтвердилося в роки фінансово-економічної кризи.

Навіть вплив міграції на скорочення бідності так само викликає певні застереження. Адже до еміграції вдаються представники не найбідніших верств населення, відповідно, саме їхні родини отримують грошові перекази з-за кордону. Хоча заробітки мігрантів, безумовно, сприяють покращанню умов життя і зменшенню абсолютного рівня бідності, проте можуть сприяти певному збільшенню відносної бідності, посилювати майнову нерівність, створювати розподільчі лінії між родинами, де є мігранти, і тими, де їх немає.

Фінансова підтримка сімей мігрантів з-за кордону в деяких випадках призводить до знеохочення їх членів до продуктивної праці, оскільки заробітки в Україні є значно нижчими, ніж щомісячні перекази від заробітчан. Наприклад, за даними центрів зайнятості, в охоплених еміграцією регіонах, зокрема Тернопільщині, Закарпатті, виникали ситуації, коли для виконання певних проєктів було потрібно залучати робочу силу з інших регіонів країни. Покращання умов життя не гарантує від поширення споживацьких настроїв, руйнування сімей, пияцтва, девіантної поведінки, що негативно впливає на трудовий потенціал.

Разом з тим дефіцит працівників, що вже сьогодні спостерігається в низці регіонів та галузей господарства, передовсім, безумовно, є наслідком не переказів, а фізичної втрати країною значної частини працівників. Упродовж останнього міжпереписного періоду (1989–2001 рр.) зовнішні міграції обумовили скорочення загальної чисельності населення України на 0,9%, проте, чисельність чоловіків і жінок 25–29 років зменшилася,

відповідно, на 6,8 і 4,9%, а 30–34 років – на 3,7 та 2,1%. Отже, міграційні втрати стосувалися насамперед найбільш економічно активних вікових контингентів. Натомість міграції обумовили зростання чисельності дітей, підлітків і осіб старше 70 років, тобто тих груп населення, які практично не пропонують свою робочу силу на ринку праці. За відсутності міграцій протягом 1989–2001 рр., перепис 2001 р. зафіксував би в Україні питому вагу осіб найбільш економічно продуктивного віку (25–44 роки) на 0,5 в. п. більшу від фактично зафіксованої, а величина показника демографічного навантаження на населення працездатного віку виявилася б на 2,5% меншою [33, с. 130].

Найсерйознішим викликом для модернізації країни є «відплив мізків», тобто виїзд висококваліфікованих працівників, що обумовлює погіршення якісних характеристик зайнятих у країні. Хоча підготовка спеціалістів в Україні впродовж років незалежності не лише не скорочувалася, а й зростала, Перший всеукраїнський перепис населення 2001 р. зафіксував погіршення показників рівня освіти молодих поколінь. За оцінками експертів, в 1990-ті роки Україна втратила 15–20% свого інтелектуального потенціалу внаслідок еміграції та переходу фахівців на роботи, що не потребували професійної праці та фахових знань [42].

Крім погіршення якісних характеристик робочої сили «відплив мізків» означає втрату країною-донором своїх інвестицій в освіту та виховання фахівців, податкових виплат від них. Однак і цей висновок, хоча, здавалося б, очевидний, проте в умовах сучасної високої мобільності населення, не однозначний. Як виявляється, поряд із втратами для країни походження відкриваються й значні перспективи розвитку. Вони компенсуються переказами, інвестиціями, передачею наукових та технологічних знань, розвитком науково-технічної співпраці, покращанням міжнародного іміджу. А якщо фахівці, збагачені досвідом роботи за кордоном, повертаються на батьківщину, це сприяє підвищенню вартості її людського капіталу. Значні переваги для модернізації країни походження створює навіть тимчасове періодичне повернення висококваліфікованих спеціалістів та вчених, а також їхнє віртуальне повернення, тобто присутність у віртуальному просторі певної сфери знань, що забезпечує обмін інформацією, ідеями між колегами, надання консультацій. Це переконливо доводить досвід таких країн, як Китай, Тайвань, Малайзія, Південна Корея, що вже впродовж десятиліть створюють умови для залучення співвітчизників за кордоном, які є визнаними фахівцями в своїх галузях, до повернення на батьківщину і сприяння її розвитку, і досягли у цьому значних успіхів.

Таким чином, попри очевидний позитивний потенціал, міграція несе й значні ризики, її вплив на процеси модернізації економіки та суспільства далеко неоднозначний (табл. 4.3).

Закладений у міжнародній міграції позитивний потенціал, як правило, використовується недостатньо. Слабка кореляція між міграцією і розвитком пояснюється багатьма причинами. Основні з них лежать в країні походження: недовіра до влади, корупція, свавілля бюрократії, низька динаміка перетворень, відсутність необхідної інфраструктури тощо. Частину вини несуть і країни призначення. Вона полягає в надексплуатації та стигматизації мігрантів, обмеженні їхніх прав.

Таблиця 4.3

Можливі позитивні та негативні впливи міграції на процеси модернізації

Позитивні	Негативні
Зростання ефективності глобальної економіки	Втрата кваліфікованих працівників і, відповідно, якості виконуваних ними робіт
Протидія бідності	Можливе зростання майнової нерівності
Скорочення тиску на ринок праці	Гальмування зростання продуктивності праці внаслідок погіршення якості трудових ресурсів
Приплив валюти	Ризик інфляційного впливу переказів
Зростання інвестицій в людський капітал	Втрати витрат на освіту та виховання мігрантів
Надходження нових знань, технологій, ділових зв'язків, тобто соціального капіталу з-за кордону	Ризик формування залежності від переказів, небажання отримувачів працювати, формування стереотипу, згідно з яким досягти гідного рівня добробуту можна лише шляхом трудової міграції
Розвиток міжнародної торгівлі	Втрата податкових надходжень
Поширення цінностей і норм громадянського суспільства (котрі домінують у більшості країн-реципієнтів робочої сили)	Негативні зміни психології частини мігрантів внаслідок тривалого перебування за кордоном на нелегальному або напівлегальному становищі

Попри це, в умовах глобалізації, для нинішнього етапу якої характерне небачене зростання міжнародної мобільності, міграція перетворилася на невід'ємний елемент світової господарчої системи, стала могутнім джерелом її розвитку. Отже, завдання полягає у тому, щоб уповні скористатися потенційними вигодами міграції для модернізації, паралельно мінімізуючи обумовлені нею соціальні проблеми.

Найважливішу коригуючу роль у цьому має відіграти міграційна політика держави. А недостатнє розуміння відповідних процесів може посилити негативні ефекти від міграції для розвитку. Звідси, потрібна адекватна міграційна політика як необхідний компонент державної політики, урахування міграційної складової при розробці загальної стратегії розвитку.

Серед пріоритетів політики у сфері міграції на першому місті має стояти забезпечення легального і впорядкованого міграційного процесу та захисту прав мігрантів. З цією метою необхідно розвивати міжнародне співробітництво в міграційній сфері, укладати з країнами призначення угоди про працевлаштування та соціальний захист громадян на роботі за кордоном, передовсім угоди щодо тимчасової циркулярної міграції як форми переміщень, що найбільше відповідає інтересам і країни походження, і призначення, і самих мігрантів.

Для використання міграції в інтересах розвитку необхідною є ціле-спрямована діяльність, принаймні, за чотирма основними напрямками: стимулювання переказів зароблених мігрантами за кордоном коштів на батьківщину та їх ефективне використання; протидія негативним наслідкам «відпливу мізків»; заохочення повернення мігрантів на батьківщину; розвиток плідної співпраці з громадами мігрантів за кордоном.

Успіх міграційної політики в інтересах модернізації країни, перш за все, залежить від усвідомлення пов'язаних з цим аспектом цілей, чітких знань щодо обсягів, складу, динаміки міграційних потоків, їхнього впливу на соціально-економічну ситуацію. Передумовою вироблення науково-обґрунтованих управлінських підходів є розвиток міграційної статистики та міграційних досліджень.

Політика може бути результативною лише за активної співпраці держави і громадянського суспільства, залучення до прийняття рішень асоціацій мігрантів, розвитку постійного діалогу з ними.

Отже, лише наявність національних економічних умов, цілеспрямованих дій держави та сильних інститутів громадянського суспільства можуть створити основи для отримання від міжнародної міграції позитивного результату для модернізації країни.

Список використаних джерел до розділу 4

1. Демографическая модернизация России, 1900–2000: кол. монография / Под ред. А.Г.Вишневого. — М. : Новое издательство, 2006. — 608 с.
2. *Lesthaeghe, R. and D. van de Kaa.* Twee demografische transitities? / D. van de Kaa and R. Lesthaeghe (eds.). — Bevolking: Groei en Krimp. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1986.
3. The New Demographic Regime: Population Challenges and Policy Responses / Ed. by M.Macura, A.L.MacDonald and W.Haug. — UNITED NATIONS, New York and Geneva, 2005.

4. Подлазов А.В. Демографическая демодернизация и алкоголизация России [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://nonlin.ru/files/uploads/podlazov/Alco/Alco.pdf>

5. Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді України: моногр. / О.М.Балакірева, Н.О.Рингач, Р.Я.Левін та ін. / Наук. ред. О.М.Балакірева. — К. : Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О.Яременка, 2007. — 128 с.

6. Стан та чинники здоров'я українських підлітків: моногр. / О.М.Балакірева, Т.В.Бондар, О.А.Артюх та ін.; ред. О.М.Балакірева. — К. : ЮНІ-СЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О.Яременка, 2011. — 172 с.

7. Factors associated with reaching 90 years of age: a study of men born in 1913 in Gothenburg, Sweden / Wilhelmsen L., Svärdsudd K., Eriksson H. Et al // J Intern Med. — 2011. — № 269(4). — P. 441–451.

8. Концепція Загальнодержавної програми «Здоров'я 2020: український вимір» на 2012–2020 рр. (проект) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/Pro_20110706_1.html

9. World Population Prospects. The 2008 revision. Volume II: Sex and Age Distribution of the World Population. — N.-Y. : UN (ST/ESA/SER.A/291), 2009. — 965 p.

10. World Population to 2300. — N.-Y. : UN (ST/ESA/SER.A/236), 2004. — 240 p.

11. Lutz, W., Sanderson, W., and S. Scherbov. 2008. The coming acceleration of global population ageing. Nature 451. — P. 716–719.

12. Доклад второй Всемирной ассамблеи по проблемам старения. Мадрид, 8–12 апреля 2002 г. — ООН, A/CONF.197/9, 2002.

13. Шмид Йозеф. Старение населения: динамика, социальные и экономические последствия для семьи, общин и общества в целом. Доклад на Региональном совещании по народонаселению (Будапешт, 7–9 декабря 1998 г.). Европейская экономическая комиссия ООН, Фонд ООН в области народонаселения. Док. CES / PAU. — 1998. — 6. — С. 36.

14. Населення України—2003. Щорічна аналітична доповідь. — К. : Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2004. — 342 с.

15. David E. Bloom, David Canning, and Günther Fink. Implications of Population Aging for Economic Growth. PGDA Working Paper No. 64. January 2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.hsph.harvard.edu/pgda/working.htm>

16. Хмелько В. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 1. — С. 8.

17. *Ракитов А.И.* Общество, основанное на знаниях // Вестник Российской Академии наук. — Т. 74. — № 7. — 2004. — С. 598–600.
18. *Bell D.* The coming of Post-Industrial Society. — N.-Y., 1976. — 325 p.
19. *Куценко О.* Суспільство нерівних. Класовий аналіз нерівностей у сучасному суспільстві: Спроби західної соціології. — Харків: Вид-во Харківського університету ім. В.Н.Каразіна, 2000. — 316 с.
20. *Михальченко М. І., Горелов М. Є., Дергачов О.П. та ін.* Політичні зміни в Україні в контексті трансформаційної і модернізаційної парадигм: порівняльний аналіз / Сучасна українська політика: Аналітичні доповіді Ін-ту політич. і етнонац. дослід. ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К., 2008. — С. 7–88.
21. *Гош Б.* Управление миграциями: поиски отсутствующего режима? / Миграции без границ: эссе о свободном передвижении людей / Под ред. Антуана Пеку и Поля Гюштенера. — М.: ЮНЕСКО, 2009. — С. 149–182.
22. *Массеу Д.* На пути к всеобъемлющей модели международной миграции / Мир в зеркале международной миграции / Гл. ред. В.А.Ионцев. — М.: МАКС-Пресс, 2002 (Научная серия: Международная миграция населения: Россия и современный мир; Вып. 10).
23. *Глущенко Г.И.* Миграция и развитие: мировые тенденции // Вопросы статистики. — 2008. — № 2. — С. 65–79.
24. Международная миграция и развитие. Доклад Генерального секретаря / ООН. Генеральная Ассамблея. Шестидесятая сессия. Пункт 54(с) повестки дня. Глобализация и взаимозависимость: международная миграция и развитие. — А/60/871. — 107 с.
25. Преодоление барьеров: человеческая мобильность и развитие. Доклад о развитии человека 2009 / ПРООН. — М.: «Весь Мир», 2009. — 218 с.
26. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави / За заг. ред. В.М.Гейца. — К.: НВЦ НБУВ, 2009. — 687 с.
27. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
28. World Bank. Migration and remittances Factbook 2011. — Washington, 2010. — 290 p.
29. Комплексне демографічне дослідження в Україні / За ред. Е.Лібанової. — К.: Український центр соціальних реформ, 2005. — 188 с.
30. UN Population division [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.esa.un.org/UNPP/p2k0data.asp>
31. Дослідження у сфері трудової міграції: Україна (аналітична доповідь) / Док-т для обговорення на Нац. тристоронньому семінарі з питань зовнішньої труд. міграції у рамках проекту МОП «Можливості проф. на-

вчання, зайнятість і мігр. Політика як фактори запобігання й скорочення масштабів торгівлі жінками в Україні» (2–4 лип. 2005 р.). — 56 с.

32. Стан та проблеми правового і соціального статусу сучасної української трудової міграції, Верховна Рада України. Парламентські слухання 17 листопада 2004 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.portal.rada.gov.ua>

33. Зовнішня трудова міграція населення України / Державний Комітет статистики України, Український центр соціальних реформ. — К. : ДП “Інформаційно-аналітичне агентство”, 2009. — 118 с.

34. Національний банк України. Огляд приватних грошових переказів в Україну, що відображаються в статистиці платіжного балансу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/Publication/econom/Balans/Ogl_grosh_perekaz.pdf

35. *Ratha D., Mohapatra S., Scheja E.* Impact of Migration on Economic and Social Development. A Review of Evidence and Emerging Issues / The World Bank. — Policy research working paper 5558. — February 2011. — 37 p.

36. *Пирожков С., Малиновская Е., Хомра А.* Трудовая миграция населения Украины: социально-экономический аспект. — К. : НИПМБ, 2003. — 134 с.

37. Міграційні процеси в Україні, сучасний стан і перспективи / За ред. О.В.Позняка. — Умань, 2007. — 276 с.

38. Costs and Benefits of International Migration. World Migration Report 2005. — IOM, 2005. — 494 p.

39. *Lowell L., Geroва S.* Diasporas and Economic Development: State of Knowledge. — Washington: World Bank, 2004 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.siteresources.worldbank.org>

40. Социально-незащищенные группы населения. Отдельные вопросы: Решение новых вопросов в области миграции / ООН. Экономический и Социальный Совет. — E/ESCAP/CESI(2)2// — 19 September 2005. — 16 с.

41. Трудова міграція і соціальний капітал Західного регіону України: проблеми і підходи до їх розв’язання / Регіональний філіал НІСД. — Львів, 2005. — 88 с.

42. *Кучинська О.* Вплив інтеграційних процесів на економічну активність населення, зайнятість та ринок праці // Економіка та держава. — 2006. — № 3. — С. 82–83.

43. Становлення середнього класу в Україні: домінанта національної стратегії України / [Каліцька В.В., Близнюк В.В., Крикун О.І., Мусіна Л.А., Скрипниченко М.І. та ін.]. — К. : Четверта хвиля, 2009. — С. 433–435.

РОЗДІЛ 5

РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ

5.1. Канали і механізми впливу

Рівень життя населення, навіть розглянутий у вузькому трактуванні поняття — в контексті матеріального становища, тісно пов'язаний з різними аспектами життєдіяльності суспільства. З одного боку, рівень життя можна розглядати як фактор розвитку певних процесів, а з другого — як їх результат. Прямі та опосередковані впливи перетинаються складними причинно-наслідковими зв'язками. Проте їх розмежування є необхідною умовою дослідження конкретних аспектів впливу.

Матеріальне становище справляє вплив на різні аспекти життєдіяльності суспільства за багаточисельними каналами, які можуть напряду виходити від фактора, а можуть з'єднуватися багатоступеневими лініями. *Основними каналами* впливу виступають: споживання; освіта; самозбережувальна поведінка; репродуктивна активність; культура та дозвілля; економічна активність та мобільність на ринку праці; територіальна мобільність; громадянська активність; можливості самозабезпечення та потреба у державній підтримці; інвестування (у різні види капіталу); психологічне самопочуття та сприйняття змін; екологічно відповідальна поведінка та ін.

За всіма каналами вплив можна розглядати як *прямий* та *опосередкований*. Опосередковано матеріальне становище домогосподарств здійснює вплив практично на всі аспекти життєдіяльності людини і суспільства. *Точки прямого впливу* також мають широкий спектр і охоплюють практично всі сфери: економіку (промислове та сільськогосподарське виробництво, будівництво, транспорт та зв'язок); демографію (народжуваність, смертність, здоров'я, міграція); освіту та науку; культуру; екологію; фінансово-бюджетну та фінансово-кредитну сфери.

Якщо розглядати рівень життя як чинник модернізації національної економіки, то впливи на окремі сфери можна звузити, та обрати для розгляду лише ті канали, які забезпечують максимально прямий зв'язок. Загалом роль життєвого рівня як чинника модернізації можна визначити через позитивні ефекти:

1) високі стандарти споживання в суспільстві (у кількісному та якісному аспектах) спонукають до розвитку промислового та сільськогосподарського виробництва на якісно новому рівні;

2) мобільне населення впливає на розвиток сучасної транспортної інфраструктури та засобів комунікації;

3) високоосвічене населення створює найбільш вагомий потенціал для модернізації економіки, в т. ч. через розвиток науки;

4) домогосподарства, забезпечені умовами для розвитку, більш схильні до самозбережувальної поведінки у трудоактивному віці, піклуються про здоров'я своїх дітей, створюючи тим самим фундамент здорової та життєздатної нації;

5) достатні матеріальні умови дають можливість домогосподарствам реалізувати свої репродуктивні настанови з подальшим забезпеченням для дітей освіти та умов для розвитку;

6) вищий рівень добробуту домогосподарств звільняє державні фінанси від необхідності масової соціальної підтримки і дозволяє зосередити кошти на вразливих верствах та окремих домогосподарствах, що опинилися у складних обставинах;

7) домогосподарства інвестують як у власний розвиток, так і у розвиток економіки;

8) фінансово спроможні домогосподарства будують чи інвестують у будівництво житла, розвиваючи тим самим галузь.

Визначення можливих позитивних впливів являє собою ідеальну модель, в якій всі складові працюють найкращим чином. Проте в реальному економічному та суспільному середовищі завжди є низка перешкод здійсненню позитивних впливів. Серед перешкод сьогодні в Україні можна виділити такі:

- загально низькі стандарти життя не розвивають споживчі потреби, смаки та вподобання; споживання відбувається за простою схемою — задоволення базових потреб на попередньому рівні;
- низький рівень мобільності населення (трудової, територіальної, екологічної тощо) внаслідок ментальної специфіки, вікової структури населення, відсутності об'єктивних умов (насамперед, матеріальних та інституційних), низької життєвої активності взагалі та невпевненості в майбутньому;
- недостатня увага з боку держави до проблеми підвищення якості освіти та розвитку наукової галузі;
- самозбережувальна поведінка не стала нормою життя для переважної більшості населення;
- допомога при народженні здебільшого не спонукає до реалізації репродуктивних настанов у сім'ях, які дбають про розвиток дитини після досягнення 3-и річного віку. Натомість, окремі

прошарки суспільства з утриманськими настроями народжують дітей з огляду на матеріальну підтримку;

- значні масштаби низькодохідності обумовлюють існування потужної системи соціальної підтримки, що, в свою чергу, посилює утриманські настрої;
- обмежені фінансові активи домогосподарств звужують їх інвестиційні можливості;
- стагнація житлового будівництва внаслідок низьких доходів населення (з одного боку) та недержавного монополізму на ринку житла (з другого).

Серед означених проблем, що перешкоджають реалізації позитивних впливів рівня життя населення на модернізаційні процеси, можна виділити два основних, принципово важливих моменти — це трансформація моделі споживання, що сьогодні не наближується до ознак модернізованого суспільства, та низький інвестиційний потенціал населення, що гальмує економічні процеси. Основне питання — як вплинути не тільки на фінансові сторони життєдіяльності домогосподарств, а й на їхні психологічні настанови, адже саме вони формують бачення моделі споживання, схильність до ощадливості, розуміння балансу між сьогоднішніми потребами та впевненістю в майбутньому.

Модернізація економіки деякий час може проходити без принципових змін у суспільстві, проте відсутність суспільних перетворень гальмуватиме економічні процеси. Трансформація лише соціальної складової в сучасних умовах неможлива. Виникає протиріччя, яке не можна вирішити однонаправленими змінами, а лише за допомогою максимального залучення всіх каналів впливу.

Якщо розглядати напрям впливу рівня життя на модернізаційні процеси, то можна виокремити два важливих компоненти — трансформацію моделі споживання та тісно пов'язане з цим підвищення інвестиційного потенціалу домогосподарств як економічного ресурсу модернізації — з одного боку, та як результату змін моделі споживання — з другого.

5.2. Трансформація моделі споживання

Сьогоднішня модель споживання, що складалася в суспільстві впродовж двох останніх десятиріч, виглядає викривленою як з точки зору корисності для споживача, так і з погляду впливу на ефективність функціонування національної економічної системи. Основна причина полягає у низькій платоспроможності населення та вимушеному виборі такої моделі споживання, яка могла б задовольняти основні потреби за обмежених ресурсів.

Згідно із законами Енгеля, структура витрат має тісний зв'язок з рівнем доходів домогосподарств, а динаміка структури за основними каналами витрат напряму залежить від динаміки доходів населення. Якщо розглянути зворотну залежність, то існуюча структура витрат населення країни може свідчити про вкрай низький рівень доходів та споживання, оскільки більше половини бюджету середнього домогосподарства витрачається на харчування, а частка витрат на послуги трохи перевищує 10% (рис. 5.1).

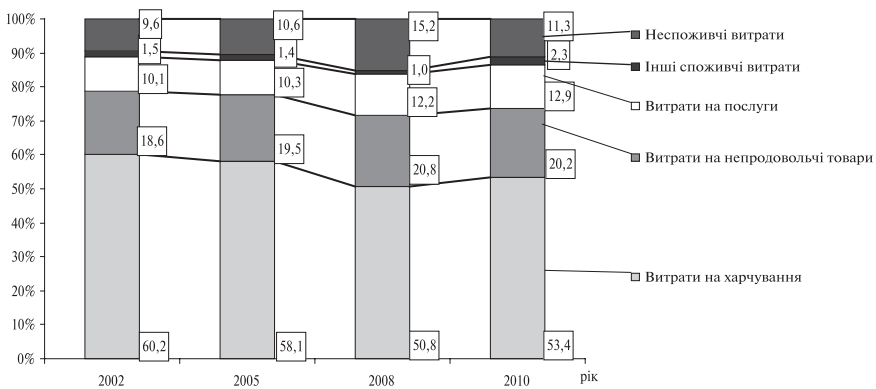

Рис. 5.1. Динаміка структури сукупних витрат домогосподарств України

Джерело: Розрахунки автора за даними ОУЖД.

Більш-менш значимі витрати на послуги (у абсолютному виразі) здійснюють лише високодохідні домогосподарства, але частка таких витрат майже не відрізняється від середнього по всіх домогосподарствах значення — представники 10-ї децильної групи витрачають на послуги 15,4% свого бюджету проти 12,9% в середньому по країні. При цьому найбагатші 10% домогосподарств направляють на харчування 43% всіх витрат, а дев'ята децильна група — вже більше половини (рис. 5.2). Навіть якщо припустити, що обстеження умов життя домогосподарств недоохоплює 10% найбагатшого населення країни, це не змінює загальної картини щодо структури споживання. Отже, можна зробити однозначний висновок про вкрай низькі споживчі можливості українських домогосподарств та відповідно викривлену структуру споживання.

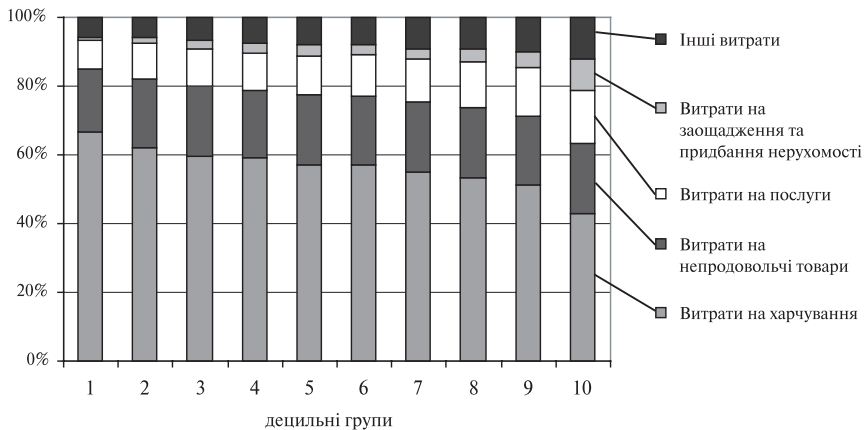

Рис. 5.2. Структура сукупних витрат у розрізі децильних груп, 2010 р.

Джерело: Розрахунки автора за даними ОУЖД.

Середньостатистичне домогосподарство сьогодні направляє «лево-ву» частку своїх ресурсів на споживання — неспоживчі витрати складають близько десятої частини сукупних витрат. Якщо в останні докризові роки намітилась позитивна тенденція до збільшення відсотку заощаджень та інвестицій (у 2008 р. неспоживчі витрати становили 15,2% сукупних витрат домогосподарств), то з 2009 р. структура почала повертатися на попередні позиції.

Внаслідок низьких доходів переважної більшості населення та низької споживчої культури суспільства в цілому структура споживання викривлена в бік харчування за рахунок мінімізації непродовольчої складової, насамперед, соціально-культурної:

- надто високі витрати на товари продовольчої групи (відносні та подекуди абсолютні), до того ж, не підкріплені якісними характеристиками харчового раціону;
- обмеженість у споживанні непродовольчих товарів та послуг;
- практично повна відмова від послуг та товарів соціально-культурної сфери, натомість активне витрачання вільних коштів на розваги в кафе і ресторанах;
- обмежене інвестування у розвиток незалежно від рівня добробуту. Лише на вищу освіту питома вага витрат зростає відповідно до рівня добробуту домогосподарства;
- незначні заощадження та серйозні кредитні зобов'язання по товарах тривалого користування.

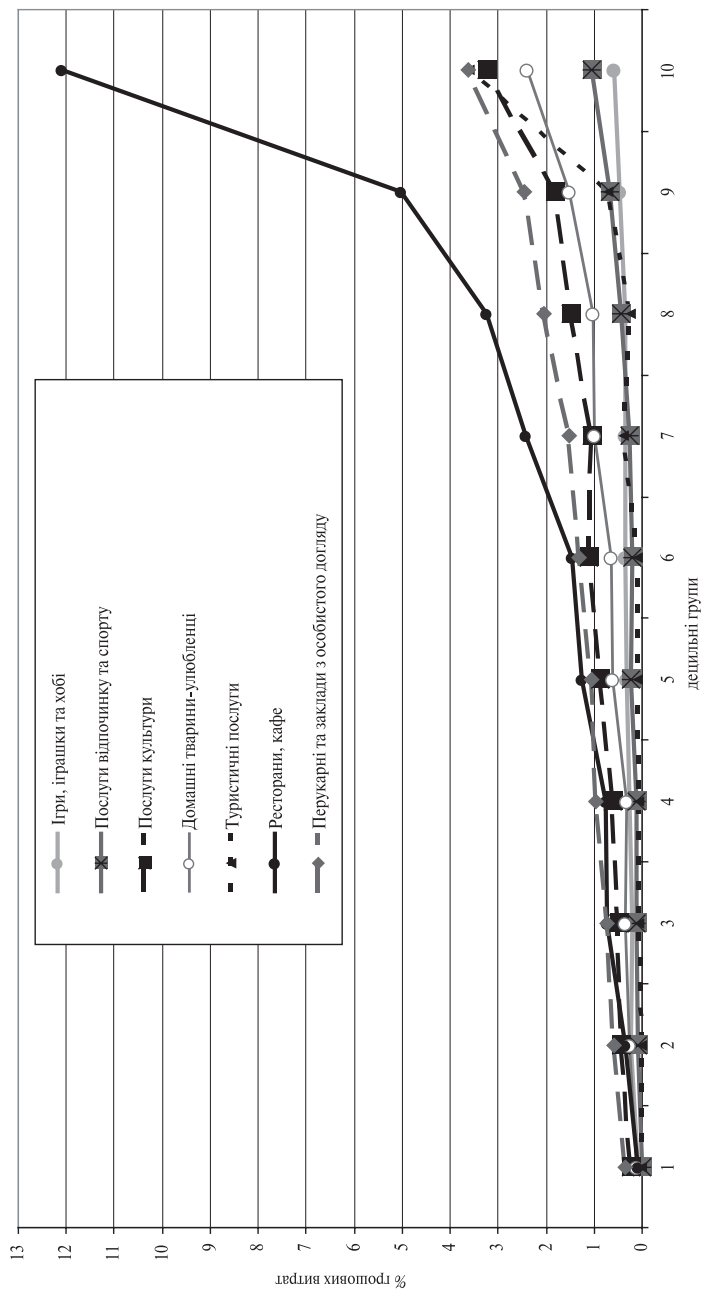

Рис. 5.3. Питома вага витрат на окремі види товарів та послуг за децильними групами, 2010 р.

Джерело: Розрахунки автора за даними ОУЖД.

Структура витрат у розрізі децильних груп свідчить про наднизький рівень життя переважної більшості населення — від першої до сьомої децильної групи питома вага витрат на окремі види товарів та послуг (переважно для розвитку, відпочинку та розваг) становить мізерний відсоток (рис. 5.3). Лише третина населення може дозволити собі витрачати кошти не тільки за базовими каналами споживання, а підтримувати достатній життєвий рівень. А 10% найбільш забезпеченого населення здійснюють суттєві витрати на розваги та туризм.

Особливо відчутними в структурі витрат є обмеження домогосподарств вкладати кошти у розвиток. У розрізі децильних груп витрати на освіту зростають аналогічно аналізованим вище витратам на окремі види товарів та послуг. До восьмої децильної групи на всі види освіти направляється незначний відсоток і без того невеликих коштів. З восьмої децильної групи зростають витрати на вищу освіту, і лише представники десятої децильної групи направляють помітно більший відсоток своїх ресурсів на вищу освіту та освіту, яка не визначається рівнем — позашкільна освіта, післядипломна, для отримання наукового ступеня тощо (рис. 5.4).

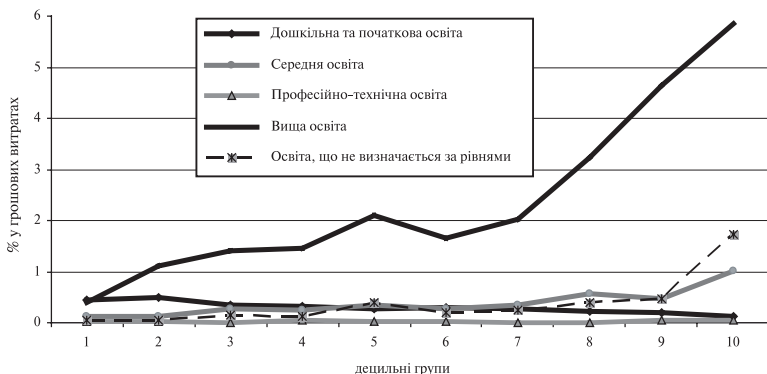

Рис. 5.4. Питома вага витрат на освіту за децильними групами, 2010 р.

Джерело: Розрахунки автора за даними ОУЖД.

Якщо врахувати, що домогосподарства з дітьми (особливо з двома та більше) потрапляють переважно у низькі децильні групи, то можна припустити практичну відсутність витрат на розвиток та освіту дітей. Насамперед, це стосується позашкільної освіти, яка справляє значний вплив на загальний розвиток, а подекуди компенсує низьку якість освітніх послуг в школі.

Викривлена структура споживання негативно впливає на споживчі характеристики домогосподарств та на самооцінку ними купівельної

спроможності своїх доходів. Коли домогосподарства далеко не низьких дохідних груп повідомляють при опитуванні, що їх доходів вистачає лише на харчування, то це напряду свідчить про деформацію моделі споживання у бік задоволення одних потреб за рахунок інших (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Самооцінка купівельної спроможності доходів домогосподарствами України, за децильними групами, 2010 р., %

Децильні групи	Було достатньо і робили заощадження	Було достатньо, але заощаджень не робили	Постійно відмовлялися в самому необхідному, крім харчування	Не вдавалося забезпечити навіть достатнє харчування	Разом
1	2,3	33,9	56,1	7,6	100
2	5,7	40,3	49,5	4,5	100
3	4,7	43,6	48,0	3,7	100
4	9,2	40,8	45,8	4,1	100
5	10,7	44,6	41,5	3,2	100
6	12,7	46,7	37,9	2,7	100
7	11,9	53,8	32,4	1,9	100
8	13,3	57,8	27,6	1,3	100
9	18,8	58,9	20,6	1,7	100
10	26,2	57,1	16,3	0,4	100
В середньому	11,6	47,8	37,6	3,1	100

Джерело: Розрахунки автора за даними ОУЖД.

Так, майже 17% представників десятої децильної групи повідомляють, що постійно відмовляють собі у самому необхідному, крім харчування, і лише 26,2% вважають, що їм вистачало коштів на споживання та заощадження.

Негативний вплив національних традицій харчування, які виражені у зловживанні жирною їжею та переїданням, посилюється загально низькою культурою споживання сучасного українського суспільства. І якщо за іншими життєвими стандартами більшість населення прагне до Європи, то за кількісними та якісними показниками харчування населення притримується багатосотрічних традицій. Крім того, низька споживча культура призводить до постійного вживання шкідливих продуктів, що найчастіше у нас коштують дорожче.

В свою чергу, мізерні заощадження, які до того ж не завжди направляються по каналах інвестування через відсутність відповідних традицій, розривають ланцюг між населенням та національною економікою. Коли така зв'язка відсутня, єдиним каналом інвестування населення в економіку залишається купівля товарів місцевого виробництва. Проте сьогодні слід констатувати практичну відсутність реалізації патріотичної ідеї щодо споживання вітчизняної продукції. Якщо продукти харчування низькодохідні та середні прошарки суспільства купують переважно в українського виробника (через нижчі ціни та впевненість у більшій корисності), то товари непродовольчої групи у сфері споживання практично не асоціюються з національним виробником. А забезпечені верстви населення, зацікавлені в здоровому харчуванні, частіше обирають імпортні продовольчі товари з гарантованою якістю, що пройшли екологічний контроль за міжнародними стандартами.

За період від кінця 1990-х років і до сьогодні можна спостерігати споживчу поведінку населення в різних ситуаціях: зростання реальних доходів, їх відносна стабільність та зниження купівельної спроможності. Український досвід свідчить, що за несприятливих умов населення зменшує кількісні показники харчування в останню чергу, коли повністю вичерпані всі канали економіки. Натомість, за першою-ліпшою можливістю покращує якість та, навіть, збільшує кількість продуктів харчування в раціоні. Досить зазначити, що для України впродовж багатьох років спостереження характерна закономірність — зростання калорійності добового раціону харчування з кожною наступною децильною групою (рис. 5.5). Група найбільш заможних (десятий дециль) має добове споживання (на одну особу) на 1000 кКал більше за середнє по країні значення, що майже вдвічі перевищує норматив з калорійності харчування, закладений у прожитковий мінімум.

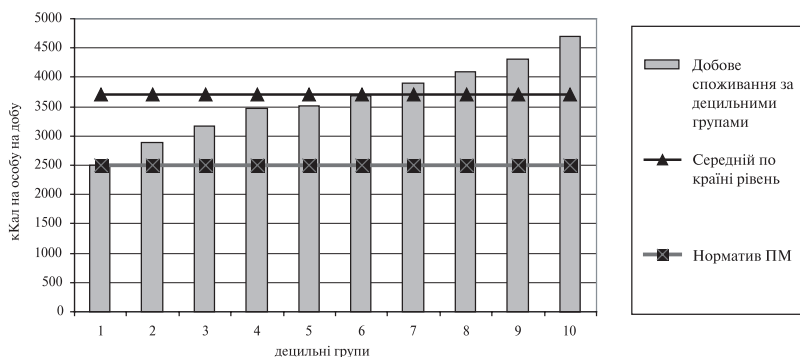

Рис. 5.5. Калорійність добового раціону харчування населення України залежно від децильної групи, 2010 р.

Джерело: Розрахунки автора за даними ОУЖД.

Внаслідок низьких доходів та надмірних показників харчування в домогосподарствах залишається недостатньо коштів для задоволення інших базових потреб, тим паче потреб більш високого рівня. Про незадоволені внаслідок нестачі коштів нагальні потреби домогосподарств може свідчити розподіл за напрямками спрямування додаткових коштів у разі значного збільшення доходів (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Напрями спрямування домогосподарствами додаткових коштів у разі значного збільшення доходу, за децильними групами, 2010 р., %

Децильні групи	одяг, взуття	побутову техніку	лікування	відпочинок	освіту	автомобіль	житло	накопичення	розвиток підприємництва	інше	Разом
1	0,2	6,5	16,1	9,0	8,8	4,1	36,2	14,9	2,3	1,7	100
2	0,0	3,2	12,0	11,1	7,6	5,6	32,4	20,7	4,3	3,1	100
3	-	3,5	11,6	11,4	8,7	5,2	31,2	21,7	2,5	4,3	100
4	-	1,5	11,9	11,4	9,0	4,0	30,0	24,0	5,2	2,9	100
5	-	1,6	9,5	15,8	4,3	4,9	31,2	24,4	4,4	4,0	100
6	-	1,2	8,3	12,9	6,2	5,8	33,5	22,6	5,8	3,7	100
7	0,1	1,4	7,3	12,7	5,8	6,4	37,2	21,6	5,3	2,3	100
8	-	1,3	7,0	11,8	4,9	7,7	32,9	25,6	5,8	3,1	100
9	-	0,6	4,1	13,4	6,6	6,6	35,3	21,3	7,8	4,2	100
10	-	0,6	4,0	12,9	3,2	7,7	29,9	26,9	11,0	3,9	100
Всі д/г	0,0	2,1	9,2	12,2	6,5	5,8	33,0	22,4	5,4	3,3	100

Джерело: Розрахунки автора за даними ОУЖД.

Приблизно третину коштів, незалежно від порядку децильної групи, домогосподарства бажали б направити на житло — від погашення заборгованості за житлово-комунальні послуги та дрібного ремонту до кардинального покращення житлових умов через купівлю чи будівництво житла. У разі значного збільшення доходів населення могло б спрямувати на заощадження від 15 до 27% додаткових коштів та від 2 до 11% — на розвиток підприємництва, залежно від децильної групи. Нижні (бідніші) децильні групи більшу частку коштів, порівняно з багатшими, направили б на лікування, освіту та купівлю побутової техніки, що свідчить про неможливість задовольнити базові потреби, принаймні, для 30–40% населення.

Без докорінної зміни моделі споживання сьогодні не можна говорити про модернізацію. Трансформація моделі споживання натикається, насамперед, на проблему низьких доходів більшої частини суспільства. Проте в період інтенсивного зростання доходів всіх верств суспільства (2001–2007 рр.) з моделлю споживання не відбулося якісних змін:

- витрати на харчування зростали у абсолютному вимірі (в основному за рахунок вибору більш дорогих товарів, а подекуди за рахунок збільшення обсягів харчування);
- частка витрат на харчування зменшувалася настільки повільно, що не можна говорити про будь-які зміни моделі споживання, навіть, кількісні;
- незначні кошти, що залишалися в розпорядженні після витрат на харчування та обов'язкових платежів, направляли переважно не на розвиток (медицина, освіта, культура), а на розваги і відпочинок (в кафе і ресторанах, туристичні послуги);
- саме так звані «вільні кошти» швидше зростали у високодохідних груп населення; особливий відрив завжди мала 10-та децильна група, яка значну частку своїх ресурсів направляла саме на розваги;
- споживання традиційних послуг, що не належать до обов'язкових (особистий догляд, культура, домашні тварини-улюбленці, хобі, відпочинок і спорт) мають пряму залежність від рівня доходів;
- незалежно від періоду (кінець кризи 1990-х років, економічне зростання, нова економічна криза) витрати на купівлю нерухомості здійснювали лише найбільш заможні — представники 10-ї децильної групи.

Таким чином, сьогодні можна говорити про необхідність, але недостатність принципового зростання рівня доходів населення як передумови трансформації моделі споживання. Безперечно, економічне зростання є передумовою зростання доходів та змін у структурі споживання. Однак без змін у психології споживача сумнівним видається стрімке та стійке економічне зростання, а також трансформація моделі споживання внаслідок поступового зростання доходів населення.

На даному етапі можна говорити про системні перетворення у всіх сферах життєдіяльності суспільства, що можуть змінити психологію споживача, а згодом рівень його доходів і споживчу поведінку, та зробити домогосподарство не тільки споживачем, а й інвестором в майбутнє через соціальні та економічні інвестиції.

Основними напрямками формування принципово нової моделі споживання як умови модернізації національної економіки є:

- підвищення доходів від зайнятості, сприяння формуванню потужної середньодохідної групи, а згодом — середнього класу як основи суспільства;
- пропаганда споживчої культури за двома каналами: 1) вибір якісних товарів та послуг, безпечних для здоров'я; 2) дотримання балансу по структурі споживання в цілому та раціону харчування зокрема;
- посилення державного контролю за якісними характеристиками товарів та послуг;
- відновлення довіри до державних органів контролю за якістю товарів та послуг, а також довіри до вітчизняного виробника;
- державне сприяння конкурентоспроможності вітчизняних товарів, зокрема, через систему фіскальних важелів;
- девіз «купувати вітчизняне» — на рівні національної ідеї;
- пропаганда інвестицій у власний розвиток для майбутнього як альтернатива отриманню повністю безкоштовних послуг соціальної сфери;
- протидія утриманським настроям в суспільстві, особливо серед представників середньо- та високодохідних груп;
- докорінне реформування системи соціальної підтримки, основна ідея якої — розподіл та перерозподіл коштів з метою підтримки найбільш вразливих і нездатних до самозабезпечення;
- розробка та реалізація дієвої програми доступного житла, яка передбачала б можливість оренди неприватного житла з правом поступового викупу (впродовж десятків років). Це дасть змогу стимулювати всі домогосподарства (незалежно від рівня доходів) направляти «вільні кошти» на житлові інвестиції.

5.3. Інвестиційний потенціал населення

Інвестиційний потенціал населення — це його можливість робити заощадження, схильність до ощадливості та наміри трансформувати неспоживчі ресурси у інвестиційні [1, с. 21]. Це означає, що наявність у домогосподарства фінансових ресурсів є основною, але не єдиною умовою формування інвестиційного потенціалу. Домогосподарства мають заощаджувати, подекуди відмовляючись від розширення споживання, а також вони мають бути зацікавленими у перетворенні простих заощаджень на інвестиційні ресурси.

Зрозуміло, що без цілеспрямованого державного втручання (через стимулювання та підтримку) так звані «вільні» кошти домогосподарств практично не мають шансів стати інвестиційним ресурсом. Але для такого втручання необхідно виконання першої умови – наявність фінансової спроможності домогосподарств робити заощадження.

Аналіз моделі споживання дає підстави для висновку про обмежені фінансові можливості домогосподарств та відсутність схильності для заощаджень у більшості населення. Перешкодою для реалізації третьої складової – намірів до інвестування – виступає низка факторів фінансової системи та довіри до різних інститутів (державних та недержавних).

Таким чином, для України сьогодні можна виділити п'ять основних проблем, що перешкоджають розвитку інвестиційного потенціалу населення:

- 1) нестаток внутрішніх інвестиційних ресурсів у домогосподарств;
- 2) недостатній розвиток ринку цінних паперів;
- 3) недостатній рівень охоплення населення послугами фінансового сектору;
- 4) низький рівень довіри населення до фінансово-банківської системи, в т. ч. до сектору, жорстко контролюваного державою;
- 5) значні масштаби розшарування населення за рівнем поточних доходів.

Економічна криза посилила гостроту означених проблем. Сьогодні без їх вирішення не можна говорити про модернізацію економіки взагалі. Ресурси домогосподарств традиційно розглядають як один з основних інвестиційних резервів, використання якого дає змогу країні заповнити нестачу фінансових ресурсів, і тим самим знизити залежність від зовнішніх факторів та зовнішніх джерел інвестування.

Інвестиційний потенціал населення – це наявні та потенційні фінансові ресурси домогосподарств (насамперед, заощадження), які можуть бути трансформовані у інвестиційні ресурси. При цьому необхідною умовою є бажання та готовність населення до інвестування.

Отже, з одного боку, можна оцінити фінансову спроможність заощаджувати «зайві» гроші, а з другого – схильність населення до заощаджень шляхом банківських вкладів та купівлі цінних паперів. Взагалі психологічні настанови до заощадливості та бажання робити офіційні заощадження залишається для України не менш гострою проблемою, ніж загальна низька фінансова спроможність.

На схильність населення до заощаджень впливає комплекс факторів, що лежить у площині співвідношень між доходами, витратами, споживанням та заощадженням. Зрозуміло, що вирішальним фактором є

розмір доходу. Проте, при ідентичному розподілі населення за доходами, може бути різний інвестиційний потенціал, що залежить від:

- соціально-демографічного та соціально-економічного складу населення (за віком, статтю, рівнем освіти та кваліфікації, за статусом на ринку праці тощо);
- рівня розвитку фінансово-кредитної системи;
- рівня довіри (до фінансово-кредитної системи, до влади та державних інститутів, до економічної та політичної стабільності в країні);
- прибутковості вкладів;
- ступеня розвитку ринкових традицій;
- ментальності, релігійних традицій тощо;
- інших індивідуальних та групових особливостей.

Різні дослідження виявили закономірність, що більшою мірою рівень доходу впливає на рівень заощаджень у країнах, які розвиваються, ніж у країнах з розвинутою економікою. Отже, можна припустити, що в Україні рівень доходу все ж таки є визначальним порівняно з іншими факторами.

Різні тенденції в схильності до заощадження для різних груп населення вимагають створення різних форм заощаджень, що може сприяти збільшенню інвестиційного потенціалу та ресурсів для інвестування. При цьому в тісному зв'язку з інвестиційним потенціалом слід розглядати кредитну активність населення.

Заощадлива поведінка населення характеризується двома різнонаправленими процесами, що відбуваються в один і той же час: саме заощадження як накопичення ресурсів — з одного боку, та використання позичок і раніше накопичених ресурсів — з другого. Результуючим показником протікання цих двох процесів є приріст фінансових активів, який являє собою суму коштів населення, не використаних на споживання і вільних для інвестування.

Важливу роль у схильності суспільства в цілому до заощаджень та окремих шарів суспільства до фінансової активності відіграє ступінь диференціації та концентрації доходів. Традиційно при збільшенні доходів активність заощаджень зростає у середніх дохідних групах швидше, ніж в крайніх. Це дає підстави для формування державної політики щодо сприяння вирівнюванню доходів у верхній частині розподілу, тобто сприяння збільшенню чисельності середньодохідної групи за рахунок перетікання коштів з верхніх децильних груп. Саме потужний середній клас може стати запорукою як модернізації суспільства, так і залучення коштів для модернізації економіки.

Сьогодні населення України в цілому за основними каналами заощаджень направляє лише 3,6% грошових витрат. Лише 10-а децильна група направляє на інвестування 8,3% своїх грошових витрат, і лише ця група здійснює інвестиції в купівлю нерухомості. При цьому найбагатші 10% населення мають і значно вищі кредитні зобов'язання (рис. 5.6). Решта неспоживчих витрат, що фактично є витратами на купівлю засобів виробництва для самозайнятих та дрібних підприємців, практично наближуються до нуля, незалежно від порядку децильної групи. Таким чином, практично всі неспоживчі витрати сьогодні є інвестиційним ресурсом, який може бути трансформований в інвестиційний капітал.

Рис. 5.6. Питома вага грошових витрат, що пов'язані з основними каналами інвестування населення, за децильними групами, 2010 р.

Джерело: Розрахунки автора за даними ОУЖД.

Низький інвестиційний потенціал населення України обумовлений не лише крайньою обмеженістю так званих «вільних» коштів у населення, а й викривленою структурою розподілу за рівнем матеріального добробуту. Впродовж всього досліджуваного періоду (1999–2010 рр.) спостерігається схожа картина — в ранжованому ряду (за децильними чи персентильними групами) поточні ресурси домогосподарств повільно зростають від попередньої до наступної групи, проте в останній групі (10-й чи 20-й залежно від обраного групування) відбувається різке зростання ресурсів (рис. 5.7).

Тобто є незначний відсоток населення, чії доходи принципово відрізняються від решти та від найближчої до них групи. Це не може не впливати на інвестиційний потенціал населення, насамперед, виражений у вкладанні коштів у нерухомість.

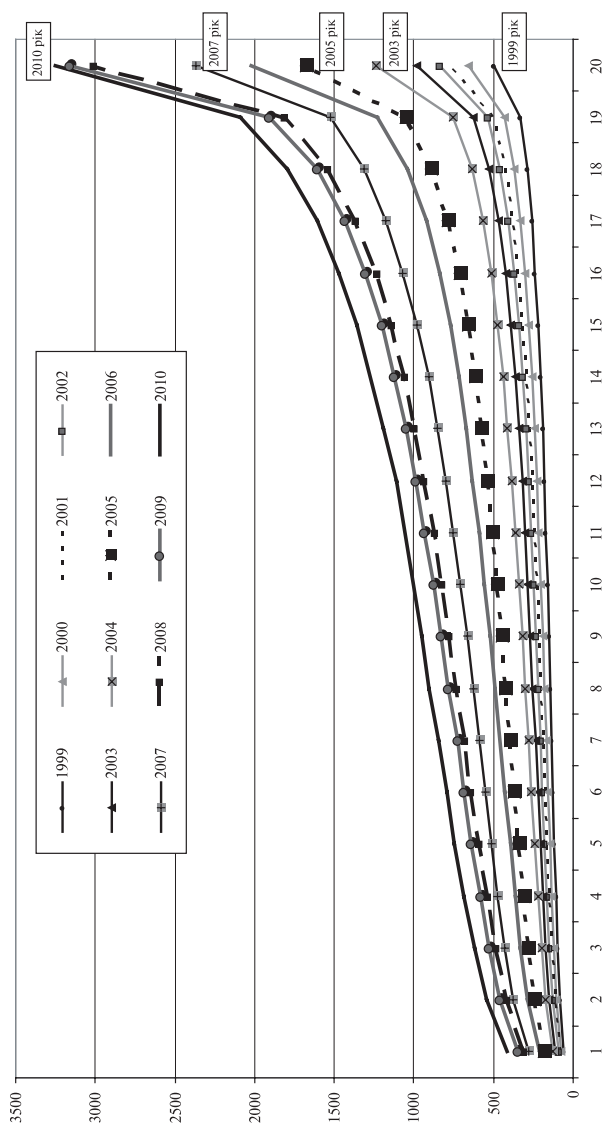

Рис. 5.7. Середньодушові витрати населення України за персентильми, грн. на місяць

Джерело: Розрахунки автора за даними ОУЖД.

Забезпеченість домогосподарств поточними ресурсами формує їх інвестиційні можливості. Показник питомої ваги витрат на купівлю нерухомості, акцій, сертифікатів, валюти та вкладів до банків практично повторює тенденцію розподілу ресурсів за децильними групами. Впродовж всього періоду частка ресурсів, що можуть трансформуватися в інвестиційні, по найбагатшій групі істотно перевищувала показник по іншому населенню, незалежно від його статку.

Остання економічна криза більшою мірою вплинула на інвестиційну активність населення 2–9 децильних груп. Проте значною мірою звузилися інвестиційні можливості і крайніх децильних груп. Зрозуміло, що найбільш багата група стала практично всі ресурси направляти на поточне споживання, оскільки при незмінних доходах ціни на основні групи товарів зростали. Найбільше удар кризи відчували середньодохідні групи (7–9 децильні групи), які зазнали зниження не лише реальних, а й номінальних доходів. До того ж, падіння інвестиційного потенціалу в цих групах продовжувалося і в 2010 р. (на відміну від 4–6 груп). Якщо припустити, що похибки обстеження домогосподарств зміщують населення з ознаками середнього класу у верхні децильні групи, то ситуація стає зрозумілою — десята децильна група в умовах кризи намагалася втримати поточне споживання на попередньому рівні. При цьому різко скоротилися їх інвестиційні можливості (рис. 5.8).

Відносно високі для українських реалій показники інвестиційного потенціалу десятої децильної групи забезпечуються здебільшого за рахунок будівництва житла. Невирішеність та гострота житлової проблеми, успадкована ще з радянських часів, спонукає домогосподарства з розширеним типом відтворення направляти всі вільні від базового споживання кошти на інвестиції в нерухомість. Решта домогосподарств не в змозі вкладати кошти в будівництво житла за існуючих схем, отже вони максимально розширюють своє поточне споживання, не вбачаючи сенсу в накопиченні незначних коштів та їх інвестуванні за незрозумілими каналами. Саме на цю групу населення і має бути сьогодні спрямована політика держави, якщо вона зацікавлена у залученні коштів населення для модернізації економіки.

Підвищення інвестиційного потенціалу домогосподарств як джерела модернізації економіки має здійснюватися шляхом:

- 1) зменшення економічно необґрунтованої диференціації в доходах населення;
- 2) випереджаючого зростання доходів від зайнятості як основного джерела доходів та інвестиційних ресурсів домогосподарств;

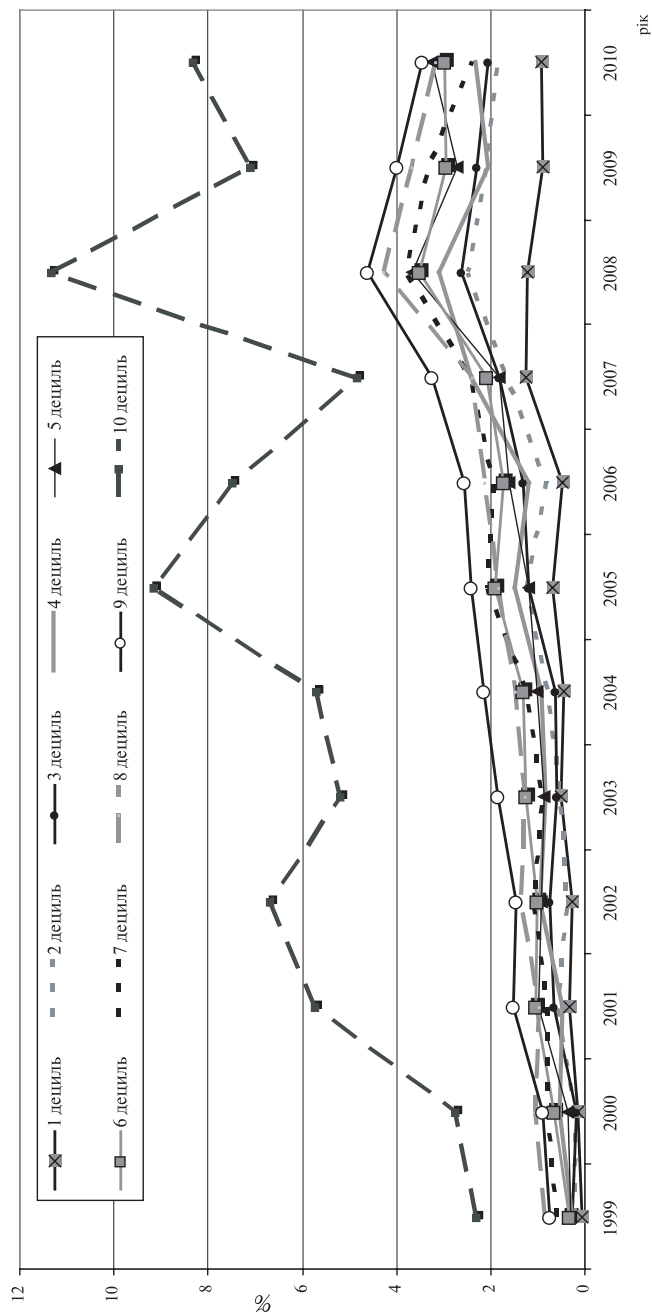

Рис. 5.8. Динаміка питомих витрат на купівлю нерухомості, акцій, сертифікатів, валюти та вкладів до банків, залежно від децильної групи, %

Джерело: Розрахунки автора за даними ОУЖД.

3) переважної орієнтації на середньодохідні групи у формуванні політики залучення інвестиційних коштів населення (з урахуванням інвестиційних можливостей, потреб та життєвих настанов різних представників середньодохідних груп);

4) пропаганди заощадливості як моделі модернізованого суспільства за одночасного розширення форм інвестування;

5) розвитку схем залучення коштів, орієнтованих на різні верстви населення. Пропаганда різних форм інвестування повинна бути адресована на конкретні прошарки суспільства;

6) підвищення рівня довіри до держави як розпорядника коштів. Розвиток державних інвестиційних схем, де держава виступає поручителем;

7) розвитку фінансової системи та відновлення довіри до неї з боку населення;

8) стимулювання підприємців до прямого залучення інвестиційних ресурсів у населення як альтернативи банківським кредитам;

9) розвиток цивілізованого ринку нерухомості (житла, землі) з налагодженням різних схем інвестування;

10) заохочення мешканців населених пунктів до інвестицій в інфраструктурні проекти місцевого рівня.

Список використаних джерел до розділу 5

1. *Ефимова М.Р., Аббас Н.Ю.* Инвестиционный потенциал населения России: основные аспекты статистического изучения // Вопросы статистики. — М., 2011. — № 1. — С. 21–30.

2. Модернізація України — наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. — К., 2011. — 416 с.

3. *Черенько Л.М.* Оцінка впливу державної соціальної підтримки на нерівність та бідність населення // Демографія та соціальна економіка. — 2011. — № 2(16). — С. 118–127.

4. Неравенство в распределении доходов и уровне бедности населения: межстрановые сопоставления / В.Н.Бобков, У.Т.Алиев, С.М.Куница, Л.Н.Черенько, С.В.Шевченко // Вопросы статистики. — М., 2011. — № 6. — С. 47–54.

5. Національна доповідь про людський розвиток 2011. Україна: на шляху до соціального залучення. — ПРООН в Україні, 2011. — 123 с.

6. Становище сімей в Україні (за підсумками 2000–2009 років) / Щорічна державна доповідь президентів України, Кабінету Міністрів України

про становище сімей та стан реалізації державної сімейної політики. — К. : Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, 2011. — 222 с.

7. Бідність та нерівні можливості дітей в Україні / [Черенько Л.М., Полякова С.В., Реут А.Г. та ін.]; за ред. Е.М.Лібанової. — К. : ІДСД НАНУ, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), УЦСР, 2009. — 288 с.

8. *Черенько Л.М.* Сучасні особливості формування рівня життя населення України // Демографія та соціальна економіка / Науково-економічний та суспільно-політичний журнал. — К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАНУ, 2007. — № 2. — С. 140–154.

9. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; За ред. Л.М.Черенько. — К. : ТОВ «Видавництво «Консультант», 2006. — 428 с.

РОЗДІЛ 6

КАПІТАЛІЗАЦІЯ

В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

6.1. Питання теорії капіталізації

Трансформація суспільства означає його перебудування з одного стану в інший. Вона має різні сутності, рівні, вектори, форми. Трансформація в економіці — це процес перетворення економічних відносин одного виду на інший, зміна їх форм, функцій і властивостей, що притаманні будь-яким структурам, поняттям, категоріям.

Економічна думка, яка вивчає економічну трансформацію суспільства, розвивається у двох напрямках: по-перше, на базі досягнутого рівня продуктивних сил та на основі аналізу минулого і нинішнього стану економіки намагається прогнозувати майбутнє, запропонувати свої варіанти діяльності господарюючих суб'єктів, методи управління з метою поліпшення умов соціально-економічної діяльності; по-друге, вивчає процес становлення і розвитку поглядів, уявлень, узагальнень щодо характеру, змісту і цілей господарчої діяльності, відносин між різними суб'єктами економічних відносин.

В останньому контексті найменшою мірою, з наукової точки зору, досліджено поняття капіталізації, її стан, формоутворення, сфера розповсюдженості, реалізація. В ринкових умовах процес капіталізації економіки є всеохоплюючим. Йому піддаються різноманітні сфери діяльності, сегменти ринку, економічні структури, домогосподарства.

У термінологічному сенсі капіталізація трактується дуже однозначно. Найбільш узагальнений погляд на капіталізацію визначає її як оцінку вартості підприємства, земельної ділянки, цінних паперів та іншого майна.

Капіталізація має кілька значень, у т. ч.: а) перетворення частини прибутку або всього прибутку в додатковий капітал, додаткові фактори виробництва (засоби праці, предмети праці, робочу силу і т. ін.); б) оцінка вартості фірми на базі її основного і оборотного капіталів; в) оцінка вартості фірми на основі ринкової вартості її акцій і облігацій; г) визначення вартості фірми на базі щорічно одержуваного прибутку. Стосовно банківської діяльності — це процес приєднання до суми діючого капіталу норми прибутку, відсотка, а також шляхом випуску акцій [1].

Аналогічним за змістом є й інше тлумачення капіталізації: 1) у банківській сфері зарахування процентних доходів до основного внеску з подальшим нарахуванням відсотків на збільшену суму вкладу (капіталі-

зація відсотків) або збільшення вкладу за рахунок зарахування доходів від нарахованих відсотків (капіталізація вкладу); 2) перетворення частини прибутку або всього прибутку в активи компанії; 3) визначення вартості майна за принесеного їм доходу; 4) як синонім ринкової капіталізації вартість компанії, що визначається шляхом множення її акцій і облігацій на їхню ринкову вартість [2].

Серед економічних понять визначають ринкову капіталізацію¹⁰ — фінансовий показник, що використовується для оцінки сукупної вартості ринкових інструментів, суб'єктів та ринків. Розрізняють також [3]:

- ринкову капіталізацію цінного паперу (ринкова вартість усіх випущених в обіг цінних паперів певного виду; чисельно дорівнює добутку ринкової вартості цінного паперу на кількість випущених в обіг цінних паперів даного виду);
- ринкову капіталізацію акціонерного товариства (ринкова вартість усіх акцій цього акціонерного товариства; обчислюється як сума ринкових капіталізацій акцій акціонерного товариства);
- капіталізацію фондового ринку (сумарна ринкова вартість, що обертається на цьому ринку цінних паперів).

За методами визначення капіталізація поділяється на п'ять видів [4]:

1) капіталізація доходу — оцінка економічного потенціалу підприємства за допомогою розрахунку сучасної вартості чистого прибутку, який передбачається отримати в майбутньому;

2) капіталізація за розщепленою ставкою — капіталізація, за якої для оцінки прогнозованих потоків грошових коштів із одного і того ж об'єкта використовуються дві різні процентні або дисконтні ставки;

3) пряма загальна капіталізація — метод капіталізації доходу, заснований на поділі чистого операційного доходу на коефіцієнт, отриманий в результаті аналізу порівнянних об'єктів і порівняння доходів від цих об'єктів з цінами їх продажу;

4) прямолінійна капіталізація — метод розрахунку коефіцієнта капіталізації для нерухомості шляхом додавання до ставки відсотка норми прямолінійного повернення капіталу;

5) таблиця капіталізації — таблиця, що показує капіталізацію компанії та включає в себе: обсяг капіталу, отриманого з кожного джерела; довгострокові запозичення і звичайні акції; коефіцієнти капіталізації.

Таким чином, у загальнонауковому значенні під капіталізацією розуміють фінансову оцінку діяльності ринкових структур, яка характеризує їх ринкову вартість, процес накопичення і ступінь ліквідності. Процес

¹⁰ Англ. — market capitalization.

капіталізації поширюється на галузі економіки, інфраструктурні об'єкти, інституціональні структури і ринкові інструменти (банки, фондовий ринок, акції тощо). Надане визначення капіталізації об'єктивне, але не повне: річ у тому, що у капіталізації відбивається процес накопичення ринкового потенціалу, на який, у свою чергу, спричиняє вплив стан системи суспільного відтворення. У науковій літературі аналіз капіталізації залежно від умов відтворення суспільного продукту вперше здійснили фахівці Інституту економіки та прогнозування НАН України. Вони ввели в науковий обіг поняття класичної й інверсійної капіталізації [5]. За критерієм «відтворювання» в монографії [5] розглянуто капіталізацію в умовах первісного нагромадження капіталу і капіталізацію в умовах ринкової трансформації економіки. Відзначаючи певний прогрес у дослідженні процесу капіталізації, слід сказати, що її аналіз неповний без оцінки впливу на капіталізацію економічних укладів, зміст яких значною мірою визначає умови становлення інноваційної економіки, накопичення інвестиційних ресурсів, підвищення конкурентоспроможності промислових підприємств, об'єктів інфраструктури, зміцнення економічного потенціалу домогосподарств, людського потенціалу.

Капіталізація у відтворювальному контексті — суть та зміст завдання капіталізації реалізується через шлях інвестиційного відтворення економіки і соціальної інфраструктури. Цей процес відбувається на основі впровадження та використання сучасних інформаційних і комунікаційних технологій. Відтворювальна капіталізація пов'язана із застосуванням та інтенсивним розвитком інтелектуальних ресурсів, роль яких у сучасному суспільстві все більше зростає. Інтелектуальні ресурси мають важливе стимулююче значення для розвитку національної економіки і становлять додатковий потенціал економічного зростання. Тільки усвідомлення необхідності капіталізації «економіки знань» дасть можливість здійснити перехід до інноваційної фази розвитку суспільства. Перехід до більш високого рівня капіталізації фінансових ресурсів обумовлює модернізацію галузей соціальної інфраструктури, насамперед — освіти і науки.

За останнє десятиріччя спостерігалась диспропорція між темпами зростання бюджетної капіталізації галузей соціальної інфраструктури і вартістю отриманих результатів у вигляді «нематеріальних активів». Значною мірою це пов'язано з низькою результативністю капіталізації соціальної інфраструктури. Ліквідація цих прогалин має враховувати специфіку інтелектуальної діяльності, що полягає у сучасних вимогах до специфіки професійної діяльності.

6.2. Особливості становлення нового технологічного укладу та його вплив на процес капіталізації

За всієї складності нинішньої економічної ситуації, вихід із неї передбачає становлення нового технологічного укладу. Його розширення створює матеріальну основу чергової довгої хвилі економічного зростання, забезпечує технологічне оновлення виробничого потенціалу. Історичний досвід свідчить, що з подоланням депресивного стану економіки і виходом її на нову довгу хвилю економічного зростання змінюється не тільки технологічна структура економіки, а й її інституціональна система.

Механізм взаємодії технологічних зрушень інституціональних змін у ході розвитку і зміни технологічних укладів, який генерує довгі хвилі, склався в індустріальну епоху з характерним для неї домінуванням крупних виробничо-технологічних структур. У зв'язку з переходом до економіки знань і скороченням науково-виробничих циклів на мікрорівні постає необхідність у уточненні характеристики довгих хвиль.

Сучасні дослідники підтверджують, що довгі хвилі народжувалися в індустріальну епоху інноваційно-технологічними імпульсами, пов'язаними з розповсюдженням кластерів базових технологій. У нинішню епоху формування таких кластерів розмивається, підвищується гнучкість технологій і знижується інерційність виробничо-технологічних систем, відповідно послаблюється механізм циклічного розвитку. Разом із цим ускладнення поєднання технологічних, інституціональних і соціально-економічних факторів, як і раніше, створює передумови нерівномірності технологічних змін і генерування довгих хвилюваних коливань.

Через закономірності відтворення суспільного капіталу життєвий цикл технологічного укладу на поверхні економічних явищ відбивається у формі довгої хвилі економічної кон'юнктури. Опис технологічних укладів як виробничо-технологічної основи довгих хвиль дає змогу здійснювати вимір процесів довгострокового економічного зростання. Результати цих вимірів із використанням матеріалів конкретно-історичних емпіричних досліджень світової економіки виявили становлення і зміну п'яти технологічних укладів, включаючи домінуючий нині інноваційно-електронний технологічний цикл.

Ключовим фактором п'ятого технологічного укладу є мікроелектроніка і програмне забезпечення. У зміст його технологічного укладу входять виробництво електронних компонентів і обладнання, електронно-обчислювальної техніки, радіо- та телекомунікаційного обладнання, лазерної техніки.

Зараз відбувається становлення нового шостого технологічного укладу. Сучасний розвиток базових виробництв шостого укладу заклада-

ють порівняльні переваги, які визначатимуть модернізацію і конкурентоспроможність національної економіки. Вже формуються ключові напрями розвитку нового технологічного укладу: біотехнології, засновані на досягненнях молекулярної біології і генної інженерії, нанотехнології, системи штучного інтелекту, глобальні інформаційні мережі й інтегровані швидкісні транспортні системи. Подальшого розвитку набуває гнучка автоматизація виробництва, космічні технології, виробництво конструкційних матеріалів із наперед заданими властивостями, атомна промисловість, автоперевезення.

Посиляться інтелектуалізація виробництва, перехід до безперервного інноваційного процесу в більшості галузей і безперервної освіти в багатьох професіях. Завершиться перехід від «суспільного споживання» до «інтелектуального суспільства», в якому найважливішого значення набуватимуть вимоги до якісного життя і комфортності навколишнього середовища. Виробнича сфера засвоїть екологічно чисті й безвідходні технології. В структурі споживання домінуючого значення набуватимуть інформаційні, освітянські й медичні послуги [6].

Межа між п'ятим і шостим технологічними укладами пролягає по глибині проникнення технології в структури матерії й масштаби обробки інформації. П'ятий технологічний уклад заснований на застосуванні досягнення мікроелектроніки в управлінні фізичними процесами на мікронному рівні. Шостий – на застосуванні нанотехнологій, що оперують на рівні однієї мільярдної метра і здатної змінювати структури речовини на молекулярному й атомному рівнях, надаючи йому принципово нових властивостей. Вартість виробництва й експлуатації засобів обчислювальної техніки на нанотехнологічній основі знизиться на порядок, багаторазово зростуть обсяги її застосування в зв'язку з монетизацією і пристосуванням до конкретних споживчих потреб [7].

Медицина отримує в своє розпорядження технології боротьби із захворюваннями на клітковому рівні, що передбачає точну доставку лікарських засобів у мінімальні строки. У зв'язку з цим кардинально розширяться можливості для профілактичного лікування і подовження людського життя.

Модернізація системи муніципальної охорони здоров'я передбачає кілька напрямів. Пріоритетними є структурно-функціональні перетворення в системі охорони здоров'я. Вони включають послідовний процес скорочення кількості лікувально-профілактичних закладів, зокрема в периферійних районах, потужності лікарень з одночасним наголосом на підвищенні ефективності використання їх ресурсного потенціалу, вирівнювання територіальних відмінностей у матеріальній забезпеченості та показниках діяльності медичних закладів.

Для того, щоб визначити цілі, реалізація яких сприятиме підвищенню структурної ефективності муніципальної системи охорони здоров'я, необхідно мати уявлення про медико-демографічні, соціально-економічні, географічні та інші фактори, які прямо або опосередковано впливають на регіональні потреби населення в медичній допомозі. Їх умовно можна згрупувати так:

- демографічні — чисельність, статеві-вікова, професійна, суспільна структура населення, рівень міграції, народжуваність, смертність дитяча й загальна тощо;
- соціально-економічні — економічні особливості території, ступінь її індустріалізації, промислова спеціалізація, система розселення, щільність населення, стан комунального розвитку та ін.;
- соціально-гігієнічні та соціокультурні — медична патологія, рівень розвитку мережі закладів охорони здоров'я, матеріальний стан населення, стан розвитку служб соціальної допомоги, національні традиції, медична освіченість тощо;
- кліматичні та географічні — кліматогеографічні характеристики середовища, що визначають особливості й структуру захворюваності населення;
- медико-організаційні — організація медичного обслуговування населення, зокрема співвідношення між амбулаторно-поліклінічною допомогою та стаціонарним лікуванням, рівень кваліфікації й організації праці медичних працівників, спеціалізація й інтеграція медичної допомоги.

Результати поглибленого й цілеспрямованого вивчення взаємодії цих факторів в умовах конкретного муніципального міста можуть бути використані для комплексного аналізу медичної діяльності й ресурсного забезпечення. Відчутний ефект в умовах дефіциту коштів може дати певна регіоналізація мережі медичних закладів, що передбачає їх перехід на більш високий ступінь централізації. Одним із можливих варіантів реалізації цього напрямку є створення медичних округів. Така організаційна модель прийнята й реалізована в ряді європейських країн, наприклад, у Великій Британії. Вона дає змогу вирішувати багато завдань, зокрема, подолати непропорційність територіального розвитку охорони здоров'я, реструктуризувати систему медичної допомоги на обласному та муніципальному рівнях, оптимізувати структуру медичної допомоги за видами та обсягами відповідно до потреб населення, здійснити механізм управління ресурсами на надання медичної допомоги в межах округу.

Нагальним уявляється формування науково обґрунтованого обсягу надання медичної допомоги населенню з використанням сучасних методів, зокрема клінічної (прикладної) епідеміології. Клінічна епідеміологія як нова

дисципліна сформувалася на початку 1970-х років у країнах Західної Європи та США. В її межах було визначено вимоги до якості клінічних випробувань, а також процедур надання органам охорони здоров'я систематизованих даних, що доводять ефективність нових медичних технологій (препаратів, методи-ки) та обумовлюють умови їх застосування. Мета клінічної епідеміології — знайти та впровадити в масову практику такі надійні стандартні медичні технології, які можуть забезпечити найкращі результати при лікуванні пацієнтів. Фактично клінічна епідеміологія становить основу доказової медицини, терміна, що визначає наукову й технологічну якість охорони здоров'я. Доказова медицина — це нові методи діагностики та лікування, що пройшли масштабні клінічні випробування і рекомендовані для практичного використання. Включення муніципальної системи охорони здоров'я забезпечить вирішення болісних проблем медичного обслуговування населення й підвищення ефективності ресурсного потенціалу медичних закладів на різних рівнях, зокрема муніципальному.

Розвиток Інтернету в 1990-х роках визначив становлення доказової медицини як технології масового використання лікарями даних клінічної епідеміології. В економічно розвинених країнах програмами розвитку доказової медицини займаються різні некомерційні організації. Найбільш відома з них — «Кохрейнівське товариство», яке має філіали у різних країнах світу, займається збиранням, аналізом, систематизацією й широким розповсюдженням результатів клінічних досліджень. Вже у 1990-х роках усі західні країни мали власні потужні медичні інтернет-ресурси. На сьогоднішній день 99% корисної медичної інформації розміщено на американських та європейських сайтах. Одним із найбільших у світі є сайт Національної медичної бібліотеки США. Сьогодні майже 100% лікарів США та близько 80% європейських лікарів користуються інформацією з Інтернету.

В Україні доступ до зарубіжних інтернет-баз — практично не вирішена проблема. Пояснення цьому два: недостатнє володіння лікарями англійською мовою в межах, достатніх для ознайомлення зі спеціальною літературою, і відсутність у країні державних проектів із забезпечення безоплатного або недорогого доступу до високоякісних зарубіжних інтернет-ресурсів. До того ж, деякі західні медичні сайти надають послуги виключно в обмін на інформацію користувача і висувають до публікацій користувача вимоги, яким більшість авторів не відповідає.

Одним із значних питань доказової медицини, що утруднюють застосування методу клінічної епідеміології, є відсутність ліків і медичного обладнання або недоступність останніх, які необхідні для «стандартних методів» доказової медицини. Тому реалізація доказових досягнень трапляється в Україні як виняток. Одночасно медичні й фармакологічні інновації українських учених не отримують належного розповсюдження.

Поки в країні не розроблено програми й процедури реалізації доказової медицини, ресурсний потенціал муніципальних закладів охорони здоров'я матиме екстенсивний характер розвитку і не встигатиме за обсягами потреб населення в лікуванні.

Важливим для муніципальної системи охорони здоров'я вважається впровадження механізмів відповідальності місцевих органів влади за бюджетну політику й виконання фінансових зобов'язань перед медичними закладами. Засобами фінансового регулювання мають стати програми дій регіонального й місцевого рівня, в яких передбачені вичерпні заходи щодо фінансового забезпечення муніципальних потреб з медичного обслуговування населення. Досвід розробки й реалізації таких програм необхідно реанімувати, роблячи акцент на розширенні реальних джерел багатоканального фінансування медичних закладів. Регіональні й місцеві програми можуть зробити істотний внесок у системні доповнення, що пов'язані з пріоритетними напрямками розвитку охорони здоров'я, зокрема у формування нової технологічної моделі медичного обслуговування населення.

У контексті стратегій розвитку охорони здоров'я на місцевому рівні перспективним вбачається комплексний міжсекторальний підхід до формування міжвідомчої медико-соціальної структури. Крім інвестування ресурсів не тільки в охорону індивідуального здоров'я, а й здоров'я населення регіону в цілому через підприємства промисловості, сільського господарства, він включає в себе інтеграцію відомчих медичних закладів у загальну систему охорони здоров'я на єдиній нормативній базі, залучення їх до реалізації регіональних і муніципальних програм для надання висококваліфікованої медичної допомоги й зниження захворюваності населення. В цьому разі новим для галузі охорони здоров'я має стати складання бюджету з урахуванням конкретних угод і заохочувальних надбавок за надання високоякісної медичної допомоги населенню відомчим сектором охорони здоров'я.

У пошуках шляхів розвитку муніципальної медицини можна, в кінцевому підсумку, вести мову про підвищення політичного пріоритету охорони здоров'я, що має реалізовуватися в посиленні регулюючих і контролюючих функцій держави в цій сфері. У муніципальній моделі охорони здоров'я можливим для застосування є комплекс організаційних технологій, до яких належать планування регіональної політики та стратегії; інтеграція регіональних елементів управління, розподіл фінансових ресурсів; формування муніципальних медико-профілактичних, лікувальних і санітарних функцій.

З урахуванням цих позицій, необхідні нові методологічні підходи до удосконалення міжбюджетних відносин. Нині є політичні й адміністративні фактори, які перешкоджають їх розвитку. Вирішення проблеми між-

бюджетних відносин пов'язано з реалізацією повноважень, делегованих центральним урядом на рівень місцевого самоврядування. За всієї важливості завдання забезпечення муніципальних закладів охорони здоров'я фінансовими коштами через міжбюджетний механізм, українська система місцевого самоврядування не дає змоги синхронізувати ресурсний потенціал із потребами населення в медичному лікуванні. Міжбюджетний механізм муніципальної системи охорони здоров'я характеризується високою залежністю від центральних органів, нечітким визначенням компетентних повноважень, перманентною конфліктністю між бюджетами різних рівнів, місцевими державними адміністраціями й органами місцевого самоврядування, а також юридичними обмеженнями цих органів територіального управління.

В Україні лише 88,7% малих міст мають органи місцевого самоврядування. Їх ради представляють місцеве самоврядування територіальних громад, до складу яких входять один чи кілька населених пунктів. А реально функції самоврядування здійснюються тільки в 176 містах обласного значення. Їх бюджети включено в державний бюджет як самостійна бюджетна позиція. Решта бюджетів територіальних громад залежить від бюджетів відповідного районного рівня, яких в Україні налічується 490. На рівні району самоврядування представлено районними радами, які, за конституційними нормами, не мають виконавчих органів. До того ж, районні бюджети знаходяться в складі Державного бюджету України й функціонують як його складова. У зв'язку з цим функції з розпорядження бюджетними коштами фактично «перебирають» на себе районні державні адміністрації.

В умовах, коли на муніципальному рівні має місце розбалансування між ресурсним потенціалом охорони здоров'я з потребами міст у медичному забезпеченні своїх жителів, необхідно вдосконалювати міжбюджетний механізм перерозподілу фінансових ресурсів. Діюча модель вирівнювання через трансфертний механізм певною мірою забезпечує зменшення регіональних відмінностей у матеріальній базі охорони здоров'я. Проблема полягає в тому, що для утримання медичних закладів, забезпечення їх ефективного функціонування як спеціалізованих установ і технологічного устаткування треба розширити юридичні права місцевих рад розпоряджатися фінансовими коштами.

Здійснення такого курсу потребує змін бюджетної політики, яка демонструє зворотні тенденції. Всупереч прийнятої на державному рівні концепції децентралізації фінансових ресурсів, відбувається неухильне посилення їх централізації. Аналіз структури Зведеного бюджету України показує стійку деструктивну тенденцію перерозподілу коштів між державним і місцевими бюджетами на користь першого. Протягом чотирнадцяти останніх років питома вага державного бюджету зросла з 52,1%

у 1993 р. до 74,0% у 2009 р., тоді як питома вага місцевих бюджетів зменшилася з 31,4% до 26%¹¹.

Незначною залишається питома вага власних доходів, які в основному спрямовують на виконання власних повноважень органів місцевого самоврядування. Співвідношення власних і закріплених доходів у місцевих бюджетах становить 15% та 85%. Послаблюється значення місцевих податків і зборів, які переважно більшою своєю частиною зараховуються в бюджети міст обласного значення. Розподіл цих видів податків між обласними центрами і містами обласного значення становив: у 2005 р. — 1,3 і 79,3%; у 2006 р. — 0,5 і 79,9%; у 2009 р. — 0,4 і 80,4%. Разом з цим питома вага місцевих податків і зборів у доходах міст обласного значення зменшується. Якщо в 2005 р. за рахунок них формувалося 3,1% доходів бюджетів цих міст, то в 2009 р. — 2,0%.

Нераціональною залишається структура надходжень від місцевих податків і зборів — понад 8% коштів забезпечується комунальним податком і ринковим збором. Практично не діють місцеві збори, пов'язані з діяльністю іподромів, проведенням кіно- і телезйомок. В окремих містах комунальний податок і ринковий збір через відсутність об'єкта оподаткування залишаються основними джерелами надходження коштів до бюджетів міст обласного значення.

Розподіл дохідних джерел між бюджетами різних рівнів не відповідає розмежуванню повноважень, внаслідок чого їх реалізація дедалі більше залежить від надходження офіційних трансфертів, питома вага яких у доходах місцевих бюджетів зросла з 29,2% у 2001 р. до 47,5% за останній рік. Нераціональність формування доходів місцевих бюджетів свідчить про те, що їх механізм має бути удосконалений.

Отже, необхідно не тільки забезпечити стабільність надходження власних доходів бюджетів органів місцевого самоврядування, а й розширити джерела надходження закріплених доходів. На думку фахівців, зміцнення дохідної бази бюджетів можливе через відрахування частини податку на прибуток і податку на додану вартість, встановивши науково обґрунтовані норми їх розподілу, закріплення за міськими бюджетами плати за землю в повному обсязі та запровадження податку на нерухомість.

Важливим напрямом розвитку медичної інфраструктури на муніципальному рівні є можливість кооперації ресурсного потенціалу міст. Проте практичні цілі об'єднання економічних і фінансових ресурсів суперечать конституційним нормам і цілям одержання міжбюджетних трансфертів.

¹¹ Розраховано автором за даними: [8].

За Конституцією України територіальні громади можуть об'єднувати свої ресурси, якщо мають власні бюджети місцевого самоврядування. Практично районні й обласні бюджети не підпадають під цю норму, оскільки є частиною державного бюджету.

За деяких обставин об'єднання ресурсів потребує закриття або пере-профілювання об'єктів соціальної інфраструктури. Однак такий захід важко здійснити через законодавчі й адміністративні обмеження. Крім того, якщо медичні заклади фінансуються через механізм дотацій вирівнювання, зміна їх функціонального призначення обмежує обсяги трансферту.

У зв'язку з цим децентралізація механізму фінансування зі зміною акцентів на джерелах доходу може виступати, поряд з іншими, імперативом розвитку муніципальних закладів охорони здоров'я.

Загальний висновок, який можна зробити з даного матеріалу, полягає в наступному. Ситуацію, що склалася сьогодні в муніципальному секторі охорони здоров'я, можна охарактеризувати двома тезами. По-перше, стан здоров'я міського населення, особливо в невеликих містах, погіршується, це посилюється низьким рівнем організації й надання медичної допомоги. По-друге, відсутній системний погляд на організацію, фінансування та мотивацію діяльності медичних закладів.

В подальшому проблем муніципальної системи охорони здоров'я можна вирішувати через різні програми національного, обласного й муніципального значення. Вони мають бути безпосередньо пов'язані з діяльністю держави — державною політикою в галузі охорони здоров'я. Необхідність її розробки пов'язана з тим, що багато параметрів, які входять у цілі, основні напрями, правові, економічні й фінансові механізми, знаходяться в компетенції державних органів влади.

Вагомі зміни прогнозують у машинобудуванні. На основі системи «нанокомп'ютер — наноманіпулятор» можливо організовувати збірні автоматизовані комплекси, здатні збирати будь-які макроскопічні об'єкти з напереданої або розробленої тримірної сітки розташування атомів. За прогнозами наукового фонду США, до 2015 р. річний обіг ринку нанотехнологій досягне 1 трлн. дол. У цей час шостий уклад вступить у фазу швидкого зростання. За оцінками Європейської комісії (2006 р.), до 2015 р. у сфері світової наноіндустрії працюватимуть 2 млн. осіб, із них: 0,9 млн. — у США; 0,6 млн. — в Японії; до 0,4 млн. — в Європі, близько 0,1 млн. осіб — у решті регіонів. В інфраструктурі нанотехнологічного виробництва працюватимуть 5–10 млн. осіб.

Прогрес в інформаційних технологіях, системах телекомунікацій, фінансових технологіях призведе до подальшої інтеграції ринку товарів, капіталу, праці й інтенсивного розвитку інституціональних інструментів ринкового господарства.

6.3. Інституціональна інфраструктура системної капіталізації

А). Технології бюджетування. Незважаючи на те, що за 20 років незалежності України відбулися позитивні зрушення в складі фінансових важелів забезпечення управління регіональним розвитком, промислово розвинені й депресивні регіони так і не одержали бажаних фінансових ресурсів на розвиток спільних умов проживання, у т. ч. на зміцнення соціальної інфраструктури, послуги якої до цього часу в Україні менші як за обсягом, так і за доступністю порівняно з радянськими часами 1970–1980-х років. Головною причиною такого стану є постійне зменшення питомої ваги видатків місцевих бюджетів у загальному обсязі видатків Зведеного бюджету України. Зокрема, за період 1998–2010 рр. вона зменшилася із 48,1% до 40,1% (табл. 6.1).

Таблиця 6.1

Структура доходів та видатків Зведеного бюджету України, %

Роки	Доходи		Видатки	
	Державний бюджет	Місцевий бюджет	Державний бюджет	Місцевий бюджет
1998	54,3	45,7	51,9	48,1
1999	59,0	41,0	54,6	45,4
2000	70,9	29,1	64,7	35,3
2001	67,7	32,3	59,7	40,3
2002	68,6	31,4	58,9	41,1
2003	70,0	30,0	58,6	41,4
2004	75,1	24,9	62,2	37,8
2005	77,4	22,6	63,3	36,7
2006	76,8	22,2	58,8	41,2
2007	73,5	26,5	57,6	42,4
2008	75,7	24,3	59,3	40,7
2009	74,0	26,0	59,0	41,0
2010	74,4	25,6	59,9	40,1

Джерело: За даними Міністерства фінансів України.

Внаслідок цього регіони не мають можливості спрямовувати кошти на розвиток та ремонт житла, мереж комунального господарства, водопостачання, будувати дороги, мости, проводити благоустрій міст, сіл,

селищ та розвивати їх соціальну інфраструктуру. Чинне правове поле звужує фінансові можливості місцевих бюджетів, особливо обласного бюджету. Не розвиваються інституціональні форми соціального партнерства бізнесу і влади. Обмежувальні чинники проявляються також через недосконалі інструменти планування і виконання місцевих бюджетів та міжбюджетних відносин.

На практиці реально можливим джерелом бюджету розвитку залишається загальний фонд місцевих бюджетів. Але в разі його залучення істотно зменшується фінансове забезпечення соціально-культурної сфери. Тому цю процедуру місцеві органи влади використовують рідко.

Одночасно нарощування фінансового потенціалу регіону через різні форми запозичення коштів наштовхується на ряд перепон суто об'єктивного і правового характеру. Перш за все, зовнішні запозичення неефективні й практично неможливі для місцевих бюджетів навіть із вищими від середніх по Україні темпами економічного розвитку (Донецька, Дніпропетровська та Запорізька області), так як розмір ставок комерційних банків за кредити залишився на досить високому рівні навіть після зменшення податку на прибуток підприємств та податку на доходи фізичних осіб у 2003 р.

Очевидно, що розробка і планування сучасної фінансової стратегії української держави має здійснюватися з опорою не лише на національні умови, державний устрій, а, переважно, з орієнтацією на глобальний контекст, що вимагає формування фінансово самодостатніх регіонів. Оскільки наша країна формує «коридор» можливих «українських сценаріїв» досягнення на національних теренах стандартів добробуту європейського рівня в регіонах, особливо промислово розвинених, мають бути започатковані зміни такого характеру, які забезпечили б перехід від бюджету як фіскального плану доходів і витрат, до бюджету як інструменту регулювання темпів і пропорцій суспільного розвитку, що гарантують соціальний прогрес. Цю роботу слід переорієнтувати з односторонньої підтримки депресивних регіонів у площину недопущення зниження активності регіонів-лідерів, що збільшить доходи державного бюджету та, відповідно, його обсяг коштів на розвиток регіонів-реципієнтів.

Важливо в третьому десятиріччі незалежності України нарешті вбудувати такий механізм соціального регіонального сходження, за яким владні структури повинні не очікувати надходження коштів, а знаходити джерела їх продукування. Зрозуміло, що це потребує кардинальної зміни підходів до бюджетної політики і через незначну фінансову базу бюджету розвитку вимагає активізації бюджетно-інвестиційних процесів.

З позиції створення підвалин до фінансової самодостатності регіонів у проведенні політики соціалізації також необхідною є корекція нормативно-

правового законодавства. На наш погляд, введений у дію Бюджетний кодекс України в липні 2010 р. удосконалив ряд правових норм бюджетної системи України, основи бюджетного процесу і міжбюджетних відносин, проте він, як і раніше, не охоплює всіх основних напрямів бюджетного законодавства і, разом з тим, залишає та закладає нові суперечності чинних законів. Тому регіональний рівень у загальній системі державного управління залишається пасивним за одночасного зростання законодавчо неврегульованих функцій відповідальності місцевих державних адміністрацій за соціально-економічний розвиток населених пунктів відповідного регіону.

Як відомо, бюджетний процес на рівні області та окремо в кожному її місті й районі являє собою складний, багатоступеневий комплекс дій і заходів досить тривалого характеру, який починається з формування бюджету, переростає у фазу його виконання через облік податкових зобов'язань і забезпечення їх стягнення, розподіл доходів між рівнями бюджетної системи, закупівлю товарів і послуг, управління фінансовими ресурсами, складання звітності й проведення внутрішнього і зовнішнього контролю. Жоден із цих етапів (фаз) бюджетного процесу не може здійснюватися сам по собі, незалежно один від одного.

Зрив або недосягнення цілей на будь-якому з етапів бюджетування перешкоджає виконанню як дохідної, так і видаткової складових місцевих бюджетів області. За цих умов їх виконавці мають діяти так, щоб не тільки виконати власні обов'язки, а й створити підґрунтя для ефективних дій на наступних фазах.

Тобто чіткість і зрозумілість процедур логістики та якості структури, правил, механізмів, управління бюджетним процесом є тим самим стрижнем, від якого цілком залежить законність та ефективність бюджетного процесу, особливо в частині соціального захисту населення відповідно до сподівань громадян.

Але діюча система управління місцевими бюджетами унеможливорює організацію бюджетного процесу на засадах подібної єдності. Необхідно врахувати, що учасниками бюджетного процесу є практично всі органи влади різного рівня та суб'єкти господарювання і громадської діяльності. Всі вони законодавчо, особливо нормативно, незалежні.

На наш погляд, склалося кілька груп невирішених питань, які уповільнюють процес реформування системи бюджетного розвитку.

1). До *першої групи* невирішених питань щодо створення умов високих темпів зростання обсягу та ефективності місцевих бюджетів необхідно віднести баланс єдності при чіткій розмежованості повноважень, правил і процедур та взаємодії учасників бюджетного процесу.

Найбільш негативним фактором впливу на ускладнення, а через це —уповільнення прийняття рішень щодо ефективності бюджетування, є

відсутність чіткої структури Міністерства фінансів України на регіональному рівні: фінансові органи підпорядковані як місцевим державним адміністраціям, так і місцевим органам самоврядування.

Треба наголосити, що положення Бюджетного кодексу практично передбачають затвердження нової структури управління місцевими бюджетами і взаємодію всіх підрозділів системи Міністерства фінансів України. Та важливо її провести із урахуванням вимог ст. 119 Конституції України. Недооцінка повноважень обласних рівнів влади в ході підготовки та затвердження законодавчих і нормативних актів викликає необхідність приведення повного тексту вказаної статті:

«Стаття 119. Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:

- 1) виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;
- 2) законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян;
- 3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин — також програм їх національно-культурного розвитку;
- 4) підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів;
- 5) звіт про виконання відповідних бюджетів та програм;
- 6) взаємодію з органами місцевого самоврядування;
- 7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень».

Разом з тим на практиці не враховуються повною мірою повноваження регіонального рівня управління в контексті його координуючих і контролюючих функцій на всіх стадіях бюджетного процесу. Про це, наприклад, говорить той факт, що за всі роки незалежності України, до і після прийняття Бюджетного кодексу, чисельність працівників фінансових органів місцевих державних адміністрацій постійно зменшується. Одночасно відбулися небувалі зміни у зростанні самостійності місцевих органів самоврядування, на жаль, не в частині обов'язків, а в частині прав. Тому структура та кількість фінансових органів, так само як і інших структурних підрозділів місцевих органів самоврядування, на відміну від обласного та районного рівня, постійно збільшується і фактично змінюється за власним розсудом.

Навіть після прийняття Бюджетного кодексу України в редакції 2010 р. вищевказані питання не були узгоджені. Також до цього часу законодавчо і нормативно не вирішені питання кадрового забезпечення функцій бюджетування в сільських, селищних радах та містах районного

підпорядкування. В результаті штучно створено ситуацію обмеженості управлінських дій фінансових органів місцевих державних адміністрацій у рамках розширеного кола бюджетоутворюючих функцій в умовах обмеженості фінансових ресурсів.

На наш погляд, це унеможливорює оперативність і якість виконання єдиної державної фінансової політики. Життя вимагає прискорених та ефективних управлінських рішень і високого рівня професіоналізму, чітких процедурних повноважень у співпраці з усіма учасниками бюджетування на всіх його стадіях, особливо в частині забезпеченості балансу фінансових ресурсів при плануванні і виконанні державного і місцевих бюджетів розпорядниками бюджетних коштів незалежно від інституцій управління.

На практиці всі організаційні питання повноти обсягу, ефективності та результативності використання місцевих бюджетів, взаємовідносин із Міністерством фінансів України та іншими центральними органами влади покладено на фінансове управління облдержадміністрації – по області та на фінансові управління райдержадміністрацій – по сільських районах, без законодавчого врегулювання цих повноважень.

Але у виконанні місцевих бюджетів дублюючі функції фінансових управлінь і місцевих органів казначейських служб, фінансових інспекцій, податкової адміністрації не зменшуються, а, навпаки, збільшуються. Наприклад, субсидії й пільги населенню надаються із державного бюджету у вигляді субвенцій та фінансуються через місцеві казначейські служби. Моніторинг інформації щодо їх використання надають фінансові органи місцевих державних адміністрацій до Міністерства фінансів України та Кабінету Міністрів України відповідно до звітності, отриманої із місцевих відділень Державної казначейської служби. Одночасно таку ж інформацію останні подають до Державної казначейської служби України. Дублювання функцій очевидне. За таких умов «розмивається» відповідальність головних розпорядників за використання бюджетних коштів.

Зростання обсягу дублюючих інформаційних потоків на всіх стадіях бюджетного процесу перетворює облдержадміністрацію та її галузеві управління в своєрідні статистичні підрозділи. Види, кількість та обсяг державної статистичної звітності не приведено у відповідність до вимог Бюджетного кодексу України. Тому збільшується дублювання функцій із планування, виконання, обліку, контролю виконання місцевих бюджетів також різними місцевими та територіальними відділеннями центральних органів влади. Зростає бюрократизація правил і процедур, час та витрати для розгляду і виконання документів та звітів, визначених підзаконними актами про планування та виконання місцевих бюджетів. Дотепер відсутній єдиний банк звітних та інформаційних даних для виконання бюджетоутворюючих функцій усіх учасників бюджетного процесу.

Крім того, на сьогодні діють дев'ять суб'єктів контролю виконання бюджету. Не визначені етапи, періодичність їх роботи, а там, де вони визначені, на практиці не виконуються. Наприклад, внутрішній контроль головних розпорядників коштів є формальним. Відсутні єдині критерії оцінки окремо процесів планування, виконання, контролю, публічності як місцевих бюджетів, так і міжбюджетних відносин. Залишається низьким рівень кваліфікації розпорядників коштів. Тому кількість правопорушень та недоліків практично не змінюється.

Отже, назріла необхідність створення більш сприятливих умов для виконання першого принципу побудови бюджетної системи України — забезпечення єдності. При його реалізації доцільно здійснити «розмежування повноважень» учасників бюджетного процесу. У зв'язку з цим, на нашу думку, доцільно провести, як першочергові, заходи щодо вдосконалення структури і функцій управління місцевими бюджетами та міжбюджетними відносинами одночасно з проведенням адміністративної реформи.

1. Уніфікувати закони України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про місцеві державні адміністрації» та Бюджетний кодекс України. Привести їх у відповідність, усунути протиріччя. Для цього затвердити постійно діючу робочу групу зі спеціалістів Міністерства фінансів України із залученням науковців, депутатів Верховної Ради України, представників місцевих органів самоврядування та місцевих державних адміністрацій.

2. Розробити і прийняти Закон України «Про фінансову систему».

3. Визначити єдині стандарти і форми інформаційних потреб для складання бюджету, оцінки виконання, інформування населення, моніторингу для прийняття рішень щодо внесення змін до законодавства, підготовки нових законодавчих актів відповідно до положень затвердженої бюджетної політики. Переглянути статистичну звітність про виконання і використання бюджетних коштів і визначити єдину уповноважену державну структуру незалежно від інституцій виконання бюджету України для збору й аналізу статистичної інформації про виконання Зведеного бюджету України та надання звіту до Кабінету Міністрів України.

4. Затвердити порядок створення фінансових структур або введення посад фінансистів у сільських і селищних радах залежно від обсягу їх місцевих бюджетів та кількості населення.

5. Створити єдину систему кадрового, методологічного, програмного забезпечення працівників системи Міністерства фінансів України. Запровадити щорічні форми підвищення кваліфікації для керівників місцевих фінансових, казначейських, контролюючих органів та головних розпорядників коштів із екзаменаційною перевіркою рівня знань спеціальною комісією Міністерства фінансів України.

6. Створити єдину контрольну службу – Генеральну фінансову інспекцію та відповідну структурну одиницю на рівні області за рахунок чисельності місцевих фінансових органів, казначейської служби, фінансової інспекції, як єдину інституцію Міністерства фінансів України з функціями зовнішнього контролю.

7. Затвердити постановою Кабінету Міністрів України єдині критерії оцінки роботи місцевих органів влади, податкових, казначейських, контрольно-ревізійних і фінансових органів на всіх стадіях бюджетного процесу та вичерпний перелік адміністративних і функціональних стандартів повноважень як головного розпорядника і розпорядника, так і отримувача бюджетних коштів і їх відповідальність на всіх стадіях бюджетного процесу.

8. Визначити порядок призначення посадових осіб установ, які виконують функцію головного розпорядника, розпорядника бюджетних коштів окремо за правовими функціями, що включають підготовку висновків, прийняття рішень, їх схвалення та надання для виконання органам казначейської служби. Ввести як обов'язкову процедуру затвердження цих посад наказом Міністра фінансів України – по державному бюджету; розпорядженням голови обласної державної адміністрації – по обласному бюджету; рішенням міського голови – по міському бюджету; розпорядженням голови районної державної адміністрації – по районному бюджету; рішенням голови сільської, селищної ради – по сільському, селищному бюджету за погодженням із головним фінансовим управлінням облдержадміністрації та обласною казначейською службою. Передбачити, що всі накази, розпорядження видають головні розпорядники, розпорядники бюджетних коштів тільки на підставі їх письмових звернень, зареєстрованих в установленому порядку Міністерством фінансів України.

9. Визначити форми, терміни, зміст, обсяги звітності одержувачів бюджетних коштів для головних розпорядників бюджетних коштів та фінансових управлінь місцевих органів влади.

Вищенаведені пропозиції даватимуть змогу удосконалити вертикальну структуру контролю Міністерства фінансів України та вирішити такі першочергові завдання:

1) підвищення професіоналізму персоналу фінансових служб та його здатності до реалізації завдань ключової функції держави, що полягає в координації суспільного розвитку згідно з прийнятими пріоритетами в наданні громадянам загальносуспільних послуг відповідно до прийнятих єдиних стандартів незалежно від місця проживання;

2) впровадження постійно діючої оцінки досконалості фінансової системи, механізмів її функціонування відповідно до реальних можливостей і визначеної державної бюджетної політики.

II). *Друга частина* невіршених питань — недосконалість положень вирівнювання фінансових можливостей регіонів, оскільки зміст фінансового вирівнювання (розділ IV, ст. 81–108 Бюджетного кодексу України) зводиться, в основному, до регулювання доходів та переліку витрат бюджетів. Це не розв’язує складних питань соціально-економічного розвитку держави, які не вирішувалися протягом тривалого періоду.

Вирівнювання фінансових можливостей регіонів має проводитися, насамперед, через заходи щодо забезпечення єдиних стандартів державних і громадських послуг на всій території держави. З причини недосконалості, а в більшості випадків і повної відсутності законодавчих і нормативних актів щодо чіткого спрямування видатків (окрім заробітної плати та допомоги малозабезпеченим сім’ям, допомоги на дітей тощо), а саме: норм витрат на харчування, медикаменти, енергоносії, ремонт, придбання обладнання — в кожній бюджетній установі фінансування проводять на власний розсуд, хоча і в межах лімітів, передбачених кошторисом. Через це обсяги медичних, освітнянських та соціальних послуг залежать від місця проживання населення, виду місцевого бюджету та законопослухняності головного розпорядника бюджетних коштів.

Крім того, як і раніше, обсяг сплачених податків і зборів суб’єктами підприємницької діяльності та громадянами не впливає на якість соціальної інфраструктури та спільних умов проживання на відповідній території.

Але справа не зводиться до суто законодавчих та організаційних прогалин. Поступовий розвиток суспільства за напрямом більш якісної соціалізації веде не тільки до ускладнення його економічного забезпечення, а й вимагає зміни методологічних підходів до реалізації концепції гарантування у будь-якому територіальному поселенні єдиних стандартів державних і громадських послуг. Прийнята методологія забезпечення соціалізації саме в такому ракурсі визначає лише загальні кількісні контури, без глибинного проникнення в її галузеві й територіальні аспекти. Як наслідок, збільшується територіальна диференціація рівня економічного розвитку і пов’язаних із цим можливостей соціального забезпечення громадян.

Результати аналізу рівня забезпечення видатків місцевих бюджетів власними доходами у 2010 р. порівняно із 2002 р. свідчать про досить значні розбіжності у розрізі регіонів (додаток 6.1). Не поодинокий і випадковий, а досить розповсюджений і закономірний характер мають факти диференціації потреб фінансування суб’єктів соціалізації регіону щодо досягнення соціальних стандартів.

Цілком справедливо, що повнота і якість надання соціальних послуг і перетворення економічних можливостей на соціальну динаміку регіону залежать від бюджетного стимулювання соціально-економічного розвитку.

Безумовно, Бюджетний кодекс не може бути універсальним інструментом вирішення всіх завдань, які породжує реальне життя, і не може бути абсолютно досконалим. Тому він повинен визначати лише принципи положення, які має конкретизувати поточне нормативно-правове законодавство відповідно до основної мети — забезпечення високої динаміки соціально-економічного розвитку суспільства.

Складність побудови механізму управління цим процесом не може бути виправдана будь-якою затримкою в його проведенні. Ми вважаємо за необхідне у стислі строки провести дослідження по регіонах на предмет визначення «фотографії» рівня їх соціального стану та сформулювати соціальні кадастри регіонів. Практика соціалізації економіки не може далі базуватися виключно на абстрактних конструкціях соціального руху, які суперечать логіці підвищення суспільного добробуту навіть в обсягах, спільномірних із важливими соціальними стандартами. Чим більше посилюється динаміка економічної підсистеми регіону, тим складнішими й різноманітнішими стають форми підтримки на досягнутому рівні соціальних аспектів життя населення, не говорячи вже про їх прискорення.

Ігнорування факту існування в сучасній соціальній системі суспільства механізму гальмування прогресивного загальноцивілізаційного поступу перетворює методологію бюджетування й міжбюджетних відносин у їх нинішньому варіанті на додатковий інструмент централізації фінансових ресурсів і нівелює всі намагання регіонів щодо пошуку можливостей додаткових форм фінансового забезпечення потреб регіонального розвитку. Це стримує процес демократизації нашого суспільства. Вирішення цього актуального питання вимагає не лише проведення наукових досліджень і узагальнення практики соціального бюджетування. Тут необхідно поєднання теоретико-методологічних зусиль з організаційними, законодавчими і навіть політичними зусиллями.

Безпосереднім виконавцем соціальних функцій держави є влада, але ефективною є та влада, що вміє визначати економічні пріоритети та їх місце у досягненні соціальних цілей і запроваджувати їх через взаємодію і відповідальність на всіх рівнях.

Для цього ми провели нетрадиційний аналіз впливу місцевих органів влади на зростання доходів місцевих бюджетів у частині забезпеченості видатків місцевих бюджетів (без міжбюджетних трансфертів) податком із доходів фізичних осіб, тобто тим податком, обсяг якого відтворює здатність влади розвивати зайнятість населення та забезпечувати законність і своєчасність оплати праці працюючих громадян. Крім того, цей аналіз показує потреби і можливості регіонів у прямій залежності від праці та її результатів (див. додаток 6.1).

Обсяг податку з доходів фізичних осіб, сплаченого до місцевих бюджетів України у 2002 р., забезпечував 43,7% власних видатків місцевих бюдже-

тів, а у 2010 р. — на 10 % менше (33,7%). Цей рівень по областях у 2010 р. коливається від 16,2% (Чернівецька обл.) до 43,4% (Донецька обл.).

Враховуючи, що найбільш поширеними і затребуваними у суспільстві є послуги бюджетних установ соціально-культурної сфери (освіта, охорона здоров'я, соціальний захист та соціальне забезпечення), ми провели оцінку забезпечення податком з доходів фізичних осіб саме цих видатків у сумарному вигляді. В середньому по місцевих бюджетах України вони забезпечувалися вказаним податком у 2002 р. на 60,7%, а за 2010 р. вже тільки на 43,0%.

За період дії Бюджетного кодексу України у редакції червня 2001 р. збільшилася кількість регіонів (із 11 до 17), в яких обсяг податку з доходів фізичних осіб не забезпечує навіть видатки місцевих бюджетів по освіті. Причому у 2010 р. у Волинській, Закарпатській, Тернопільській та Чернівецькій областях вказаний рівень забезпеченості складав менше 50 відсотків.

Наявні тенденції засвідчують, що зростання обсягу податку з доходів фізичних осіб проходить повільніше, ніж обсяг основних видатків місцевих бюджетів, «...адже наша держава, — за висловом академіка НАН України, директора Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України Е.Лібанової, — досі не переймається популяризацією самозабезпечувальної поведінки населення, спрямованої на підвищення власного добробуту власними зусиллями», що великою мірою водночас впливає і на рівень наповнюваності місцевих бюджетів.

Назріла необхідність впровадження таких аналітичних інструментаріїв оцінки соціально-економічного розвитку територій, які нівелювали б політичні чинники та об'єктивно окреслювали вплив влади на зростання як рівня самодостатності регіонів, так і рівня фінансових можливостей у цілому держави щодо створення єдиних, як обов'язкових, стандартів соціальної інфраструктури та державних соціальних послуг.

Разом з тим загальні зміни обсягу видатків Зведеного бюджету України, у т. ч. місцевих бюджетів, не відтворюють всю глибину складності розвитку соціально-культурної сфери міст, сіл, селищ та регіонів у цілому. Для повного уявлення про загальний обсяг державних фінансових ресурсів, який використовують місцеві бюджети, необхідні показники обсягу фінансів, що надаються центральними органами влади місцевим бюджетам за рахунок державного бюджету відповідно до затверджених Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України державних програм. Але, на жаль, до цього часу українське законодавство та чинні нормативні акти не передбачають офіційну звітність міністерств і відомств щодо планування і використання коштів державного бюджету в розрізі регіонів. Загальнодоступними є тільки статистичні показники і звітні дані Міністерства фінансів України про виконання місцевих бюджетів окремо за

економічною і функціональною бюджетними класифікаціями в розрізі регіонів (із врахуванням обсягів міжбюджетних трансфертів). Таким чином, органи місцевої регіональної влади, так само як і суспільство, навіть Уряд, не мають системної інформації про зміну структури та обсягу коштів державного бюджету щодо виконання усіх загальнодержавних програм незалежно від інституцій влади у розрізі регіонів.

Незалежна Україна успадкувала застарілу концепцію державного управління з підготовкою інформації для підтримки прийняття управлінських рішень з місцевого, регіонального та центрального рівнів за відомчим принципом. Офіційна державна статистична звітність є недосконалою. Вона безсистемно будується на ручному зборі часто недостовірної інформації на паперових носіях численними фахівцями різної кваліфікації і формується в різні терміни із фрагментарних даних, з яких неможливо отримати цілісне та достовірне уявлення про результати виконання державних соціальних програм у повному обсязі.

Використання неповної, недостовірної та неактуальної інформації державними управліннями на місцевому, регіональному та центральному рівнях є головною причиною неприйняття необхідних дієвих заходів для зростання обсягів місцевих бюджетів та ефективності їх використання.

Крім того, в Україні досі не створено систему соціального незалежного аудиту роботи з визначення доцільності, ефективності та раціональності витрат соціальних видатків (не контролю виконання функцій, а аудиту законодавства, правил, процедур). Це є вже давно європейською нормою. Доцільно провести удосконалення управління та модернізацію соціального захисту населення на державному рівні і прийняти законодавчо-нормативні акти щодо:

- інтеграції інформаційних ресурсів, державних реєстрів, облікових, довідкових, білінгових (виплатних) та інших інформаційних ресурсів міністерств, відомств, державних фондів, урядових та корпоративних сайтів, у т. ч. бізнесових структур, що стосуються витрат коштів з бюджетів усіх рівнів, незалежно від їх форми власності та відомчої підпорядкованості;
- створення умов для запровадження виплати громадянам заробітної плати, пенсій, соціальних та компенсаційних виплат, обліку страхових та усіх інших державних гарантій через єдину уніфіковану в Україні багатофункціональну банківську соціальну картку, поєднуючи обліково-розрахункові функції з функціями банківського та соціально-економічного процесінгу;
- запровадження порядку планування та звітності виконання державних програм, які фінансуються за рахунок державного бюджету, в розрізі регіонів.

Для цього необхідно визначити, навіть у межах діючих органів, структуру, яка буде акумулювати, координувати та узгоджувати всі заходи з реалізації державної і регіональної соціальної політики через впровадження аналітичного і адміністративного інструментарію (планування, використання, контроль та соціальний аудит всіх видатків щодо соціального захисту населення), при об'єднанні фінансових ресурсів усіх інституцій та видів бюджетів системи соціального захисту для прийняття рішень щодо визначення розмірів соціальних стандартів, адресних допомог, контингенту отримувачів тощо.

За аналогію такого державного органу можна взяти, наприклад, Комітет по підприємницькій діяльності, який створює умови для розвитку малого бізнесу і, відповідно, збільшення доходів громадян. У наших умовах розвитку соціальної сфери не менш важливим є інститут упередження розпорошення соціальних витрат, зменшення контингенту отримувачів пільг і забезпечення їх доцільності, ефективності та усунення зростаючих нерівностей у доходах громадян, які складаються навіть за рахунок бюджетних коштів.

III). *Третя частина* складних питань — це пошук можливостей впровадження «бюджету розвитку» замість «бюджету споживання».

В умовах чинного бюджетного законодавства та обмеженості фінансового ресурсу, збільшення обсягу видатків місцевих бюджетів на вирішення питань житлового будівництва, мереж комунального господарства, благоустрою міст, сіл, селищ, будівництва доріг, розвитку системи водопостачання, соціальної інфраструктури неможливе тільки за рахунок державних коштів.

Аналіз інвестиційної діяльності держави та окремих регіонів підтверджує недостатність чинного законодавства, відповідних правил і процедур щодо її розвитку. Регіональний рівень навіть за наявних законодавчих можливостей фінансово не забезпечений. Обласні бюджети не мають права на внутрішні і зовнішні запозичення на відміну від міст, населення яких складає понад 500 тис. мешканців.

На сьогодні не визначено порядок створення, реалізації та використання спільної комунальної власності. Як правило, місцеві органи самоврядування не передають повноваження з управління комунальною власністю на регіональний рівень.

Вищеназвані питання найбільше стосуються області як цілісного регіону, оскільки обласний бюджет та обсяг спільної власності територіальних громад області є найбільшими серед місцевих бюджетів.

Необхідно також враховувати наслідки соціально-економічного розвитку регіонів до 1990-х років, коли відповідно до діючого на той час порядку повноваження по капітальному будівництву житлово-кому-

нального господарства, в основному, покладалися на обласну владу та на обласний бюджет відповідно. За десятки років склався великий обсяг обласної комунальної власності, яка в більшості випадків формально трансформувалася в спільну власність територіальних громад області практично без внесення необхідних змін до законодавства.

На нашу думку, важливо задіяти потенціал обласного бюджету як регіонального бюджету розвитку для прискорення вирішення інвестиційних проблем регіонів. Для цього важливо провести ряд системних заходів. Виокремимо головні з них.

1. Створити правову базу використання спільної власності територіальних громад області. До затвердження Закону України «Про спільну комунальну власність територіальних громад» прийняти порядок інвентаризації всіх об'єктів спільної власності, що перебувають в управлінні обласних та районних рад.

2. Сприяти на державному рівні реформуванню закритих акціонерних товариств у відкриті та розвитку фондового ринку регіонів, у т. ч. шляхом залучення до купівлі—продажу акцій великих підприємств України, що створить передумови для розвитку внутрішніх інвестицій у житлово-комунальне господарство та модернізацію соціальної інфраструктури.

Удосконалити правила розвитку регіонального фондового ринку для залучення небюджетних ресурсів, зокрема, приватного капіталу, доходів населення, кредитних ресурсів комерційних банків тощо.

Виходячи із складності, водночас знайти єдине рішення щодо збільшення обсягу доходів державного і місцевих бюджетів та вишукати час для прийняття нових законів України і відповідних нормативних актів щодо розвитку регіонального фондового ринку; розглянути можливість впровадження цілісної системи реформування управлінням державних регіональних фінансів через створення державного фінансового фонду за рахунок стабільного відсотка, наприклад, від введення податку на нерухомість.

Затвердити методику розподілу його коштів, виходячи з критеріїв оцінки виконання місцевих бюджетів за попередні два роки з обов'язковим введенням критеріїв виконання місцевих бюджетів регіонів-донорів та реципієнтів окремо.

Оскільки зростання надходжень податку на прибуток підприємств до державного бюджету значною мірою залежить від організаційних заходів місцевих органів влади щодо створення умов сприяння роботі суб'єктів підприємницької діяльності, для прискорення переходу від бюджетів «споживання» до бюджетів «розвитку» та створення додаткових стимулів і зацікавленості регіонів у збільшенні дохідної частини державного і місцевих бюджетів доцільно внести зміни до порядку визначення обсягів

міжбюджетних трансфертів і передбачити зарахування до доходів місцевих бюджетів 10 відсотків податку на прибуток. Одночасно пропонується виключити податок на доходи фізичних осіб із обсягу бази доходів для розрахунку міжбюджетних трансфертів.

3. Діючі норми житлово-комунальних послуг та зв'язку для громадян, які мають право на субсидії, пільги, у частині їх оплати завищені і не відповідають фактичним витратам тих груп населення, яке їх потребує. Це призводить, з одного боку, до завищення витрачання коштів державного бюджету, а з другого — до штучного зростання кількості громадян, що потребують такої державної підтримки. Перегляд вказаних норм дасть змогу покращити суспільні відносини, підвищити рівень ефективності роботи підприємств житлово-комунального господарства і досягти економії державних субвенцій не менше 15 відсотків.

IV). *Четверта група* невіршених питань — методологія основних термінів бюджетування.

По-перше, недоліки багатьох систем управління державними і місцевими фінансами полягають у відсутності механізмів і стимулів, які дозволяли б проводити перерозподіл фінансових ресурсів відповідно до змін державних пріоритетів та реальних умов сучасного періоду розвитку України.

Домінують ситуації, в яких окремі відомства і органи влади намагаються зберегти фінансування діючих державних і місцевих програм, навіть коли потреба в них скорочується та, навпаки, збільшити обсяг державних і місцевих видатків на нові програми.

Фінансові органи, які згідно з Бюджетним кодексом України відповідають за планування загального обсягу видатків та розподіл бюджетних коштів за напрямками діяльності, через відсутність специфічних галузевих знань, інформаційну асиметрію і обмеженість владних повноважень не в змозі повною мірою компенсувати негативний, а інколи напористий вплив відомчої мотивації. В результаті суми, передбачені бюджетними запитами, і затверджені видатки відрізняються між собою. Та і сам процес планування за останні роки перетворився на формальність.

По-друге, контрольна функція ефективності використання фінансових ресурсів традиційно являє собою контроль окремих операцій і елементів видатків. Ефективність видатків оцінюється за обсягом їх використання, чіткою відповідністю бюджетному розпису, його наявністю і якістю тощо. Але, на жаль, стандартом звітності стали суми використаних коштів та відсотки їх зростання. Кількісний і якісний аспекти результатів виконання бюджету залишаються без належної уваги.

Абсолютне домінування детального річного фінансового плану (бюджету) за видатками перешкоджає виконанню тих державних функцій і

функцій місцевого самоврядування, специфіка яких потребує формування довгострокових програм фінансування або, навпаки, оперативного реагування на реальні зміни.

Необхідні управлінські механізми середньострокового фінансового планування в органах влади, а також практики відповідального фінансового менеджменту в бюджетних установах, які підвищать і забезпечать зорієнтованість на результат діяльності, своєчасність та сучасність прийняття обґрунтованих фінансових рішень.

Удосконалення управління фінансами вимагає оперування цілим рядом нових визначень, норм так само, як і наповнення прийнятої у професійному обігу і бюджетному законодавстві нової семантики. У Бюджетному кодексі відсутні дуже важливі терміни, які на сьогодні мають домінувати в процесі розвитку європейських норм соціалізації та співжиття. Наприклад, укрупнена структура соціально-культурних видатків, що формується за функціональною і економічною ознаками і може відображати специфіку окремої території. Укрупнений розділ видатків може об'єднувати найбільш важливі види функціональної бюджетної класифікації (освіта, охорона здоров'я, соціальний захист тощо). Також доцільно ввести термін «соціальна інфраструктура», яка формується за рахунок бюджету, та «соціальна інфраструктура територій», що розвивається за рахунок і державних, і недержавних фінансів. Цей термін дає змогу упорядкувати, облікувати та популяризувати соціальні послуги, які відтворюють спільні умови проживання громадян.

Дуже важливим є наявність підрозділу, що відповідає за всю соціальну інфраструктуру, яка відповідно до Конституції України повинна фінансуватися за рахунок державного чи місцевого бюджетів, а також за рахунок коштів приватного бізнесу на умовах «соціального партнерства». Останній термін набуває особливого статусу в умовах обмеженості державних фінансових ресурсів.

Б) Цільовий капітал (ендаумент). Перспективні форми капіталізації в галузях соціальної інфраструктури. Розвиток нового технологічного укладу стримується як незначними масштабами й неврегульованістю відповідних технологій капіталізації, так і неготовністю соціально-економічного середовища до їх широкого застосування.

Значні втрати Україною науково-технічного потенціалу, на тлі швидкого нарощування лідерами світової наукової сфери (США, ЄС), породжують сумнів у можливості сконцентрувати зусилля і зайняти яку-небудь «авангардну» нішу. Вихід із цього становища полягає в прискореній капіталізації освітянського і науково-технологічного секторів.

Серед передумов прискореної капіталізації є поява структур або то-вариств із достатнім фінансовим капіталом, які зацікавлені в диверсифі-

кації своєї діяльності й виходу на ринок передових технологій. Істотно вплинути на процес капіталізації можливо через підтримку науково-дослідної діяльності в освіті й фундаментальній науці.

Одним із можливих напрямів цієї стратегії є використання переваг, які надає цільове інвестування коштів у науково-освітнянський процес. Цільовий капітал, або ендаумент, є поширеною формою реалізації цілей капіталізації в ринковій економіці.

За багатоканального фінансування та економічної самостійності ендаумент стає додатковим та ефективним каналом поповнення бюджету галузей соціальної інфраструктури. Ендаумент являє собою обсяг фінансових ресурсів (інвестиційних активів у грошовій формі, цінні папери, нерухоме та інше майно), які відкладають на користь некомерційних організацій на певних умовах. Ендаумент розміщується у фінансових інститутах з метою отримання закладами соціальної інфраструктури щорічних дивідендів (відсотків, ренти, прибутку). У багатьох країнах дані види доходів некомерційних організацій розглядають як благодійні внески і не обкладають податком. Дивіденди від ендаумента, які може використовувати некомерційна організація для фінансування соціальних закладів, постійно обмежуються чистими активами. Це означає, що базовий капітал ендаумента залишається недоторканим.

Використання доходу від ендаумента контролюють донор або управлінська рада відповідно до цілей і умов, на яких капітал передається некомерційній організації. Для збереження й примноження активів їх можуть передавати заклади соціальної інфраструктури в управління спеціалізованим фондам, які вкладають кошти для отримання максимального прибутку. Зазвичай дозволяється використовувати 5% вартості довірчого капіталу. Процес накопичення ендаумента триває багато років. Для попередження надмірного зростання базового капіталу ця регулятивна норма може збільшуватися до 10%.

Фінансування соціальної інфраструктури за допомогою цільового капіталу некомерційних організацій найбільш розповсюджене у США. У цій країні на національному рівні існують дві громадські організації, наділені правом формувати фінансові ендаументи. Це, зокрема, Національний ендаумент мистецтв і Національний науковий фонд. Дані установи створені Конгресом США як незалежні федеральні агентства, їх діяльність фінансується за рахунок державного бюджету. На підтримку різних проєктів Національний ендаумент мистецтв витрачає з початку його діяльності щорічно 150–160 млн. дол. Університети США мають ендаумент у десятки мільярдів доларів, а бібліотеки і музеї — сотні мільярдів доларів.

Цілий ряд авторитетних університетів США утворювалися за допомогою ендаумента. До них належить, наприклад, Стенфордський уні-

верситет. У табл. 6.2 представлені 15 університетів США за найбільшими розмірами ендаумента.

Таблиця 6.2

Розміри ендаументів в університетах США

Навчальний заклад	Розмір ендаумента, тис. дол.	
	2007 р.	2008 р.
Гарвардський університет	34 634 906	41 492 681
Йельський університет	22 530 200	28 162 750
Стенфордський університет	17 164 836	20 923 935
Принстонський університет	15 787 200	19 102 512
Техаський університет	15 613 672	18 424 132
Масачусетський університет	9 980 410	11 906 629
Колумбійський університет	7 149 803	8 608 363
Мічиганський університет	7 089 830	8 890 646
Пенсільванський університет	6 635 187	8 287 348
Техаська АСМ система	6 590 300	7 697 470
Північно-західний університет	6 503 292	8 226 664
Каліфорнійський університет	6 439 436	7 482 624
Чиказький університет	6 204 189	7 891 728
Університет Нотр-Дам	5 976 973	8 050 982
Університет Дюка	5 910 280	7 766 108

Джерело: Розраховано за матеріалами [9].

Наведені дані свідчать, що обсяг ендаументів у 2008 р. коливався від 7,5 млрд. дол. до 41,5 млрд. дол. Абсолютні розміри ендаументів характеризують обсяг їх ринкових активів, що потенційно здатні приносити інвестиційний прибуток для суспільних потреб. Реальне соціальне значення ендаументів визначається їх розміром у розрахунку на одного студента. Відносний обсяг фінансових активів становить від 650 тис. дол. до 1679 тис. дол. За обсягом ендаумент може наближатись до доходу університету, інституту або перевищувати його. Так, бюджет порівняно невеликого за кількістю студентів Масачусетського технологічного інституту (10 тис. осіб) складає 1,83 млрд. дол., а ендаумент – 11,9 млрд. дол.

Мотивація донорської діяльності здійснюється двома шляхами. По-перше, суми благодійних внесків звільняються від податків на дохід

як у донорів, так і у реципієнтів. По-друге, для стимулювання розширення індивідуальних внесків корпоративні структури збільшують обсяги активів в ендаументах. Із 2006 р. Федеральна податкова служба дозволила університетам формувати трастові фонди як різновид ендаументів, в котрі включаються вільні кошти працівників університетів. Дозволяється без оподаткування спрямовувати на благодійні цілі нерозподілений дохід трасту і використовувати його активи в інвестиційних цілях.

Подібну практику здійснюють Гарвардський і Масачусетський технологічний університети. Рівень гарантованих дивідендів дорівнює 5% від ринкової вартості вкладених коштів. Така регулятивна норма діє протягом усього терміну дії трасту, в зв'язку з чим встановлюється граничний віковий ценз участі в трастовій формі ендаумента. Головна мета інвестиційної політики університетів полягає в забезпеченні їх фінансової стабільності.

Проблема формування і використання ендаументів вимагає вдосконалення методів регулювання цими процесами. У США, де ендаумент є розповсюдженим явищем, створена спеціальна компанія з управління його інвестиційними активами. Нині ця компанія «Коммонфанд» (Commonfund) здійснює управління 72 із 1 000 найбільш великих університетських ендаументів. Враховуючи нинішню несприятливу ситуацію з багатоканальним фінансуванням соціальної інфраструктури, можна вважати за доцільне створити умови для адаптації міжнародного досвіду із функціонування цільового капіталу до соціальної практики України.

Для створення цільовому капіталу сприятливих умов розвитку доцільно ввести податкові пільги, до яких відносять відміну ПДВ при передачі грошових коштів на формування цільового капіталу, податку на прибуток некомерційних організацій при його використанні та інші пільги.

Режим оперативного управління, зазвичай прийнятий у країні, обумовлює різні підходи до формування та використання цільового капіталу для різних форм некомерційних організацій. Умови України передбачають два підходи до формування цільового капіталу. Різниця між ними полягає в праві власності.

Згідно з першим підходом некомерційна організація формує для себе цільовий капітал, коли вона виступає його власником і єдиним отримувачем доходу від нього. Такий підхід може передбачатися тільки для некомерційної організації, що наділена правом власності на майно й утворена, як згадувалося раніше, в організаційно-правовій формі фонду, автономної некомерційної або громадської організації. Отримувачем доходу від цільового капіталу в цьому випадку може бути тільки дана некомерційна організація. Необхідно взяти до уваги, що для некомерційної організації — власника цільового капіталу — уряд встановлює перелік видів платної діяльності, які вона може здійснювати.

Згідно з другим підходом утворюється спеціалізована організація з управління цільовим капіталом на користь інших одержувачів доходів від цільового капіталу, які не наділені правом власності будь-якого майна. Такою організацією може бути тільки некомерційна організація в організаційно-правовій формі фонду. Уставними видами діяльності спеціалізованого фонду виключно є такі: а) формування цільового капіталу; б) використання цільового капіталу; г) розподіл доходу від цільового капіталу.

Статус фонду передбачає, що він не може користуватися і розпоряджатися грошовими коштами цільового капіталу, за винятком розміщення цих коштів на банківському депозиті на період до передачі їх у довірче управління керуючій компанії.

Визначається також гранична сума грошових коштів, після досягнення якої некомерційна організація повинна передати їх у довірче управління керуючої компанії. Після переказу цих коштів цільовий капітал вважається сформованим. Для економічних умов України ця гранична сума грошових коштів може бути орієнтовано визначена з урахуванням практики формування цільових фондів. Так, в областях України річний обсяг цільових фондів у середньому становить 10 млн. грн., які використовуються на цілі інноваційного розвитку районів і соціальну підтримку населення. Отже, обсяг ендаумента (цільовий фонд), дохід від якого може використовуватися для підтримки галузей соціальної інфраструктури, має бути не менше 100 млн. грн.

В) Інтеграційність та інститути інноваційного розвитку. Інтеграційні структури, до яких входять заклади, фірми, підприємства і організації інтелектуальної діяльності, можуть успішно виконувати функції зі створення, пересування нових технологій і тим самим забезпечувати сприятливі умови для капіталізації.

Аналіз зарубіжного досвіду показує, що багато університетів перетворились на великі науково-інноваційні центри, втягнули в орбіту своєї діяльності сотні промислових, дослідницьких і торгових фірм, перетворились у консолідуючу силу, що об'єднує інтереси багатьох партнерів. Наприклад, Оксфордський університет у Великобританії пов'язаний більш ніж з 300 наукомісткими фірмами; сумарний річний дохід цього навчально-науково-інноваційного комплексу – 5 млрд. дол. В оточення Массачусетського технологічного інституту входять 4 тис. фірм випускників і співробітників, чий дохід становить 480 млрд. дол. У Росії один з перших центрів інтеграційної капіталізації виник у Московському університеті, де вже накопичено певний позитивний досвід та виконується ціла низка задач (просування університетських технологій у промисловість, ліцензування, створення компаній, залучення контрактних робіт, консультування з питань управління інтелектуальною власністю, створення малих

інноваційних компаній, залучення інвестицій, організація орієнтованих фундаментальних і прикладних досліджень в інтересах різних галузей промисловості, участь у підготовці фахівців; сприяння складання наукових контрактів із зарубіжними фондами і компаніями). Інтеграційні центри технологій створюються також в шести федеральних округах на базі інститутів РАН, університетів і державних наукових центрів Російської Федерації [10].

В Україні інноваційна система капіталізації тільки започатковується. Її розвиток стримується тим, що унітарні підприємства та науково-дослідні інститути не мають права брати участь у створенні спільних підприємств, ВНЗ не можуть створювати малі і середні підприємства, купувати акції на біржі та ін. Між тим, ці ефективні інструменти капіталізації результатів наукових досліджень широко використовують у розвинутих країнах світу. Досвід США свідчить, що інтеграційні структури можуть стати самокупними приблизно через 8–10 років.

На сьогодні вітчизняні ВНЗ перебувають у ситуації, коли їм усе складніше забезпечити підготовку спеціалістів для сучасних високотехнологічних виробництв. Через низку причин ускладнюється процес об'єднання студентів і професорсько-викладацького складу з метою доступності їх до наукового процесу.

Виходячи з досвіду України і практики інших країн, сучасна інтеграція обумовлена розвитком нових і модернізацією вже існуючих інституційних моделей науки й освіти, проявом взаємодії цих двох сфер в інтересах виробництва, бізнесу, а отже, і сталого фінансового становища закладів вищої школи.

Серед інституційних структур, створених у ВНЗ-ому секторі науки, які довели свою ефективність у кооперуванні з виробництвом, є галузеві лабораторії, спеціалізовані проблемні лабораторії, конструкторські й технологічні бюро, дослідні, експериментальні виробництва, територіальні міжвузівські комплекси, спільні підрозділи і філіали профільних (базових) кафедр у наукових організаціях Національної академії наук України. Проте дієвість названих інтеграційних структур з різних причин значно знизилася. Для того, щоб відновити їх науковий потенціал, необхідно використати такі інструменти державної інноваційної політики, які підвищують капіталізацію інтеграційних структур.

До перспективних для сучасних інтеграційних форм і механізмів, що можуть мати позитивний вплив на фінансовий стан освітніх закладів, можна віднести наукові центри (інститути) вищої освіти, навчально-науково-виробничі комплекси, регіональні науково-координаційні ради, регіональні науково-координаційні центри, регіональні навчальні округи, а також об'єднані та інженерно-технологічні центри, ради наукової експертизи. Частина з

названих структур, які об'єднують наукову й освітянську діяльність, склалися ще у дотрансформаційний період. Однак для того, щоб вони відповідали внутрішнім потребам як науковим організаціям, освіті потрібні законодавчі інновації, які забезпечували б їх життєздатність. Критична ситуація, що склалася навколо зазначених структур, може бути подолана системним аналізом реформування науки, освіти з урахуванням тенденцій регіонального розвитку виробництва й бізнесу.

Найбільш ефективною формою інтеграції освіти і науки можуть бути навчально-науково-інноваційні центри. Їх формування має відбуватися поступово у міру розвитку й розширення наукової діяльності в освіті. Сучасна світова тенденція як імператив управління вищою освітою і фінансування навчальних закладів знаходить прояв у переході від ієрархічно-вертикальних структур до самоорганізованих горизонтальних структур. Цим самим здійснюється розвиток системи капіталізації ВНЗ.

Основними завданнями діяльності такого центру можуть стати: участь у розвитку інноваційної інфраструктури крупних міських центрів і просуванні інновацій у регіони; участь у формуванні нормативної бази використання в міжрегіональному обміні результатів інноваційної діяльності, створення системи вибору і супроводження проектів на всіх стадіях інноваційного циклу; розробка стратегії комерціалізації технологій; ліцензування технологічних компаній; сприяння у залученні у науково-навчальні центри дослідних контрактів і грантів; створення нових робочих місць у науково-технічній сфері для випускників ВНЗ. Центр може бути створений у формі акціонерного товариства, а засновниками його — найбільші ВНЗ великого міста і регіонів, також міська влада. У якості внеску міста у статутний капітал міжвузівського центру комерціалізації НДР доцільно передати права власності на частину результатів НДДКР, створених ВНЗ міста на замовлення міських управлінських структур.

Г) Автономність бюджетних закладів. Теза про безумовну необхідність автономії бюджетних закладів опинилася в останнє десятиліття на вістрі політики більшості європейських країн. Необхідність автономії обґрунтовують трьома аргументами. По-перше, автономія може розглядатися як політичне гасло і невід'ємна частина сучасної правової держави. По-друге, аргументом автономії та роздержавлення виступають економічні міркування, перш за все зростаючий дефіцит бюджету закладів, недостатнє державне фінансування, старіння матеріально-технічної бази тощо. По-третє, є суто галузеві обґрунтування, за якими тільки на основі самоврядування і автономії бюджетні заклади забезпечуватимуть належну якість обслуговування.

Обговорення проблеми автономізації переважно торкається шкільних закладів. В даний час принцип, згідно з яким школи повинні мати авто-

номію в прийнятті рішень з окремих питань управління, дістав підтримку практично повсюдно в Європі. Шлях до такого консенсусу був тривалим: перші кроки в цьому напрямі були зроблені в 1980-ті роки, потім у 1990-ті роки рух за надання автономії школам набув масового характеру, хоча концепції реформ в окремих країнах суттєво різнилися. В останньому десятилітті до цього руху приєдналися нові країни-члени ЄС.

У 1990-і роки політика розширення автономії шкіл отримала розповсюдження майже по всій Європі, у т. ч. у Скандинавських країнах і Австрії (перша реформа – 1993 р.), після розпаду СРСР – в Чеській республіці, Польщі, Словаччині та країнах Балтії, а дещо пізніше – в Італії (1997 р.). У деяких країнах питання про автономію шкіл стали активно обговорюватися у 2000-і роки. Наприклад, у Німеччині з 2004 р. влада окремих земель почала проводити експеримент з надання автономії школам. Литва, Люксембург і Румунія включилися в цей процес, відповідно, у 2003, 2004 і 2006 роках. У Болгарії в рамках децентралізації державної влади на користь муніципалітетів школи набули додаткових повноважень у галузі управління бюджетом у 2008 р. Одночасно в країнах, які раніше почали розширювати автономію шкіл, в 2000-і роки були зроблені нові кроки в цьому напрямі. Так, в Іспанії новий Закон про освіту (2006 р.) розширив автономію шкіл у галузі педагогічної діяльності, управління фінансами і кадрами. З 2006 р. заходи щодо розширення автономії шкіл активно реалізуються в Латвії, Португалії, Словенії. Перший уряд, затверджений президентом Франції Н.Саркозі, почав розробку плану нового розширення повноважень шкіл. Постійні кроки в цьому напрямі робить і влада Шотландії.

Концепції, які лежать в основі рішень європейських держав про розширення автономії шкіл, в кожний історичний період мають свою специфіку. Поняття «шкільна автономія» має кілька градацій залежно від наданих школам прав. Повна автономія, або висока ступінь автономії, передбачає, що школи несуть повну відповідальність за певні рішення без зовнішнього втручання, але в рамках чинного законодавства або регламентації, що стосуються сфери освіти. При цьому не виключається можливість консультацій керівництва навчальних закладів з органами управління освітою. Часткова автономія означає, що навчальні заклади мають право самостійного прийняття рішень з обмеженого кола питань або що вони зобов'язані запитувати схвалення своїх рішень у органів управління освітою. Відсутність автономії означає, що школи не мають права приймати рішення з будь-якого питання. Четверта категорія організації освітніх систем характеризується відсутністю єдиної моделі, єдиних правил наділення шкіл автономією (Нідерланди, Данія, Фінляндія). У даному разі спеціальний адміністративний орган або місцева влада вирішують, які повноваження і в якому обсязі слід делегувати конкретним школам. У результаті ступінь автономії окремих шкіл істотно різниться.

В особливу проблему виокремлюється використання коштів за державним фінансуванням. За ступенем самостійності шкіл у питаннях використання бюджетних асигнувань, наданих для фінансування певних категорій витрат (капітальні та поточні витрати, придбання комп'ютерного обладнання), виділяються три групи країн (додаток 6.2):

1) країни, де школи мають повну автономію в діючих правових рамках — Бельгія, Латвія, Швеція. У Нідерландах, Данії та Фінляндії такою автономією можуть бути наділені окремі школи, але вона не є повсюдною;

2) країни, де школи не мають ніякої автономії в питанні витрачання бюджетних асигнувань — Болгарія, Кіпр, Румунія. Тут відповідні рішення приймають тільки вищі органи управління освітою, причому без консультацій з навчальними закладами. Аналогічне становище в Греції, але тут поточні витрати визначаються або на основі запитів навчальних закладів (потім їх запити мають пройти процедуру затвердження), або виходячи з затвердженого переліку витрачання коштів. У Німеччині така ж система діє щодо витрат на придбання комп'ютерного обладнання;

3) країни, в яких ступінь автономії різниться за категоріями витрат. В цілому, як правило, більше автономії надається за поточними витратами. По капітальних видатках найчастіше школи зовсім не мають автономії. Так, в Литві існує обмежена автономія по обох категоріях витрат; у Франції на другому ступені освіти для капітальних витрат і витрат на покупку комп'ютерного обладнання потрібне затвердження вищестоящих органів управління освітою.

Таким чином, автономія, у т. ч. обмежена для поточних витрат, є в більшості країн, меншою мірою вона характерна для витрат на придбання комп'ютерного обладнання.

Що стосується питання про залучення та використання приватного капіталу, то школи Бельгії та Італії вправі самостійно приймати рішення щодо залучення та форм використання приватного капіталу (у т. ч. пожертвування, доходів від оренди і позик). До цієї моделі близькі Ірландія (друга ступінь освіти) і Великобританія (Англія, Уельс, Північна Ірландія). В Ісландії, Німеччині, Люксембурзі та на Кіпрі школи, навпаки, не мають жодних повноважень у цій сфері. В інших країнах ступінь автономії шкіл в даній сфері розрізняється (додаток 6.3). В Іспанії, наприклад, школи не можуть залучати кошти асоціацій батьків або учнів, а використання приватного капіталу тут регламентується. Фінансування шкіл з допомогою позик зазвичай є компетенцією центральних органів влади (за винятком Бельгії та Італії). У Словенії школи уповноважені брати кредити після отримання згоди вищестоящих органів. У Нідерландах формально школам може бути делеговано право на запозичення коштів.

Здача в найм нерухомого майна може слугувати джерелом додаткових надходжень до бюджетів шкіл, але таку практику більш жорстко контролюють, ніж залучення пожертвувань або спонсорських грошей. У Данії, Німеччині, Греції, Люксембурзі та деяких інших країнах такої можливості взагалі немає. У Нідерландах ситуація різниється по окремих школах. У Бельгії, Чехії, Естонії, Франції (другий ступінь освіти), Латвії, Португалії, Словенії, Словаччині, Швеції та Норвегії школи цілком автономні у питаннях здачі житлової площі у найм. У Литві і на Мальті школи повинні проконсультуватися з даного питання, а в Болгарії, Іспанії, Угорщині, Польщі і Румунії — отримати згоду вищестоящих органів управління освітою. Необхідно відзначити, що автономія в сфері залучення приватного капіталу не тягне за собою обов'язкової автономії в питанні про використання зібраних грошей.

Наданий аналіз проблем автономності освітніх закладів висвітлює коло актуальних завдань, що постають перед іншими закладами соціальної інфраструктури, які фінансуються з бюджету. Питання їх капіталізації пояснюється такими обставинами.

Надання населенню права вибору закладу (школи, лікарні, інтернату), зацікавленість закладів соціальної інфраструктури у збільшенні кількості споживачів послуг у зв'язку з переходом до фінансування на нормативній основі, погіршення соціально-економічного становища працівників соціальної інфраструктури, відтік їх у більш високооплачувані галузі господарства, погіршення демографічної ситуації змушують установи і організації, що надають послуги, вступати в конкурентну боротьбу на ринку послуг. А це, в свою чергу, змушує заклади соціальної інфраструктури орієнтуватися на споживача, враховувати його запити. Доведено, що фінансова і управлінська самостійність соціальної інфраструктури створює стимули до раціонального використання наявних фінансових ресурсів і до більш ефективної діяльності, що орієнтується на потреби споживачів.

На даний час питання капіталізації і розширення фінансово-господарської самостійності закладів соціальної інфраструктури в Україні не порушується, навіть коли ставиться завдання переходу на нормативне бюджетне фінансування і реформування системи оплати праці. За роки реформ бюджетні заклади зазнали серйозних змін, але за рівнем просування реформи у напрямі розширення автономії бюджетних закладів (делегування їм прав з питань розподілу бюджету та управління ресурсами, у т. ч. кадровими) Україна помітно відстає від багатьох країн Центральної та Східної Європи [11, с. 69–72].

У зв'язку з цим одним із основних питань реформування охорони здоров'я має стати підготовка і прийняття Верховною Радою України закону про автономне некомерційне (неприбуткове) підприємство.

Даний закон слід погодити з Господарським, Податковим і Бюджетним кодексами України. Насамперед, необхідно внести в структуру класифікатора Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України (ЄДРПОУ) таку нову інституціональну форму господарювання, як автономне неприбуткове підприємство (заклад).

Необхідно погодити статус некомерційного підприємства з Бюджетним кодексом України. Нині згідно з п. 2 ст. 21 Бюджетного кодексу України фізичним та юридичним особам, що не мають статусу бюджетної установи, кошти надають тільки через їх розпорядника. Одержувачі бюджетних коштів не мають право вести господарську діяльність. При зміні бюджетним закладом (наприклад, медичним) свого господарського статусу на некомерційний він має право відкривати бюджетні рахунки в казначействі та спеціальні рахунки в банківських установах. Однак разом із цим виникають питання його оподаткування, оскільки існує законодавча недостатність підстав для державної реєстрації автономних підприємств як неприбуткових організацій.

Так, у Законі України «Про оподаткування прибутку підприємств» у п. 7.11.8 йдеться про те, що доходи або майно неприбуткових організацій, визначених в абзаці «а» підпункту 7.11.1, у т. ч. доходи закладів і установ освіти, науки, культури, охорони здоров'я, інших, що мають відповідну ліцензію й утримуються за рахунок бюджету, зараховуються до складу кошторисів (на спеціальний рахунок) на утримання таких неприбуткових організацій і використовуються виключно на фінансування видатків такого кошторису, виключаючи фінансування виробничої діяльності згідно з їх статутом.

Відповідно до згаданого Закону, зокрема п. 7.11.2, від оподаткування звільняються доходи неприбуткових організацій, визначених в абзаці «а» підпункту 7.11.1, які отримані у вигляді:

- коштів або майна, що надходять безоплатно або у вигляді безповоротної фінансової допомоги чи добровільних пожертвувань;
- коштів або майна, які надходять до таких неприбуткових організацій як компенсація вартості отриманих державних послуг, у т. ч. доходів державних професійно-технічних навчальних закладів, отриманих від виготовлення та реалізації товарів (виконання робіт, надання послуг), пов'язаних з їх основною, статутною діяльністю;
- дотацій або субвенцій, отриманих із державного або місцевих бюджетів, державних цільових фондів або в межах благодійної, у т. ч. гуманітарної допомоги чи технічної допомоги, що надаються таким неприбутковим організаціям відповідно до умов міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких дана Вер-

ховною Радою України, крім дотацій на регулювання цін на платні послуги, що надаються таким неприбутковим організаціям або через їх отримувачів згідно із законодавством, з метою зниження рівня таких цін.

На підставі цих законів Державна податкова адміністрація України до Реєстру неприбуткових організацій включає лише ті організації та установи, які згідно з п. 7.11 ст. 7 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» звільняються від сплати податку на прибуток.

Таким чином, прийняття закону про автономне некомерційне підприємство змушує внести зміни в Бюджетний кодекс України, Податковий кодекс, у класифікацію в органах державної статистики автономних організацій. Зміни, які передбачається внести до Бюджетного кодексу, наведено у додатку 6.4.

Д) Корпоративна соціальна відповідальність. Парадигма соціальної відповідальності бізнесу стає дедалі більш затребуваною не тільки як система етичних поглядів з дотриманням принципів соціальної справедливості і забезпечення доступності соціально важливих послуг, а й як фактор капіталізації галузей соціальної інфраструктури. Йдеться і про те, що частина надходів, яку підприємці отримують внаслідок сприятливої кон'юнктури, має використовуватися на соціальні цілі. Такі авторитетні установи, як Організація Об'єднаних Націй, Міжнародна Організація Праці, Організація економічного співробітництва і розвитку, все більшу увагу зосереджують на інвестуванні банками і корпораціями розвитку соціальної інфраструктури: медицини, освіти, дозвілля, екології, безпеки праці.

Для розвитку процесу капіталізації уряди різних країн вдаються до заходів державного регулювання поведінки соціально відповідального бізнесу. У світі склалися дві моделі регулювання, що висувають перед бізнесом обов'язкові вимоги. У Європі до підприємств і банків застосовують державну примусову форму капіталізації, за якою їх зобов'язують дотримуватися встановлених правових норм соціальної відповідальності.

У Великій Британії, Голландії, Німеччині, Швеції держава встановила правила соціальної звітності підприємств, що визначають її зміст і періодичність. На європейському просторі діють два варіанти регулювання соціальної поведінки: обов'язковий і рекомендований. Проте в кожному з них використовуються правові норми, які підприємства зобов'язані виконувати.

У США, на відміну від європейського підходу, діють більш ліберальні («відкриті», за термінологією ряду вчених) підходи до регулювання корпоративної соціальної діяльності. Між тим, як і в Європі, уряд США визначає мінімальні соціальні стандарти для бізнесу.

З метою мотивації соціально орієнтованої політики капіталізації прийнято ряд документів: кодекси корпоративного управління, приро-

доохоронні закони на федеральному і місцевому рівнях. Одним із фундаментальних є Закон (Акт) комунального інвестування, що зобов'язує компанії і банківські установи здійснювати інвестиційну активність на території їх комерційної діяльності.

Цим Законом кожний банк зобов'язаний патрунувати певну територію і забезпечувати надходження інвестицій. Існують аналогічні закони для стимулювання корпоративної соціальної діяльності компаній, які працюють за кордоном. Прикладом може слугувати діяльність «Корпорації приватних зовнішніх інвестицій» (Overseas Private Investment Corporation – OPIC), що страхує компанії США на міжнародному рівні і слідкує за дотриманням нею соціальних стандартів.

Позитивний імідж компанії, яка послідовно проводить корпоративну соціальну відповідальність, дає їй переваги в конкуренції розміщення своїх капіталів на територіях інших країн, спрощує дозвіл на отримання преференцій.

Якщо в 1960–1970-ті роки благодійна діяльність була разовою і розпорошеною, то на початку XXI ст. вона набула статусу довгострокових інвестиційних проектів.

Корпоративна звітність почала надаватись у формі інтегрованих звітів по основним міжнародним стандартним методикам та охоплює фінансові, соціальні й екологічні параметри. До них відносять GRI – Global Reporting Initiative; AA 1000; ISO – International Standards Organization; SAI 8000 – Social Accountability International. Корпоративна звітність на регулярній основі – свідчення свідомих дій за репутацію компанії, що призводить до зростання її капіталізації і доступу до недорогих банківських кредитів.

Соціальна активність бізнесу і зростання її ролі в підвищенні іміджу компаній викликали необхідність подальшого вдосконалення економіко-організаційних механізмів залучення і реалізації інвестицій у розвиток соціальної інфраструктури. Значно розширилася сфера діяльності Фонду соціально відповідальних інвестицій та удосконалився його інструментарій. З'явилися банківські продукти (акції, облігації), венчурний капітал. У США активи соціально відповідальних фондів становлять 2,7 трлн. дол., або 9,4% усіх активів цієї країни, які знаходяться під професійним управлінням [12, с. 109].

Функцією Фонду соціально відповідальних інвестицій є формування соціально орієнтованих напрямів витрат. До інвестиційного профілю відбираються цінні папери тих компаній, які зарекомендували себе на ринку як соціально відповідальні. Фонд формують і ним керують професійні працівники. Його структура багатогранна і забезпечує реалізацію практично всіх соціальних стратегій компаній.

Є різні напрями діяльності соціально відповідальних інвестицій. Це акумулювання грошей у вигляді цінних паперів, участь в акціонерному капіталі, а також у місцевих інвестиційних програмах. Останній напрям дає можливість соціально незахищеним людям і малозабезпеченим залучати кошти під низький відсоток для будівництва житла, розвитку малого бізнесу. Ці кошти населення отримує через банки місцевого розвитку, кредитні спілки, спеціалізовані фонди допомоги.

Досвід США з державного регулювання соціально відповідального бізнесу показує, що з трьох варіантів формування інвестиційного портфелю два включають інституціональні структури різної спрямованості, які відповідають цілям інвесторів, і один має спрямованість на місцевий рівень. Отже, американські і західноєвропейські компанії надають важливого значення ефективному використанню своїх нефінансових активів. Згадана практика, крім прагматичного ефекту, свідчить про зростання економічної культури серед бізнес-суспільства.

Із наведеного вище матеріалу видно, що в Європі та США практика соціально відповідальної капіталізації знайшла протягом десятиріччя широке застосування, сформувалися різні варіанти її державного регулювання.

В Україні, на відміну від розвинутих країн, предметне поле соціальної капіталізації звужене. Кількісні й якісні параметри соціально орієнтованого бізнесу перебувають на протилежних полюсах.

В Україні зареєстровано 134 510 недержавних об'єднань, з них 50 706 (37,7%) – громадських організацій, 10 319 (7,7%) – благодійних організацій, 19 706 (14,6%) – релігійних організацій. Решта – це кредитні та споживчі спілки, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків та ін.

Функції недержавних організацій зводяться до надання консультацій, проведення тренінгів, просвітницького й інформаційного обслуговування, соціального захисту й освітньої діяльності. Майже 50% недержавних організацій не мають у штатній структурі осіб, які працювали б на постійних посадах.

За повідомленням недержавних організацій, лише 5% з них включено до міжнародної мережі аналогічних організацій. Приблизно 30% недержавних організацій, що надають соціальні послуги, отримують від держави фінансову допомогу. Частка державної участі в бюджеті недержавної організації становить 9–11%; 10% організацій мають комерційні доходи (наприклад, від надання соціальних послуг), питома вага яких становить 4% бюджету організації.

Із наведених даних видно слабкість економічної бази недержавних організацій та їх обмежені можливості щодо надання соціальних послуг. Це підтверджується і результатами обстеження Світовим банком роботи

недержавних організацій. Серед головних проблем, що заважають розвитку і стабільності недержавних організацій, перше місце займають фінансові питання. На наступних сходах — питання відсутності доступної інформації про програми та проекти, а також правові питання діяльності недержавних організацій [13, с. 162–163].

Таким чином, недержавні структури, які є інституціональними посередниками бізнесу при виконанні ним функцій соціальної капіталізації, відчувають труднощі у своїй діяльності, що пов'язано, по-перше, з недостатньою кваліфікацією персоналу, по-друге, нерегулярним фінансуванням, по-третє, відсутністю досвіду в роботі, навичок і пасивною позицією при освоєнні сучасних форм і методів діяльності.

Слабкість організаційного і фінансового стану недержавних організацій не забезпечує вирішення питання активізації корпоративної соціальної політики капіталізації. Із зазначених причин вони не виступають ефективним посередником розподільчих процесів між населенням, соціальною інфраструктурою та підприємцями.

Зокрема, у Волинській області корпоративна соціальна відповідальність, як і в країні в цілому, проявляється через благодійність. На благодійні цілі підприємці спрямовують менше 2% прибутку. Це значно менше регуляторних норм, що встановлені державою. Національне законодавство дозволяє, і це мотивується податковими преференціями, відраховувати на благодійні цілі від 2 до 5% прибутку.

Серед факторів, які стримують благодійну діяльність, на першому місці стоїть відсутність гарантії цільового використання допомоги, на другому — фінансова неспроможність підприємства, на третьому — недосконале законодавство, що регулює соціальну діяльність бізнесу. Інші фактори пов'язані з суб'єктивними характеристиками суб'єктів.

Благодійні внески спрямовують переважно на підтримку соціально незахищених осіб. Їм значною мірою поступаються внески на користь громадських організацій, державних і муніципальних.

Отже, пріоритетами благодійних ініціатив є допомога фізичним особам, сприяння соціально-культурній діяльності регіону, що спрямовані на розвиток мистецтва, забезпечення побутових потреб благодійності [14, с. 95–97].

Нині інвестиційний клімат у соціальній інфраструктурі характеризується переважно державними асигнуваннями, призначення яких, в основному, підтримувати стан закладів соціальної інфраструктури. До основних інвестиційних проблем, пов'язаних з інвестуванням, належить створення організаційно-правових механізмів взаємодії держави, бізнесу і соціальних закладів з метою залучення корпоративних інвестицій у соціальну інфраструктуру.

За очевидності потреби соціальної інфраструктури в інвестиційних ресурсах, рамки сучасного законодавства не забезпечують вирішення проблеми капіталізації. Ключовим питанням заохочення корпоративних приватних інвестицій є можливість для інвестора отримати прибуток, що не здатні забезпечити бюджетні заклади. Розв'язання цього протиріччя може бути знайдено на шляху зміни статусу закладів соціальної інфраструктури, що розширює участь державних і недержавних організацій у ринкових відносинах. Що ж до муніципальних і державних закладів соціальної інфраструктури, то вважаємо за доцільне надати їм права автономної організації. Спеціальним законом, наприклад, «Про автономний некомерційний заклад» доцільно визначити порядок формування і використання їхнього майна. Автономний заклад має бути юридичною особою і від свого імені одержувати і здійснювати майнові та особисті немайнові правовідносини.

Фінансування автономного закладу має відбуватися у вигляді субвенцій і субсидій із бюджетів відповідних рівнів згідно з програмами, затвердженими в установленому порядку, та інших джерел. У цьому контексті перспективним виглядає укладання автономним некомерційним закладом інвестиційної угоди з інвестором, за якою останньому, в разі вкладання грошей у діяльність соціальної інфраструктури, гарантується певний прибуток за рахунок розширення обсягу надання платних послуг населенню або сторонній організації.

Для мотивації інвестиційної діяльності важливо надати автономному закладу право позичальника. З метою реалізації інвестиційної активності необхідно юридично дозволити автономному закладу укладати позичальний договір і бути емітентом облігацій, якими забезпечується право їх покупців на одержання фіксованого відсотка її номінальної вартості.

При розробці закону про автономний некомерційний заклад доцільно ввести в його текст пряму законодавчу норму про можливість випуску зазначеною юридичною особою як позичальником цінних паперів (облігацій). Це дало б змогу розширити інвестиційні можливості закладів соціальної інфраструктури.

Для залучення інвестиційних ресурсів варто розширити відповідні статті Цивільного кодексу України, Закону України «Про цінні папери і фондовий ринок», а ст. 86 гл. 7 «Здійснення підприємницької діяльності неприємницькими товариствами й установами» Цивільного кодексу України поповнити таким закладом, який матиме статус «автономної організації» [15].

Необхідно також надати юридичного підґрунтя цінним паперам автономного закладу як фінансовому інструменту організації його взаємодії з інвестором. Чинним Законом України «Про цінні папери та фондовий ринок» визначено, що емітентом облігацій може бути юридична особа, орган виконавчої влади та органи місцевого самоврядування [16]. При

цьому облігації дозволено випускати підприємствам і місцевим органам. Для чіткого визначення права автономного закладу треба в Закон ввести поняття облігації автономної (некомерційної) організації.

Є) Державно-приватне партнерство. Проблеми реалізації інфраструктурних проектів полягають у: розриві в часі між реалізацією проекту та можливістю бюджету це профінансувати; не відображенні конкретного інвестиційного проекту, відсутності прозорих механізмів відстеження його реалізації; відсутності механізмів забезпечення продовження реалізації розпочатих проектів у наступні роки.

Для поліпшення інвестиційного клімату розвитку мережі об'єктів соціальної інфраструктури передбачається удосконалений організаційний механізм прийняття і реалізації проектів державно-приватного партнерства (рис. 6.1).

При застосуванні механізму державно-приватного партнерства чинне законодавство нечітко визначає статус зобов'язань органів самоврядування, які мають виникати у рамках договорів про державно-приватне партнерство, що, відповідно, зумовлює низький рівень зацікавленості та захисту приватного партнера. Крім того, позначається, по-перше, відсутність практики прийняття умовних зобов'язань органами самоврядування, тобто зобов'язань, які стають дійсними за настання певної умови, наприклад, передачі у власність готового об'єкта; по-друге, відсутність гарантій стосовно повернення коштів у майбутні бюджетні періоди за переданий об'єкт; по-третє, відсутність механізмів спрямування коштів, які зекономлені від впровадження проекту, для розрахунків з інвесторами; по-четверте, відсутність позасудового порядку стягнення заборгованості органів самоврядування за рахунок коштів бюджету розвитку; по-п'яте, нечітке трактування деяких норм, унаслідок чого виникають конфлікти та можливість двоякого розуміння окремих юридичних положень.

У зв'язку з проблемами, що виникають у чинному законодавстві, необхідно внести пропозиції до Бюджетного кодексу України з метою створення законодавчих підвалин для забезпечення ефективності та прозорості функціонування механізмів державно-приватного партнерства.

Для визначення статусу зобов'язань, що виникають у рамках державно-приватного партнерства, п. 34-1 ст. 2 Бюджетного кодексу України викласти в новій редакції:

1. Залучення коштів на засадах державно-приватного партнерства — це залучення державою (Верховною Радою Автономної Республіки Крим, міською радою) на договірних засадах коштів та матеріально-технічних ресурсів приватного сектору, які обчислюються в грошовому еквіваленті, для здійснення повноважень, що відповідно до законодавства виконуються за рахунок коштів державного бюджету (місцевих бюджетів).

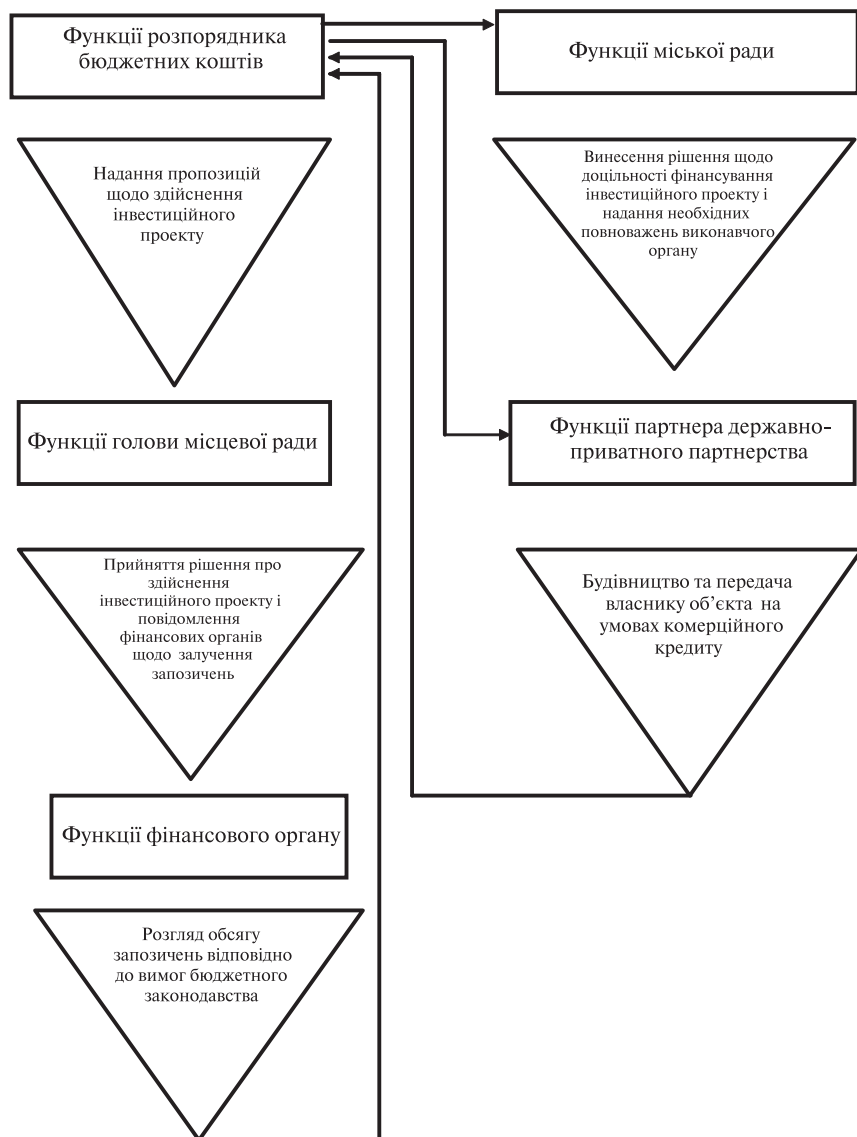

Рис. 6.1. Організаційний механізм реалізації державно-приватного партнерства

2. Зобов'язання, що приймаються на засадах державно-приватного партнерства, разом з гарантійними належать до умовного місцевого боргу.

Для посилення захисту прав кредитора та відповідальності органів місцевого самоврядування ст. 17 Бюджетного кодексу України викласти в новій редакції:

1. Рішення щодо взяття зобов'язання, в результаті якого утворюватиметься умовний місцевий борг, прийматиметься міською радою більшістю (не менше двох третин від загальної кількості депутатів відповідної ради).

2. Граничний обсяг місцевого боргу, умовного місцевого боргу визначатиметься на кожний бюджетний період рішенням про місцевий бюджет.

Для посилення захисту прав кредитора та відповідальності органів місцевого самоврядування ст. 25 Бюджетного кодексу України викласти в новій редакції:

1. Державне казначейство України в межах надходжень бюджету розвитку на вимогу кредитора здійснює безспірне списання коштів місцевих бюджетів у разі невиконання органами самоврядування зобов'язань з погашення та обслуговування місцевого боргу, якщо відповідний договір передбачатиме таку можливість.

2. Розрахункові обсяги зменшення видатків місцевих бюджетів на оплату комунальних послуг та енергоносіїв, передбачені техніко-економічними обґрунтуваннями за проектами із залученням коштів на засадах державно-приватного партнерства передаватимуться до бюджету розвитку до повної окупності відповідних проектів (п. 19-1 ст. 2).

3. Ця економія може бути як джерелом погашення місцевого умовного боргу, що утвориться при реалізації таких проектів, так і джерелом впровадження нових проектів (ст. 71).

Ст. 76 Бюджетного кодексу України викласти у такій редакції:

6. Разом із проектом рішення про місцевий бюджет подаватимуться:
- обґрунтування обсягів економії;
 - перелік інвестиційних проектів, під які планується брати зобов'язання, що спричинять утворення умовного місцевого боргу, на плановий бюджетний період та наступні за плановим два бюджетні періоди;
 - обсяги місцевих боргових зобов'язань за умовним місцевим боргом на поточний і наступний бюджетні періоди до повного їх погашення.

Для забезпечення комплексності підходу до дотримання обсягу місцевих боргових зобов'язань та зобов'язань за умовним місцевим боргом на економічно безпечному рівні ст. 18 Бюджетного кодексу України надати в такій редакції:

– загальний обсяг місцевого боргу, умовного місцевого боргу станом на кінець бюджетного періоду не повинен перевищувати 200% надходжень до бюджету розвитку за останніх три роки, що передують року прийняття рішення, без урахування коштів, що надійшли від запозичень, а обсяг річних платежів з погашення місцевого боргу, умовного місцевого боргу не повинен перевищувати 100% таких надходжень.

Ж) Кредитний ресурс. У другій половині XX ст. багато країн зіткнулися з новою для себе проблемою в системі вищої освіти – бурхливим зростанням кількості студентів. Більшість держав виявились не готовими оплачувати з бюджету зростаючі витрати на освіту. Як вихід з цієї ситуації практично скрізь почала розвиватися система освітнього кредитування. За минулі роки правила надання та погашення кредитів змінювалися: країни йшли шляхом проб і помилок. У результаті накопичено досить великий досвід як позитивних, так і негативних результатів. Загальновизнано, що в цілому освітня система з чітко налагодженою схемою надання освітніх кредитів має ряд переваг порівняно зі звичайною системою освіти.

Кредитування платних послуг дають змогу ВНЗ самостійно отримувати гроші і не залежати від розподілу бюджетних коштів. Створюється певний зворотний зв'язок між ВНЗ і ринком праці, що дозволяє швидко і ефективно розвивати нові спеціальності, затребувані на ринку. Крім того, підвищується віддача від освітнього процесу за рахунок особистої зацікавленості студентів у здобутті знань з обраної області знань для подальшого ефективного працевлаштування, яке дасть можливість своєчасно повернути отриманий кредит.

Є два основних види підтримки студентів – у вигляді цільових стипендій на навчання та у вигляді програм з надання студентських позик. Останні мають такі види: заставні позики з фіксованими платежами; заставні позики з прогресивними платежами; прогресивне оподаткування (пропорційно доходу) через податкову систему (Швеція і Австралія) і через соціальне страхування (Гана); відкладена плата за навчання.

У табл. 6.3 представлені різні категорії студентських позик за типами власності, цілями і формами інституційного управління ними із зазначенням країн, які застосовують їх.

Понад 60 країн світу надають студентські позики. При цьому вони мають головним чином державні схеми. Як правило, управляють такими схемами державні агентства. У США більше поширені схеми, керовані безпосередньо університетами і приватними агентствами, що одержують прибуток із своєї діяльності. Таким же чином діють комерційні банки, які з власної ініціативи надають студентські позики. Для країн, що розвиваються, більш характерно залучення організацій, які не одержують прибуток. У Східній Європі Європейський банк реконструкції та розви-

тку (EBRD) спільно з приватним банківським сектором пропонує позики для отримання ступеня MBA в трьох провідних західноєвропейських школах менеджменту (INSEAD, IESE, LSE). У більшості випадків студентські програми формуються в національному масштабі.

Фахівці поділяють світову систему студентського кредитування також і за типом організаційної структури (табл. 6.3).

Таблиця 6.3

Типи організаційних структур студентського кредитування

Типи організацій	Країна
Департамент в університеті	США, Мексика, Китай
Спеціалізоване агентство	ICETEX (Колумбія)
Університети з агентством	50PE3 (Мексика)
Комерційний банк	Більшість країн
Агентство з комерційним банком	P11ШАУАСіСНО (Венесуела), 51-В (Ямайка)
Уряд із агентством	США
Уряд із комерційними банками	Канада, Польща, Угорщина
Багатоцільове агентство с урядом	ЄВРО/АВІ

Джерело: [17].

Фінанси для надання студентських позик забезпечує насамперед уряд, а також: власне студенти; виробничий сектор; спільноти колишніх випускників та філантропи; міжнародні агентства; фінансові надходження від діяльності самих організацій, що надають позики; часткове бюджетне фінансування державних агентств або з центрального бюджету, або з місцевих бюджетів.

Агентствами, що надають студентські позики, часто керують довірчі фонди, які складаються з представників уряду і приватних організацій. Вони випускають освітні облігації або організують спеціальні заощаджувальні схеми для сімей, що потребують студентських позик. Як показує досвід надання студентських позик у розвинутих країнах і країнах, що розвиваються, рівень повернення позик у більшості випадків низький. Традиційно виплати субсидуються державою для зниження тягаря їх повернення для студентів. Спільними характерними рисами надання позик є їх субсидування та тривалий термін виплат.

Ще однією проблемою є високі організаційні витрати, особливо в державних агентствах. Так, якщо у розвинутих країнах адміністративні витрати складають близько 1%, то в країнах, що розвиваються, — від 15%

до 20%. Багато експертів приходять до висновку, що загальний ефект в окремих випадках такий низький, що надання стипендій було б більш ефективним механізмом, ніж надання позик.

Зростаюча кількість країн використовує позики з виплатами, що залежать від річних доходів, одержаних випускниками навчальних закладів. Такі схеми легші в управлінні, оскільки спираються на існуючу систему соціальної підтримки і систему збору прибуткового податку. Крім того, така схема дає змогу більш повно і своєчасно отримувати виплати.

Впровадження освітнього кредитування за умови державної підтримки дає можливість оптимізувати бюджетні кошти, що направляють на фінансування професійної освіти, підвищити їх ефективність за рахунок концентрації на пріоритетних напрямках розвитку та модернізації, перейти на гнучкі умови співфінансування професійної освіти.

Ризики негативних соціально-економічних наслідків можуть бути компенсовані державним правовим регулюванням процесу освітнього кредитування. Зокрема, йдеться про такі механізми державної підтримки, як надання державних гарантій і, в окремих випадках, субсидарна відповідальність держави, пільгування відсоткових ставок, зниження рівня заставних зобов'язань, допомога в пошуках боржників тощо. Все це робить освітні кредити доступними для громадян і вигідними для кредитних організацій.

Список використаних джерел до розділу 6

- [illegible]

8. Статистичний щорічник України. — К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство». — 2010. — С. 54.
9. *Кочетков Г.Б.* Эндаументы, их роль в системе высшего образования в США // США, Канада: экономика — политика — культура. — 2008. — № 10. — С. 95.
10. *Ростанец В., Тропинин А.* Инфраструктура межрегионального трансферта инноваций // Экономист. — 2008. — № 11. — С. 17.
11. *Семко Г.В.* Расширение автономии школ в сфере финансов и управления: опыт Европы // Экономика образования — 2008. — № 5 — С. 62–86.
12. *Шлихтер А.А.* Корпоративная социальная ответственность современного бизнеса и механизмы ее реализации (на примере США) // Труд за рубежом. — 2009. — № 1. — С. 99–119.
13. *Горемикіна Ю.В.* Проблеми розвитку недержавних організацій у сфері надання соціальних послуг // Демографія та соціальна економіка. — 2009. — № 1(11). — С. 161–168.
14. *Звонар В.П.* Міжсекторне партнерство як механізм реалізації регіональної соціальної політики: концепція для України. — Луцьк, 2009. — 290 с.
15. Цивільний кодекс України: Закон України. — Ст. 86 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uazakon.com/big/tekst71./pg.2htm.па>
16. Про цінні папери та фондовий ринок: Закон України. — п. 80–15; ст. 12 [Електронний ресурс]: — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=34>
17. *Мисюров Д.* Образовательный кредит в России: от ответов к вопросам // Платное образование. — 2004. — № 12. — С. 13–18.
18. Бюджетний кодекс України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://jurisconsult.net.ua/kodeksi/356-byudzhetij-kodeks-ukrayini-vid-8-lipna-2010.html>

Додаток 6.1

Рівень забезпеченості окремих видатків місцевих бюджетів податком з доходів фізичних осіб, %

Регіони	Всього видатків місцевих бюджетів			у тому числі:														
	2002	2010	Зміни, + – 2010/2002	Видатки місцевих бюджетів по соціально-культурній сфері (освіта, охорона здоров'я, соціальний захист та соціальне забезпечення)					Освіта					Охорона здоров'я				
				2002	2010	Зміни, + – 2010/2002	2002	2010	Зміни, + – 2010/2002	2002	2010	Зміни, + – 2010/2002	2002	2010	Зміни, + – 2010/2002			
Україна	43,7	33,6	-10,1	60,7	43,0	-17,7	152,7	103,9	-48,8	181,7	142,4	-39,3						
АР Крим	31,3	23,5	-7,8	48,5	33,1	-15,4	110,2	80,6	-29,6	128,1	101,4	-26,6						
Вінницька	29,6	23,6	-6,0	37,2	28,9	-8,3	94,9	67,9	-27,0	118,6	101,7	-17,0						
Волинська	21,8	17,3	-4,5	29,0	20,5	-8,5	72,3	48,6	-23,6	91,1	83,7	-7,4						
Дніпропетровська	56,5	40,8	-15,7	76,2	51,9	-24,3	194,2	128,5	-65,7	225,0	162,4	-62,6						
Донецька	58,5	43,4	-15,1	80,1	56,9	-23,2	209,0	155,6	-53,4	209,1	162,6	-46,4						
Житомирська	26,6	22,4	-4,2	33,3	26,9	-6,5	79,4	63,3	-16,1	106,7	98,6	-8,1						
Закарпатська	23,7	17,2	-6,5	33,4	20,4	-12,9	69,7	45,4	-24,4	105,8	82,5	-23,4						
Запорізька	56,6	35,0	-21,5	76,4	45,3	-31,0	197,7	110,4	-87,3	208,3	143,4	-64,9						
Івано-Франківська	28,4	17,9	-10,5	38,0	22,1	-15,9	93,3	55,0	-38,3	127,7	75,4	-52,2						
Київська	35,0	32,8	-2,2	48,2	42,5	-5,7	118,4	102,3	-16,1	145,2	141,6	-3,6						
Кіровоградська	29,9	24,9	-5,0	38,3	30,0	-8,3	94,5	70,7	-23,8	122,4	106,9	-15,6						
Луганська	41,1	34,6	-6,5	56,1	44,2	-11,9	154,4	124,3	-30,2	143,9	120,6	-23,3						
Львівська	36,7	26,6	-10,2	47,3	39,0	-8,3	125,5	75,7	-49,8	154,5	120,8	-33,7						
Миколаївська	47,0	28,3	-18,8	63,1	27,2	-35,9	142,9	79,8	-63,1	200,3	124,3	-76,0						
Одеська	45,6	30,8	-14,8	67,6	46,3	-21,3	162,4	103,2	-59,2	216,1	138,7	-77,4						
Полтавська	45,1	33,5	-11,6	58,6	42,3	-16,3	153,0	102,9	-50,2	189,9	141,9	-48,0						

Продовження додатку 6.1

Регіони	Всього видатків місцевих бюджетів			у тому числі:											
	2002	2010	Зміни, + – 2010/2002	Видатки місцевих бюджетів по соціально-культурній сфері (освіта, охорона здоров'я, соціальний захист та соціальне забезпечення)						з них:					
				2002		2010		Зміни, + – 2010/2002		Освіта		Охорона здоров'я			
Рівненська	26,4	20,2	-6,3	32,9	26,6	-6,3	74,5	58,1	-16,5	113,3	97,3	-16,1			
Сумська	37,0	27,1	-9,9	46,7	33,1	-13,7	119,5	81,0	-38,5	147,7	110,2	-37,5			
Тернопільська	21,6	17,8	-3,8	27,2	15,8	-11,4	70,8	48,8	-22,0	97,4	79,2	-18,2			
Харківська	45,5	33,6	-11,9	64,5	51,1	-13,4	181,8	105,6	-76,2	196,2	137,8	-58,4			
Херсонська	28,8	21,2	-7,6	36,9	26,1	-10,9	81,9	55,7	-26,2	113,5	90,7	-22,8			
Хмельницька	26,8	21,4	-5,4	33,3	25,8	-7,4	80,0	58,3	-21,7	109,8	96,2	-13,6			
Черкаська	32,4	24,5	-7,9	40,1	30,5	-9,6	101,2	72,7	-28,5	125,7	103,0	-22,7			
Чернівецька	23,4	16,2	-7,2	31,5	20,8	-10,7	72,3	48,4	-23,8	107,5	76,1	-31,4			
Чернігівська	30,6	23,8	-6,8	39,0	28,9	-10,1	103,0	70,7	-32,4	121,2	95,0	-26,2			
м. Київ	75,4	89,4	14,0	146,3	141,0	-5,3	398,2	312,8	-85,4	400,9	418,0	17,1			

Джерело: Розраховано за звітними даними Міністерства фінансів України.

Додаток 6.2

Ступінь автономії шкіл у використанні державних асигнувань

Країни	Витрати		
	капітальні	поточні	на придбання комп'ютерного обладнання
Австрія	Н	П	Н
Бельгія	П	П	П
Болгарія	Н	Н	Н
Великобританія – Англія, Уельс	О	П	П
Великобританія – Північна Ірландія	О	П	Н
Великобританія – Шотландія	Н	П	П
Греція	Н	О	Н
Данія	Д	П	Д
Естонія	Н	П	П
Ірландія	Н	П	П
Ісландія	Н	П	П
Іспанія	О	П	П
Італія	Н	П	П
Кіпр	Н	Н	Н
Латвія	П	П	П
Литва	О	О	П
Ліхтенштейн	П	П	Н
Люксембург	Н	П	П
Мальта	О	П	О
Нідерланди	Д	Д	Д
Німеччина	Н	Н	О
Норвегія	Н	П	Д
Польща	О	П	О
Португалія	Н	П	Н
Румунія	Н	Н	Н
Словаччина	Н	О	П
Словенія	О	П	П
Угорщина	Н	О	П
Фінляндія	Н	Д	Д
Франція	Н	О	О
Чехія	Н	О	П
Швеція	П	П	П

Примітки: П – повна автономія; О – обмежена автономія; Н – немає автономії;
Д – автономія може бути делегована.

Джерело: [11, с. 69–70].

Додаток 6.3

Ступінь автономії шкіл у питаннях залучення та використання приватного капіталу

Країни	Пожег- ування	Здача в найм	Займи	Використання приватного капіталу			
				Нерухоме майно	Рухоме майно	Навчаючий персонал	Допоміжний персонал
Австрія	П	Н	Н	Н	О	Н	Н
Бельгія*	П	П	П	П	П	П	П
Болгарія	П	О	Н	Н	П	Н	Н
Великобританія – Англія, Уельс	П	П	О	П	П	П	П
Великобританія – Північна Ірландія	П	П	О	П	П	П	П
Великобританія – Шотландія	П	П	Н	Н	П	Н	П
Греція	Н	Н	Н	Н	Н	Н	Н
Данія	П	Н	Н	Н	Н	Н	Н
Естонія	П	П	Н	Н	П	Н	Н
Ірландія	П	П	Н	П	П	П	П
Ісландія	Н	Н	Н	Н	Н	Н	Н
Іспанія	П	О	Н	Н	П	Н	Н
Італія	П	П	П	П	П	П	П
Кіпр	Н	Н	Н	Н	Н	Н	Н
Латвія	П	П	Н	П	П	П	Н
Литва	П	П	Н	Н	П	Н	П
Ліхтенштейн	П	Н	Н	Н	П	Н	Н
Люксембург	Н	Н	Н	Н	Н	Н	Н
Мальта	П	П	Н	Н	Н	Н	Н
Нідерланди	Д	Д	Д	Д	Д	Д	Д
Німеччина	Н	Н	Н	Н	Н	Н	Н
Норвегія	О	П	Н	Н	Н	Н	Н
Польща	О	О	Н	Н	П	Н	П
Португалія	П	П	Н	Н	П	Н	О
Румунія	П	О	Н	П	П	Н	Н
Словаччина	П	П	Н	О	О	Н	Н
Словенія	П	П	О	О	П	Н	Н
Угорщина	П	О	Н	Н	О	Н	Н
Фінляндія	Д	Н	Н	Н	Н	Н	Н
Франція	П	П	Н	П	П	Н	Н
Чехія	П	П	Н	Н	О	Н	Н
Швеція	П	П	Н	Н	П	Н	Н

Примітки: П – повна автономія; О – обмежена автономія; Н – немає автономії; Д – автономія може бути делегована; * – в окремих частинах Бельгії школи не мають права залучати позики і використовувати приватний капітал на купівлю нерухомості та оплату персоналу.

Джерело: [11, с. 71].

Додаток 6.4

Зміни, які передбачається внести до Бюджетного кодексу України

Існуюча редакція	Редакція, що пропонується
Стаття 22. Розпорядники бюджетних коштів. 1. Для здійснення програм та заходів, які реалізуються за рахунок коштів бюджету, бюджетні асигнування надаються розпорядникам бюджетних коштів. За обсягом наданих прав розпорядники бюджетних коштів поділяються на головних розпорядників бюджетних коштів та розпорядників бюджетних коштів нижчого рівня. 6. Розпорядник бюджетних коштів може уповноважити одержувача бюджетних коштів на виконання заходів, передбачених бюджетною програмою, та надати йому кошти бюджету (на безповоротній чи поворотній основі) в межах відповідних бюджетних асигнувань. Одержувач бюджетних коштів використовує такі кошти на підставі плану використання бюджетних коштів, що містить розподіл бюджетних асигнувань, затверджених у кошторисі цього розпорядника бюджетних коштів.	<i>До пункту 6 статті 22 додати частину 3, виклавши її в такій редакції:</i> <i>Кошти бюджету, які отримують фізичні особи та юридичні особи, що не мають статусу бюджетної установи (одержувачі бюджетних коштів), при замовленні послуг органами місцевого самоврядування (чи державою) можуть надаватися їм безпосередньо як розпоряднику бюджетних коштів.</i>
Стаття 87. Видатки, що здійснюються з Державного бюджету України. 1. До видатків, що здійснюються з Державного бюджету України, належать видатки на: 8) охорону здоров'я: а) первинну медико-санітарну, амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу (багатопрофільні лікарні та поліклініки, що виконують специфічні загальнодержавні функції, згідно з переліком (342-2002-п), затвердженим Кабінетом Міністрів України); б) спеціалізовану, високоспеціалізовану амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу (клініки науково-дослідних інститутів, спеціалізовані лікарні, центри, лепрозорії, госпіталі для інвалідів Великої Вітчизняної війни, спеціалізовані медико-санітарні частини, спеціалізовані поліклініки, згідно з переліком (342-2002-п), затвердженим Кабінетом Міністрів України); в) санаторно-реабілітаційну допомогу (загальнодержавні санаторії для хворих на туберкульоз, загальнодержавні спеціалізовані санаторії для дітей та підлітків, спеціалізовані санаторії для ветеранів Великої Вітчизняної війни); г) санітарно-епідеміологічний нагляд (санітарно-епідеміологічні станції, дезінфекційні станції, заходи боротьби з епідеміями);	<i>підпункт а) пункту 8 – вилучити.</i> <i>підпункт б) пункту 8 викласти в редакції:</i> <i>б) спеціалізовану, високоспеціалізовану амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу (клініки науково-дослідних інститутів, спеціалізовані лікарні, центри, лепрозорії, госпіталі для інвалідів Великої Вітчизняної війни).</i>

Існуюча редакція	Редакція, що пропонується
г) інші програми в галузі охорони здоров'я, що забезпечують виконання загальнодержавних функцій, згідно з переліком (342-2002-п), затверджених Кабінетом Міністрів України;	
Стаття 89. Видатки, що здійснюються з районних бюджетів та бюджетів міст республіканського АР Крим і міст обласного значення та враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів. 1. До видатків, які здійснюються з районних бюджетів та бюджетів міст республіканського АР Крим і міст обласного значення та враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів, належать видатки на: 3) охорону здоров'я: а) первинну медико-санітарну, амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу (лікарні широкого профілю, пологові будинки, станції швидкої та невідкладної медичної допомоги, поліклініки і амбулаторії, загальні стоматологічні поліклініки);	<i>Викласти статтю 89 в новій редакції:</i> <i>Видатки, що здійснюються з районних бюджетів та бюджетів міст республіканського АР Крим і міст обласного значення, використовуються на первинну медико-санітарну допомогу через центри первинної медико-санітарної допомоги</i>
Стаття 90. Видатки, що здійснюються з бюджету АР Крим та обласних бюджетів і враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів. 1. До видатків, які здійснюються з бюджету Автономної Республіки Крим і обласних бюджетів та враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів, належать видатки на: 3) охорону здоров'я: а) консультативну амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу (лікарні республіканського АР Крим та обласного значення); б) спеціалізовану амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу (спеціалізовані лікарні, поліклініки, включаючи стоматологічні, центри, диспансери, госпіталі для інвалідів Великої Вітчизняної війни, будинки дитини, станції переливання крові); в) санаторно-курортну допомогу (санаторії для хворих на туберкульоз, санаторії для дітей та підлітків, санаторії медичної реабілітації); г) інші державні програми медичної та санітарної допомоги (медико-соціальні експертні комісії, бюро судмедекспертизи, центри медичної статистики, бази спецмедпостачання, центри здоров'я і заходи санітарної освіти, інші програми і заходи);	<i>У статті 90 виключити з пункту 3 підпункт а)</i>

Джерело: Складено за [18].

РОЗДІЛ 7

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

7.1. Розширення можливостей вибору життєвої стратегії та посилення відповідальності

Сучасна парадигма розвитку виходить з того, що реальним багатством націй є люди. Метою розвитку є створення середовища, в якому люди можуть повністю реалізувати свій потенціал, вести продуктивне, творче життя відповідно до їх потреб та інтересів. Розвиток, таким чином, є процесом розширення можливостей людей обирати життєві стратегії відповідно до своїх уподобань, вести бажаний спосіб життя. Основоположне значення для розширення цього вибору має збільшення людських можливостей, тобто поля варіантів, що людина в своєму житті може робити або ким вона може бути. Як зазначав фундатор щорічних глобальних доповідей про людський розвиток Mahbub ul Haq, цей вибір може бути нескінченним та змінюватися з плином часу, і неонов'язково відображатися у збільшенні доходів та темпів зростання [1].

Концепція людського розвитку має багато спільного з правами людини, адже метою є людська свобода, що конче необхідна для реалізації можливостей та прав. Люди мають вільно робити свій вибір і брати участь у прийнятті рішень, які стосуються їхнього життя, — це є основою формування поваги до себе та інших. Тому людський розвиток можна трактувати як процес розширення варіантів вибору та збільшення людських можливостей і свобод, що дають людині змогу прожити довге й здорове життя, мати доступ до знань та гідного рівня добробуту, бути повноправним учасником своєї громади й брати участь у прийнятті рішень, що стосуються її життя [1]. Отже, ключовими параметрами, за якими вимірюється прогрес у сучасному світі, є розширення людських можливостей, вибору та свободи.

Водночас постає логічне запитання: хто відповідає за цей процес, хто має забезпечувати людям розширення можливостей, вибору та свободи. Звісно, значна частина зобов'язань у цій сфері покладається на державу, бізнес, громаду, суспільство загалом.

В сучасному світі можливості вирішення питань фінансового забезпечення розвитку держави за рахунок інших країн, процвітання певних прошарків населення за рахунок експлуатації інших верств обмежуються взятими зобов'язаннями щодо дотримання суверенітету інших держав, заборони примусової та кабальної праці на рівні національного законодавства, інших норм соціального порядку. І хоча глибинними причина-

ми сучасних військових конфліктів залишаються економічні інтереси, а розрив між найбіднішими й найбагатшими країнами поглиблюється, вирішувати питання забезпечення національного розвитку доводиться переважно за рахунок внутрішніх ресурсів. Фактичне забезпечення всіх суспільних зобов'язань відбувається зусиллями відповідних контингентів населення, передусім працюючих. Завдяки економічній діяльності населення створюється додана вартість, сплачуються переважна більшість податків і внесків, що формують державні фінанси, які можуть бути спрямовані на потреби людського розвитку.

Цілком очевидно, що людина є не лише метою, а й джерелом розвитку. Понад те, оскільки людський потенціал невіддільний від свого власника, процес розвитку абсолютно неможливий без безпосередньої активної участі самої людини. Держава, суспільство мають створювати, по можливості, рівні умови для розвитку всіх громадян, але повнота використання, реалізації цих умов великою мірою визначається зусиллями кожної окремої людини. Це означає, що людина повинна свідомо ставитися до власного розвитку, не «пливти за течією», а планувати свій життєвий шлях, не боятися ставити високі цілі та управляти процесом їх досягнення, постійно докладаючи до цього власних зусиль, і намагатися допомогти в цьому іншим. Утримансько-очікувальна позиція є абсолютно неприйнятною, і зводить нанівець усі зусилля з боку держави, суспільства, громади.

Процес людського розвитку передбачає безкінечну висхідну траєкторію, де відкриття нових можливостей, розширення варіантів вибору і свободи неодмінно супроводжуються підвищенням вимог до особистості, підвищенням рівня індивідуальної відповідальності, появою нових громадянських обов'язків (рис. 7.1). Тобто існує прямий зв'язок між досягнутим рівнем розвитку і обсягом зобов'язань людини перед суспільством, що є базою і передумовою для подальшого розвитку.

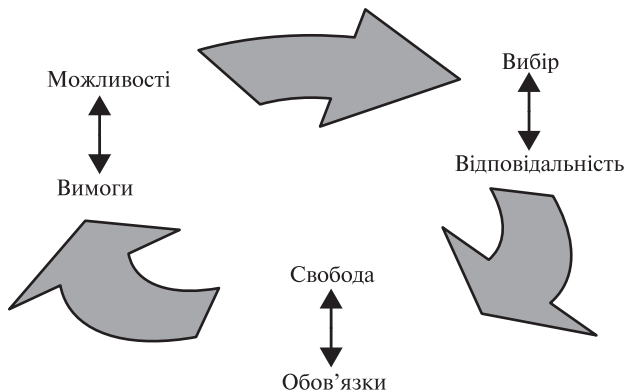

Рис. 7.1. Процес людського розвитку

Провідна роль людини в процесі розвитку тривалий час заперечувалася релігійною філософією. А.Сміт зазначав, що традиційна церковна мораль передбачає можливість щастя лише у майбутньому житті (вже не на цій землі), і досягти такого щастя людина може тільки шляхом каяття, умертвіння плоті, смирення та аскетизму, але аж ніяк не свободою, великодушністю і благородною своєю поведінкою. Невідповідність цієї тези самій логіці життя стала однією з головних причин послаблення впливу церкви та проведення реформації в більшості країн Європи [2].

Проте Е.Дюркгейм, коментуючи більш високий рівень самогубств серед протестантів порівняно з католиками, зазначав, що дотримання церковних догматів та традицій звільняє людину від критичних роздумів та необхідності робити вибір, а свобода несе з собою стільки ж страждань, скільки й радощів [3]. Можна сказати, що вибір завжди передбачає сумніви і внутрішню боротьбу, і відповідальність за зроблений вибір є своєрідною ціною свободи. Це пояснює збереження популярності методу управління «твердої руки» у певних суспільних колах, — в тоталітарному суспільстві особиста відповідальність нівелюється.

Саме на цьому ґрунтувалася теорія марксизму. М.Туган-Барановський вважав найбільш слабкою стороною марксизму скептичне, негативне ставлення до творчої ролі свідомої волі і думки людини щодо створення нових суспільних форм. Маркс та його послідовники розглядали історичний процес як стихійний, сліпий, що розвивається за власними внутрішніми законами, незалежно від прагнень та уявлень людей. Тобто в марксизмі не було закладено позитивного начала, ця теорія спрямована на руйнування, не даючи відповіді, яким має бути майбутнє соціалістичне суспільство, яким чином і наскільки можливо досягти його ідеалів. Через це в країнах Західної Європи соціалістична теорія початку XX ст. відійшла від застарілих позицій марксизму, визнаючи самоцільність людської особистості [4].

Натомість у Російській імперії і релігійні, і марксистські погляди залишалися ортодоксальними. М.Туган-Барановський із сумом констатував ці соціально-політичні відмінності:

- на Заході лінія суспільного розвитку спрямовується свідомою боротьбою класів за свої класові інтереси; всі класи населення беруть участь у політичному житті і намагаються підпорядкувати своїм інтересам державну владу; ця боротьба є підґрунтям для виникнення всередині кожного класу сильного почуття класової солідарності;
- в Росії загальна маса суспільства донедавна зовсім не брала участі в політичному житті; панівним класам не треба було боротися за свої інтереси, оскільки ці інтереси достатньо оберігала державна

влада; звідси слабкий рівень класової солідарності та загальний низький рівень політичної культури.

На той час західноєвропейський соціалізм вже перестав спиратися виключно на пролетаріат, до нього долучилися вихідці із дрібної та середньої буржуазії, люди розумової праці, тобто відбувалося зближення всіх категорій трудящих. Демократизація суспільного життя, розвиток соціальної політики, масштабні соціальні реформи (впровадження пенсій по старості, страхування на випадок безробіття, 8-годинного робочого часу та мінімальної заробітної плати для деяких професій, податків на багатство) стали свідченням практичного впливу і втілення соціалістичних ідей.

У Російській імперії управлінська вертикаль, як і раніш, ґрунтувалася на станово-дворянському земстві, політичні свободи були вкрай обмеженими, робітничий рух залишався слабким. Але найбільшу загрозу для успішних соціальних перетворень та майбутнього країни загалом, на думку П.Струве [5], становила нездатність російської інтелігенції до державного будівництва, — сформувався тип інтелігента-відщепенця, якому чужий ідеал сильної національної держави, і який постійно бореться проти своєї держави. Світогляд такого інтелігента ґрунтується на запереченні ідеї особистої відповідальності як начала, що керує приватним та суспільним життям. Тому доктрина «служіння народу» не передбачає відповідальності самого народу, кожного індивіда, незалежно від його походження та соціального статусу, а отже, не ставить перед народом ніяких обов'язків і ніяких виховних завдань. Під вихованням в даному випадку П.Струве мав на увазі удосконалення людини, передусім творчу, позитивну внутрішню роботу людини над собою, звернення до її почуття відповідальності. Він наголошував, що поза ідеї виховання в політиці є тільки дві можливості: деспотизм або охлократія. Цей висновок цілком був підтверджений подальшими історичними подіями, і досі зберігає свою актуальність.

Небажання царського режиму йти на необхідні реформи, неувважне ставлення і недооцінка ролі політичних партій та персоналій призвели до його краху та найжахливішої громадянської війни в новітній європейській історії. Радянська влада, після свого утвердження, фактично продовжила і навіть значно посилила політику знеособлення та приниження ролі людини. Соціальною основою розбудови тоталітарного суспільства стала патерналістська модель державного соціального забезпечення, що передбачає слухняність та безініціативність з боку населення. Обов'язкова і низькопродуктивна зайнятість в суспільному виробництві, зрівнялівка доходів і штучне обмеження масштабів споживання, потужна ідеологічна пропаганда щодо міфічної «упевненості в завтрашньому дні» були головними елементами такої моделі. Розпад СРСР був зумовлений не стільки зовнішньополітичними чинниками, скільки економічними та

соціальними, — ця модель держави виявилася неконкурентоспроможною і нежиттєздатною.

Набуття Україною незалежності, проголошення переходу до ринкової економіки та демократичних засад державного устрою відкрили нові можливості для формування національної моделі розвитку. Однак 21 рік по тому доводиться констатувати, що на практиці змін відбулося надзвичайно мало, і торкнулися вони, в основному, суто політичних процесів, а соціальна й економічна системи не просто залишаються нереформованими — їхня патерналістська сутність тільки посилилася. Причому в умовах незрілої демократії та перманентного виборчого процесу соціальна політика набуває дедалі яскравішого охлократичного забарвлення.

Особливу роль у процесі формування та реалізації людського потенціалу відіграє участь в економічній діяльності, тобто зайнятість. Хоча найчастіше головним мотивом виконання роботи є одержання матеріальної винагороди за свою працю, зайнятість є важливою формою участі в суспільному житті і має самостійну цінність для процесу розвитку. Як зазначав В.Петті (William Petty), в суспільствах, де людям нема потреби працювати (вони можуть існувати за рахунок дарів природи чи докладати зовсім мало праці), не розвиваються ремесла і мистецтва, а тим більше — діяльність, що потребує розумової праці [6]. Справедливість цих слів підтверджується глобальним рейтингом індексу людського розвитку, де група держав з дуже високим рівнем розвитку представлена переважно країнами, що не володіють значними запасами природних ресурсів [7].

В.Петті підкреслював необхідність державного сприяння працевлаштуванню безробітних, оскільки в протилежному випадку вони можуть зайнятися жебрацтвом чи крадіжками, що зовсім відверне їх від роботи, якою б гарною вона не нагодилася. Щоб зайняти людей корисною й доступною роботою, В.Петті пропонував (у 1662 р.!) організовувати будівництво шосейних доріг, мостів і гребель, розчищення річок для судноплавства, насадження дерев, розробку корисних копалин тощо, оплачуючи їх роботу коштом всієї громади (аналог сучасних громадських оплачуваних робіт). Він зазначав, що в крайньому випадку корисною буде навіть робота без будь-якого сенсу, оскільки всяка робота привчає свідомість людей до дисципліни й порядку, а їхнє тіло — до витривалості й готовності до кращої роботи [6].

Сучасні наукові дослідження, світова та національна практика [8] доводять необхідність переходу до політики активного залучення, де заходи подолання бідності (у найширшому розумінні цього явища) мають ґрунтуватися, передусім, на сприянні працевлаштуванню та продуктивній зайнятості, стимулюванні розвитку людини, підвищенні її ролі у суспільстві, розширенні можливостей вибору способу життя, прийняття рішень щодо своєї долі, але водночас і посилення відповідальності за прийняте рішення та його виконання.

7.2. Модернізаційна політика: можливості та цільові орієнтири

Ознакою модернізації є не лише економічне оновлення, а й зміна цінностей, настанов, поведінки людей. І, таким чином, політика модернізації повинна мати комплексний характер, охоплювати всі сфери життєдіяльності, всі рівні та складові державного та суспільного життя, включаючи і зміну ідеології соціальної політики.

Розширення свободи вибору для людини та можливостей реалізувати свій вибір має бути метою модернізованого суспільства. Однак розширення свобод завжди поєднується із посиленням відповідальності за свій вибір.

Отже, *людина* модернізованого суспільства стає не лише об'єктом соціальної політики, а більшою мірою — суб'єктом, який має докладати власні зусилля і мати власну відповідальність щодо здобуття освіти, збереження здоров'я, матеріального забезпечення. Тобто йдеться про розподіл відповідальності між суспільством та індивідумом у забезпеченні належної якості життя.

Проте у гуманному суспільстві відповідальність людини має стосуватись не лише власного добробуту, а й відповідальності більш високого рівня, це — екологічна свідомість та відповідальність щодо впливу власного вибору на соціум.

Роль держави полягає у забезпеченні умов для розширення вибору людини життєвої стратегії. Для цього необхідно створення більш демократичного механізму управління (особливо на місцевому рівні) з розширенням кола його учасників. Чим більше учасників задіяно у прийнятті рішень, тим вище рівень їх соціальної відповідальності.

Та завжди є частина населення, яка не в змозі власними силами забезпечити благополуччя. Це може бути наслідком індивідуальних особливостей: 1) фізичного стану людини (хвороба, непрацездатність), 2) відсутності можливостей для вибору, що спричинена зовнішніми умовами (економічні негаразди або недостатня правова захищеність). У першому випадку має бути ефективна державна політика соціального залучення осіб, які потребують підтримки. У другому — зростає роль державних інвестицій в освіту, охорону здоров'я, розвиток інфраструктури.

Отже, *провідна ідея соціальної політики*, спрямованої на модернізацію суспільства, є досягнення збалансованого розподілу відповідальності між державою, населенням та бізнесом за провідної ролі держави у забезпеченні мінімальних соціальних гарантій та створенні рівних умов і можливостей вибору для кожної людини.

Вибір та відповідальність людини за власне здоров'я. Здоров'я відносять до вищих (універсальних цінностей) людства, воно є фундаментальною характеристикою життя людини. Проте ставлення до цієї цінності змінюється зі змінами у суспільному устрої.

Протягом тисячоліть стан здоров'я був особистою справою кожної людини, а основними причинами смерті були — голод, епідемії, війни, відсутність медичної допомоги, тобто екзогенні фактори. З розвитком суспільних відносин та зростанням загального добробуту ситуація змінилася, людина та її здоров'я стали сприйматися як суспільна цінність. Із встановленням радянської влади (на території колишнього СРСР) та створенням суспільної системи охорони здоров'я відбувся значний стрибок у покращанні показників здоров'я та скороченні смертності. Однак подальший розвиток радянської системи, що характеризувалась жорсткими адміністративними формами управління, зумовив сприйняття людини виключно як ресурсу економічного розвитку. Держава великою мірою брала на себе відповідальність за здоров'я людини як за стан ресурсу, а рекомендації лікарів (як державних службовців), були обов'язковими для виконання. Кожна людина мала бути прикріпленою до певного медичного закладу і не мала права вибору щодо отримання медичних послуг.

Рис. 7.2. Схема розподілу інтересів щодо збереження здоров'я людини між державою, індивідуумом та роботодавцями

Через сучасні уявлення щодо цінності здоров'я та розподілу відповідальності ситуація кардинально змінюється, і на передній план виходить власна відповідальність за своє здоров'я та можливість вибору як медичних послуг, так і способу життя та поведінки, яка може бути спрямована або на збереження здоров'я, або на його руйнування.

Хоча в цілому і держава, і особа, і роботодавець зацікавлені у збереженні здоров'я людей, мотиви такої зацікавленості відрізняються. На рис. 7.2 подано узагальнену схему розподілу інтересів всіх трьох суб'єктів, а саме — отримання прибутку та скорочення витатків.

Отже, відповідальність держави за здоров'я людей виходить з інтересів отримати більші відрахування до державного бюджету та зекономити на видатках, пов'язаних з наданням медичної допомоги; відповідальність людини виходить з інтересів зберегти життя, отримати більший дохід (через участь у праці), отримати інші життєві блага, а також не витратити кошти на лікування; відповідальність роботодавців також виходить з інтересів отримання більших доходів через використання праці найманих працівників (які мають здоров'я та працездатність) та економії на видатках, пов'язаних з лікуванням та допомогою.

Формування відповідальності суб'єктів за здобуття освіти, вибір виду економічної діяльності має приблизно такі ж мотиви та інтереси, як і щодо збереження здоров'я.

Напрями політики. Формування політики, заснованої на розподілі відповідальності, має виходити з міркувань про створення причинно-наслідкових зв'язків між інтересами суб'єктів політики, їх діями та отримуваними результатами.

Ознаками модернізованого суспільства, що можуть бути орієнтирами для політики модернізації, є:

- висока тривалість життя;
- високий рівень життя;
- стала та рівноважна стратифікація (розшарування);
- мінімальний рівень безпритульності та бездоглядності дітей;
- висока питома вага середнього класу;
- висока мобільність населення (у т. ч. соціальна);
- висока економічна та інвестиційна активність населення;
- соціальна довіра;
- відсутність корупції;
- згуртованість суспільства;
- раціоналізм та індивідуальна соціальна відповідальність;
- державно-приватне партнерство.

Отже, модернізаційна політика має бути спрямована на формування цих ознак.

Механізми модернізації соціальної політики:

• *Зростання тривалості життя* на основі використання резервів її підвищення, що створюються епідеміологічним переходом та модернізацією смертності шляхом концентрації наявних державних ресурсів на найбільш перспективних щодо результативності та економічної ефективності напрямках охорони та відновлення здоров'я:

- посилення профілактичної спрямованості діяльності системи охорони здоров'я (не декларативне, а реальне);
- зменшення дорожньо-транспортного травматизму та обумовленої ним смертності;
- боротьба зі зловживанням алкоголем та тютюнокурінням;
- розроблення і втілення у життя ефективної стратегії боротьби з епідемією туберкульозу;
- боротьба з наркозалежністю та протидія епідемії ВІЛ/СНІДу;
- тривала та послідовна робота засобів масової інформації, закладів охорони здоров'я, освітніх та культурних установ, закладів фізкультури і спорту, державних і громадських організацій, що спрямована на формування здорового способу життя.

• *Зростання рівня життя та досягнення рівноважної стратифікації*, передовсім шляхом:

- підвищення доходів від зайнятості, сприяння формуванню потужної середньодохідної групи, а згодом — середнього класу як основи суспільства;
- протидії утриманським настроям в суспільстві, особливо серед представників середньо- та високодохідних груп;
- розробки та реалізації дієвої програми доступного житла, яка передбачала б можливість оренди неprivатного житла з правом поступового викупу (впродовж десятків років). Це дасть змогу стимулювати домогосподарства (незалежно від рівня доходів) направляти «вільні кошти» на житлові інвестиції;
- впровадження та забезпечення стандартів доступності соціальних послуг незалежно від місця проживання.

• *Мінімальний рівень безпритульності та бездоглядності дітей*, що досягається застосуванням прогресивних практик соціальної підтримки дітей та сімей з дітьми, зокрема:

- зробити акцент на ранньому виявленні нужденності сімей. Це є необхідним для попередження поглиблення проблем та перетво-

рення їх на крайні форми нужденності, профілактики соціального виключення, недопущення інституціоналізації дітей. Єдиний центр соціального обслуговування має виявляти на своїй підвідомчій ділянці будь-які форми соціального неблагополуччя та здійснювати заходи, щоб допомогти сім'ї вийти із проблемної ситуації з якомога повним використанням власного потенціалу сім'ї;

- можливим механізмом надання державної соціальної допомоги, який застосовується з метою підвищення відповідальності отримувача та протидії формуванню споживацьких настанов, є соціальний контракт, що вимагає надання допомоги за відповідних соціальних зобов'язань отримувача;
- впровадження сучасних технологій надання соціальних послуг, зокрема технологій підтримки сімей, дітей та одиноких громадян за моделлю «соціальної поліклініки», яка передбачає спільну роботу соціального працівника, юриста, психолога, педагога, медичного працівника тощо. Розвиток бригадного методу соціального обслуговування дасть змогу обслуговувати мешканців віддалених територій, скоротити час на надання послуг, ефективніше використовувати у роботі технічні засоби та транспорт.

• *Висока економічна та інвестиційна активність населення шляхом:*

- розвитку схем залучення коштів, орієнтованих на різні верстви населення;
- застосування податкового кредиту як засобу для залучення соціальних інвестицій населення;
- стимулювання підприємців до прямого залучення інвестиційних ресурсів у населення як альтернативи банківським кредитам;
- заохочення мешканців населених пунктів до інвестицій в інфраструктурні проекти місцевого рівня.

• *Напрямами політики щодо підвищення індивідуальної соціальної відповідальності мають бути:*

- конструювання відповідної національної інституційної структури (системи правил і норм), яка заохочувала б ініціативну, добросесну і відповідальну поведінку (робила б таку поведінку найбільш доцільною з усіх можливих альтернатив), сприяла б відповідальним практикам, а також гарантувала б невідворотність реакції соціуму на безвідповідальну поведінку (не стільки у вигляді кримінального чи іншого юридично оформленого переслідування, скільки у вигляді певного широкого спектра можливих наслідків безвідповідальності для всіх без винятку членів суспільства незалежно від статусу, соціального впливу чи достат-

- ку). В умовах сучасної України повинна відбутися кардинальна трансформація деяких соціальних максим (на штатт «багатий, бо вкрав» і «чесний, тому й невдаха») шляхом утвердження істин – «багатий, бо працьовитий», «чесний, бо інакше неможна»;
- боротьба з корупцією не так посиленням покарання за корупційні діяння, як максимального зниження «ціни законотрухняності» (законотрухняна поведінка повинна стати найлегшим способом отримання необхідних благ; тоді корупційні ініціативи як ризиковані і непевні втратять економічний сенс), забезпечення чіткості й однозначності тлумачення законодавчих норм, усунення взаємної невідповідності і суперечностей чинних законодавчих актів, масштабна автоматизація бюрократичних процесів (без залучення чиновника як посередника між державою і громадянином);
 - пропагування «комунітарного» підходу до управління соціально-економічним розвитком (у т. ч. концепції «місцевого патріотизму»), за якого громадяни асоціювали б себе і своє майбутнє найперше з громадою (в малих соціальних групах на зразок громади соціальні зв'язки і соціальний вплив сильніші, ніж на рівні держави (нації), і менш ієрархічні, ніж в організаціях), оцінювали свої здобутки та невдачі з урахуванням впливу на соціальне оточення, сприймали б характеристики такого оточення як невід'ємний фактор особистої успішності;
 - розвиток громадянського суспільства, в надрах якого формуються внутрішні настанови ініціативності, активності й усвідомлення індивідом себе як частини соціуму і водночас – творця соціальної дійсності (знання про громадянські права та механізми їх відстоювання індивід має отримувати з раннього дитинства, тоді ж має починатися формування громадянської гідності як чесноти; державна політика повинна передбачати постійний діалог з організаціями громадянського суспільства; критерії державного сприяння розвитку таких організацій мають бути єдиними і недискримінаційними);
 - розвиток підприємництва як моделі поведінки самодостатньої і творчої особистості, здатної долати труднощі і створювати вартість (утвердження середнього класу): підприємництво – це талант і покликання, прояв якого не обмежується господарською діяльністю; соціально свідомий і діяльний індивід має стати основною ціллю усіх реформаторських зусиль держави.
- Передумовою реалізації модернізаційного проекту є удосконалення технологій бюджетування з метою зміцнення фінансової самодостатності

регіонів, зокрема визначення першочергових заходів щодо вдосконалення структури і функцій управління місцевими бюджетами і міжбюджетними відносинами:

- уніфікація Законів України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про місцеві державні адміністрації» та Бюджетного кодексу України;
- розроблення Закону України «Про фінансову систему», у якому визначити принципи єдності бюджетної системи та створити єдину вертикальну структуру контролю Міністерством фінансів України за реалізацією єдиної бюджетної політики на всіх рівнях виконавчої влади й самоврядування;
- запровадження мінімальних стандартів державних і громадських послуг по всій території країни;
- у складі бюджетної системи впровадження «соціального бюджету», який концентруватиме всі соціальні показники із обсягами фінансування надання соціальних послуг державними та недержавними структурами.

• Іншою передумовою реалізації модернізаційного проекту є розвиток *публічно-приватного партнерства* (далі – ППП), що є ефективним засобом для економічної інтеграції та розвитку національної економіки. З цієї метою необхідно:

- залучення міжнародного досвіду ППП та вивчення можливостей використання кращих міжнародних практик у сферах охорони здоров'я, освіти, транспорту, житлово-комунального господарства;
- розроблення нормативно-правового регулювання ППП;
- впровадження методології оцінки готовності ППП в Україні;
- проведення навчання з підготовки проектів ППП.

7.3. Напрями модернізації у сфері освіти та зайнятості

Модернізація освіти. У сучасному світі значення освіти як найважливішого чинника формування нової якості економіки не викликає сумнівів. Для всебічної та глибокої модернізації вітчизняної освіти необхідно поставити та вирішити проблему її наукового забезпечення, визначити об'єкт та предмет модернізації, обґрунтувати її форми, методи та цілі, виділити відповідні ресурси й створити ефективні механізми їх використання.

Як показує міжнародний досвід, освіта залишається специфічною сферою, тому для її модернізації необхідне не руйнування стійких традицій, а розумне їх поєднання з інноваціями. Крім того, модернізація освіти не може здійснюватися лише як «відомчий» проект, обмежений рамками освітнього співтовариства, оскільки порушується паритетність усіх учасників системи освіти (учнів, студентів, батьків, навчальних закладів, громадських організацій, держави). Отже, визначення напрямів модернізації освіти постає як політичне та загальнонаціональне завдання.

Серед основних причин необхідності модернізації освіти дослідники виокремлюють такі:

- перехід до інформаційного суспільства і відповідь на виклики епохи інформатизації та глобалізації;
- посилення конкуренції, скорочення сфери некваліфікованої і малокваліфікованої праці, структурні зміни у сфері зайнятості, що визначають постійну потребу у підвищенні професійної кваліфікації та перепідготовці;
- зростання професійної мобільності, неодноразове повернення людини у тій чи іншій формі у освітній процес як норми професійної кар'єри;
- невідповідність якості освіти потребам особистості та сучасного суспільства;
- необхідність удосконалення фінансово-економічних механізмів у сфері освіти, посилення педагогічної мотивації до високоефективної праці як відповідь на нові соціально-економічні умови.

Все це зумовлює важливість чинників оновлення структури, змісту та технологій освіти з огляду на розвиток фундаментальності та практичної спрямованості освітніх програм, формування системи безперервної освіти.

При проведенні модернізації доцільно врахувати всі можливі ризики, аби вона була успішною. Так, аналізуючи десятирічний досвід модернізації освіти у Російській Федерації, фахівці виокремлюють такі ризики:

- прийняття політичних документів (концепцій, доктрин тощо) без відповідного фінансування;
- відмова від модернізації самої моделі управління системою освіти;
- залишення поза увагою комплексу питань щодо модернізації матеріально-технічної бази та інфраструктури освітніх закладів;
- несвоєчасне вирішення кадрових проблем, зокрема щодо необхідності підвищення професійного рівня педагогів та оволодіння ними інформаційно-комунікативними технологіями;

- низька ефективність використання фінансових ресурсів на модернізацію освіти через невідпрацьованість відповідних механізмів під час здійснення національних проектів або загальнодержавних програм у сфері освіти¹²;
- відсутність системи забезпечення якості освітніх послуг, недовикористання бази для оцінки якості освіти;
- низька «швидкість» розповсюдження різноманітних освітніх інновацій, недовикористання модернізаційного потенціалу великих науково-освітніх центрів;
- бюрократизація процесу модернізації¹³;
- нерозвиненість демократичних форм, відкритості, довіри та діалогу у суспільстві.

Крім того, ускладнення сучасного демографічного розвитку України з ознаками демографічної кризи набувають особливого значення для сфери освіти. Зміни у чисельності контингентів дошкільного та шкільного віку за роки незалежності вже призвели до незворотних процесів у системі освіти, зокрема до звуження мережі дошкільних, загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів. Враховуючи прогнозовані розрахунки фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, найбільш складна ситуація у найближчі 10 років очікується з чисельністю осіб у віці 18–23 років, оскільки до початку 2020-х років їх кількість скоротиться на 40%. А цей фактор зумовить цілий комплекс негативних наслідків у сфері вищої освіти, зокрема неминучу оптимізацію мережі вітчизняних ВНЗ, посилення тренду центрально-периферійної освітньої міграції молоді, зниження притоку додаткових фінансових ресурсів від населення, скорочення викладацького складу ВНЗ.

Вітчизняна система освіти ще тільки починає адаптуватися до демографічних викликів. Так, мала наповнюваність класів сільських шкіл, неможливість дороговартісного будівництва дитячих садків спонукають до переобладнання частини школи на дошкільний заклад. Як показує вітчизняний досвід [10, с. 20], для цього необхідно лише бажання територіальної громади певного населеного пункту, тих підприємців, які там проживають, допомога обласного та місцевого бюджетів.

¹² Так, у липні 2011 р. більшість з суб'єктів РФ виявилися неготовими до отримання коштів (60 млрд. руб.) з федерального бюджету на модернізацію освіти, оскільки не були відпрацьовані: єдиний механізм розподілу коштів між муніципалітетами та конкретними школами; чітка схема підвищення вчительських зарплат за новою формулою оплати (співвідношення «базового» та «стимулюючого» фонду); перехід усіх шкіл на систему нормативно-подушового фінансування [9].

¹³ Наприклад, значна підтримка не основних, а супутніх методів освіти і навчання (як-от широке впровадження методів контролю результатів навчання без покращання якості освітніх послуг).

Не викликає сумнівів теза про необхідність посилення конкурентоспроможності вітчизняної системи освіти. В першу чергу, мова йде про підвищення якості вищої освіти. Але звідки і з яким рівнем знань приходять у ВНЗ абітурієнти? Як змінити їхню фахову орієнтацію, враховуючи потреби розвитку інноваційної економіки? Як багато, наприклад, інженерів (що вкрай необхідні для країни) можна підготувати у ВНЗ, якщо якість отриманої підготовки у школі фактично змушує молодь обирати інші спеціальності?

На наш погляд, розпочинати модернізацію якості освіти треба насамперед з її середньої ланки – школи, оскільки саме тут відбувається формування «конкурентоспроможного майбутнього» країни. Важливими складовими цього процесу є удосконалення змісту та технологій освіти на основі сучасного переоснащення шкіл, забезпечення необхідних умов для реалізації повноцінної освітньої програми у кожній школі, підвищення «сприйнятливості» загальної середньої освіти до принципів та методів інтерактивного навчання, а також створення дієвої системи пошуку та підтримки талановитої молоді.

На початок 2010/11 н. р. підключення до Інтернету мали 85,4% денних міських ЗНЗ та лише 45,4% – сільських шкіл; 71,2% денних міських шкіл та 54,4% сільських мали навчальні кабінети математики, відповідно 81,1% та 56,7% – кабінети фізики, 77,0% та 42,7% – кабінети хімії, 71,0% та 47,4% – кабінети біології [11]. Забезпечення шкіл комп'ютерами (їх сьогодні мають 97,3% міських та 85,5% сільських ЗНЗ) – лише перший крок до повномасштабної «інформатизації» середньої освіти; необхідно продовжити роботу щодо розробки та впровадження комп'ютерних програмних засобів навчання. Формування та розвиток «інформаційної» культури особистості буде ефективнішим, якщо розпочнеться ще з початкової школи.

Аналіз розподілу денних ЗНЗ нового типу показує, що переважна частка навчально-виховних комплексів (об'єднань) розташована у сільській місцевості (65,4% від їх загальної кількості). Разом з тим із 594 гімназій в цілому по Україні 94,4% – функціонують у міських поселеннях, із 386 ліцеїв – відповідно 90,4%, з 45 колегіумів – 77,8%.

Узагальнення результатів Зовнішнього незалежного оцінювання знань (далі – ЗНО) випускників шкіл України, які вирішили стати студентами, показало, що у 2009 р. та 2010 р. відсоток сільських учнів, які виявили результати від 100 до 123,5 балів¹⁴, по всіх 10 предметах¹⁵ був більшим, аніж у міських учнів. У 2011 р. ситуація майже не змінилася на краще [12]¹⁶.

¹⁴ Тобто не набрали необхідних для вступу у ВНЗ 124 балів (за шкалою 100–200 балів).

¹⁵ Українська мова та література, історія України, математика, фізика, хімія, біологія, географія, англійська, французька та німецька мови.

¹⁶ За винятком двох предметів – хімії та географії.

Ще одна з проблем, на яку треба звернути увагу, — доступність вищої освіти для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Хоча умовами прийому до ПТНЗ та ВНЗ передбачено їх пільгове (поза-конкурсне) зарахування на навчання, у переважній більшості після закінчення шкіл-інтернатів ці діти здобувають освіту у ПТНЗ, і лише незначна частина вступає до ВНЗ різних рівнів акредитації. Так, у 2010 р. для навчання у ПТНЗ (крім спеціальних) вибуло 1 714 дітей, а до ВНЗ — лише 325, тобто у 5,3 разу менше. Ця ситуація спостерігається вже багато років і ускладнюється ще й тим, що за новими правилами ЗНО його учасники реєструються самостійно. Це обмежило доступ вихованців шкіл-інтернатів (особливо з сільської місцевості) до вищої освіти, оскільки тепер вони вимушені покладатися на допомогу керівництва їхнього закладу при оформленні відповідних документів для участі у ЗНО.

Відомо, що Україна належить до країн зі зростаючим старінням населення. Тому порушення демографічної рівноваги, низька народжуваність, подовження тривалості життя, підвищення пенсійного віку, необхідність зміни місця роботи та навіть профілю професійної діяльності, застарівання знань — основні причини стимулювання розвитку безперервної освіти¹⁷ взагалі та освіти дорослих зокрема.

У розвинутих країнах безперервна освіта виконує різноманітні освітні, соціальні та економічні¹⁸ функції. Крім того, розвиток безперервної освіти призвів до створення неформального освітнього середовища, що супроводжує індивіда протягом всього його життя [13].

Ще у 1990-х роках безперервна освіта в усьому світі зазнала істотних змін, а сфера її охоплення та масштаби значно розширилися, оскільки дає можливість кожній людині якнайдовше залишатися активним членом суспільства. Безперервна освіта та освіта дорослих стали наполегливою необхідністю як у рамках общини, так і у професійній діяльності [14]. Однією з перших країн світу, що прийняла закон про освіту дорослих, стала Норвегія (1976 р.). Сьогодні програми освіти для дорослих пропонуються як у рамках офіційної норвезької освітньої системи, так і низкою добровільних організацій; вони включають навчання у найрізно-

¹⁷ Поняття «безперервна освіта»/«навчання упродовж життя» включає навчання, що проходить через весь життєвий цикл з раннього дитинства до глибокої старості. Воно включає формальну (школу, освітні установи, університети), неформальну (організоване навчання на робочому місці) та соціально-побутову форми навчання (навички, що набуті у сім'ї та суспільстві). Це дає змогу людині скористатися можливістю навчання тоді, коли виникає необхідність, а не тоді, коли людина досягає відповідного віку.

¹⁸ Наприклад, створення кадрового потенціалу інноваційного розвитку економіки та соціальної сфери, масоване додаткове надходження коштів у систему освіти за рахунок різкого збільшення масштабів освітньої діяльності, пом'якшення безробіття за рахунок перепідготовки частини працюючих, формування нової технологічної та організаційної культури тощо.

манітніших сферах — від організації відпочинку до освіти на рівні університетів [15]. У Німеччині, розуміючи суспільну потребу у кваліфікованих кадрах та необхідність змін на ринку праці, ще наприкінці 1970-х років було прийнято правову норму про освітню відпустку дорослих (Bildungsurlaub), що надає право, зазвичай 5 днів на рік, пройти професіональне або політичне підвищення кваліфікації з відривом від виробництва та збереженням заробітної плати [16]. У Фінляндії кількість дорослих, які навчаються за програмами безперервної освіти у вищих навчальних закладах, перевищує кількість молоді, яка навчається за традиційними академічними програмами в університетах [13].

Отже, модернізація вітчизняної системи освіти не повинна розглядатися як «обмеження» майбутнього освіти як соціального інституту. Йдеться насамперед, про найшвидше пристосування її структур до нових соціально-економічних та демографічних реалій. В усьому світі освіта залишається найбільш важливим пріоритетом людського розвитку, а участь населення у різноманітних освітніх системах впродовж всього життя, починаючи з раннього дитинства, дедалі розширюється.

Основними цілями модернізації вітчизняної освіти повинні стати підвищення доступності, ефективності та якості освітніх послуг. Треба зауважити, що кожна з цих цілей може мати власний та досить широкий спектр завдань. Так, враховуючи постійні зміни на ринку праці, підвищення доступності освіти повинно передбачати подолання низького рівня участі та нерівних можливостей у системі освіти дорослого населення, реалізацію права дорослих на постійне підвищення кваліфікації через розробку ефективних механізмів фінансування або надання відповідної підтримки з боку роботодавців і держави. Підвищення якості освітніх послуг у цьому аспекті має враховувати завдання щодо розвитку здібностей студентів до працевлаштування, їхню достатню підготовку до ринку праці та розширення доступу до високооплачуваної роботи.

Модернізація зайнятості. В умовах посилення тенденцій глобалізації підвищення рівня конкурентоспроможності національних економік передбачає необхідність їх модернізації на основі впровадження новітніх технологічних та комунікаційних ресурсів. Ключовим завданням успішної модернізації економіки, її входження до глобалізаційного розподілу праці є визначення напряму та створення конкретних механізмів залучення капіталомістких інфраструктурних галузей, достатнього обсягу прямих іноземних інвестицій [26, с. 687]. Водночас слід враховувати, що «...модернізація завжди супроводжується структурною ламкою, перерозподілом ресурсів, нарощуванням диференціації між сегментами господарства, територіями та соціальними групами» [27, с. 123]. Це передбачає необхідність технологічної модернізації виробничої сфери, створення передумов для розвитку гнучкого ринку праці, мінімізації структурної

невідповідності попиту та пропозиції робочої сили. Завдяки сучасним технологіям «виробники товарів—інформації / знань» можуть залучати для досягнення виробничої мети засоби, розподілені у «віртуальному» світі, що дає змогу суттєво підвищувати конкурентоспроможність робочої сили.

Модернізація соціальної сфери неможлива без розробки та впровадження відповідних моделей модернізації зайнятості, оптимізації співвідношення гнучкості та захищеності на ринку праці. За посилення міжнародної конкуренції конкурентні переваги матимуть ті країни, які, базуючись на розробках та впровадженні ефективних інноваційних проєктів та технологій, зможуть ефективно використати свій геостратегічний та ресурсний потенціали, найбільш повно задіяти науково-технічний потенціал інновацій.

Реалізація цих переваг можлива лише за умов створення відповідного інформаційно-інноваційного технологічного базису та формування нового типу працівника — висококваліфікованого, мотивованого до інтелектуально-професійного зростання та здатного обслуговувати новітнє технологічне устаткування. Причому невідповідність якісних характеристик робочої сили вимогам інноваційного суспільства сприятиме реалізації потенційних соціальних загроз, пов'язаних зі збереженням технологічного відставання від рівня економічно розвинених країн, погіршенню якості людського капіталу внаслідок впливу найбільш кваліфікованої частини робочої сили за кордон, посиленню диференціації населення за рівнем доходів, поглибленню міжкраїнового розриву у рівнях забезпечення гідних умов життя.

Технологізація суспільства сприяє створенню робочих місць на основі використання комунікаційних систем, коли роботодавець та найманий працівник перебувають на великій відстані, але пов'язані у єдиний процес за допомогою інформаційних мереж та високих технологій. Закономірним для високотехнологічних секторів економіки стає превалювання тенденції до збільшення обсягів попиту на висококваліфікованих спеціалістів-універсалів, що не тільки мають спеціалізовану професійну підготовку, а й успішно оволодівають навичками підприємницької та управлінської діяльності.

Науково-технічний прогрес створив можливості для просторового розмежування технологічного процесу і диверсифікації виробництва (з урахуванням цінових чинників). Водночас поєднання досягнутого рівня міжособистісного спілкування та ефекту від Інтернет-орієнтованої автоматизації дало змогу залучати до розподілу праці територіально віддалених один від одного учасників, які спеціалізуються на виконанні регламентованих функцій та операцій.

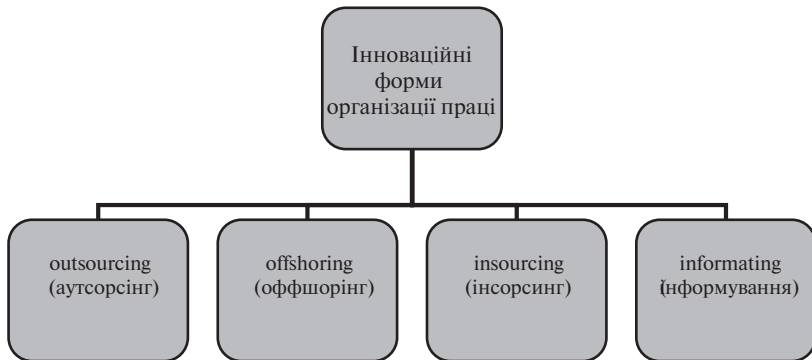

Рис. 7.3. Інноваційні форми організації праці у контексті модернізації зайнятості

Серед найбільш поширених в умовах інноваційних змін форм організації виробництва та праці виділяються такі (рис. 7.3):

- outsourcing (аутсорсінг) – можливість передачі певних спеціальних внутрішніх функцій компаній (наприклад, проведення досліджень, послуг колл-центрів, обслуговування дебіторської заборгованості) іншій компанії для їх виконання, а потім включення цих результатів у повний операційний цикл;
- offshoring (офшорінг) – перенесення одного з підприємств (філіалів) на іншу територію, що дозволяє виробляти той же продукт з меншими витратами на придбання ресурсів (матеріальних та трудових), за пільгових умов оподаткування, більш гнучкого трудового законодавства;
- insourcing (інсорсінг) – форма горизонтального співробітництва та створення комерційної цінності, використання внутрішніх ресурсів, що передбачає можливість купівлі малих логістичних та координуючих фірм, що спеціалізуються на різних видах діяльності, розташованих у різних куточках світу, з метою обслуговування поставок;
- informatating (інформування) – здатність створювати мережі збуту; персональний аналог використання відкритого доступу до інформації (опен-сорсинга), аутсорсинга, інсорсинга, можливості організації ланцюга поставок та офшорного робочого місця для окремої людини, з урахуванням її мовних особливостей.

Згідно зі звітами Департаменту комерції США, американські компанії, виробництво яких базується як у країні, так і за її кордонами

(оффшорінг), виробляють майже 21% сукупного продукту США, 56% американського експорту. Частка робочих місць, винесених за кордон в результаті оффшорінгу, у 2009 р. становила у Бельгії 48,2% від загальної кількості робочих місць, у Данії – 45,6%, в Ірландії – 38,1%, в Австрії – 31,3%, що характеризує вплив глобалізації на економічний розвиток цих країн [28, с. 368].

Перенесення робочих місць в інші країни є неодмінним супутником глобалізації ринкового простору (принаймні за сучасних умов), що дає можливість оптимізувати виробничі витрати, підвищити їх ефективність. Нині частка робочих місць, які в країнах ЄС анонсовані до закриття шляхом оффшорінгу, релокалізації чи аутсорсінгу, майже відновилася до докризових 9% і продовжує зростати [29].

Загалом у виробництві, одночасно із розширенням ринку та залученням нових агентів, відбувається активізація «міжгалузевого торгового обміну, з поглибленням спеціалізації». Відповідно, можлива поява нових професій та спеціальностей, пов'язаних із обслуговуванням сфери знань та інформаційних технологій (зокрема, оптимізаторів пошуків машин).

Водночас необхідно враховувати, що найменш вразливі до аутсорсінгу такі категорії працівників:

- професіонали найвищого ґатунку, які мають особливі, лише їм притаманні професійні навички (видатні науковці, представники мистецтва; спортсмени та ін.);
- спеціалісти (юристи, бухгалтери, хірурги, комп'ютерні архітектори, висококваліфіковані оператори станків та роботів), здатні виконувати специфічні види робіт з найвищою якістю;
- представники професій, безпосередньо пов'язаних із обслуговуванням сфери послуг (перукарі, офіціанти, електрики, медичні сестри, працівники сфер розваг); представники так званих «наскрізних професій», пов'язаних з інформаційними змінами (спеціалісти у сфері інформаційних комунікацій (обробки інформації, обслуговування ЕОМ)), а також зі сферами, органічно пов'язаними зі структурною перебудовою світового господарства (фінансово-кредитною сферою), працівники сфери освіти, культури;
- гнучкі спеціалісти, які здатні постійно освоювати нові знання та вміння, удосконалюватися та, у разі необхідності, адаптуватися до інноваційних змін як професійно, так і соціально. Ці спеціалісти, які володіють технікою обробки інформації, масштабним масивом високотехнологічних знань, здатні до швидкого сприйняття нових знань і швидкого перенавчання.

В сучасних умовах відбувається трансформація змісту та функцій професіоналів. Спеціалісти мають глибокі професійні навички з обмеженим професійним горизонтом, завдяки чому їх експертна кваліфікація визнається у вузькому колі професійних інтересів, однак не виходить за його межі. Разом з тим генералісти мають широкий кругозір та поверхневі навички, що дає їм змогу швидко орієнтуватися в ситуації, але не приводить до посилення довіри з боку партнерів. Версатилісти, яким належатиме пріоритетна роль в інноваційному суспільстві, здатні застосовувати фундаментальні навички до певної сфери, що постійно розширюється, освоюючи нові компетенції та вибудовуючи більш тісні та колективістські відносини з оточуючими.

На міжнародному ринку праці до живої праці пред'являються найвищі вимоги, особливо до її загальноосвітньої та спеціальної підготовки та кваліфікації. Саме на цьому ринку діють такі умови найму, які обумовлені підвищенням загального рівня наукоємності світового суспільного виробництва на базі використання творчого потенціалу сучасного працівника. Конкуренцію на міжнародному ринку праці витримують лише представники найбільш кваліфікованої робочої сили, тоді як відсутність відповідності спеціальної професійної підготовки представників масових професій міжнародним вимогам значно ослаблює їх позиції на міжнародному ринку праці. Дані обставини зумовлюють існування бар'єра входження певних категорій на міжнародний ринок праці, який, насамперед, проявляється через необхідність реалізації низки заходів витратного характеру (вирішення питання щодо визнання дипломів про вищу освіту, створення більш досконалої системи організаційної інфраструктури державних і комерційних структур з працевлаштування громадян за кордоном) задовго до вступу в ринкові відносини.

Ринкова економіка має здатність до урівноваження різниці в умовах найму та оплати праці, що значно полегшує вільне переміщення робочої сили в рамках міжнародного ринку праці. Це передбачає наявність можливості залучення кваліфікованих спеціалістів з інших країн, які мають досвід роботи в ринкових умовах. Особливо це актуально в постіндустріальному суспільстві, оскільки підготовка національних кадрів такого рівня кваліфікації, насамперед, пов'язана з істотними матеріальними витратами та значним часовим лагом.

Працівники, які витримують конкуренцію на світовому ринку праці, – це якісно нова категорія, з іншими потребами, мотивами та професійною етикою. Працюючи у різних країнах, в міжнародних економічних структурах, вільно переміщуючись в межах світового господарства, вони засвоюють передові форми організації виробництва. Безсумнівно, отриманий працівниками досвід роботи в подальшому сприятиме модернізації зайнятості у рамках національного ринку праці.

Перехід до постіндустріального суспільства обумовлює необхідність удосконалення системи освіти, перегляду її технологій, змісту, уточнення оптимальної структури знань для усіх вікових груп населення. Саме тому важливими є такі напрями адаптування системи освіти до модернізації зайнятості в умовах інноваційних змін у суспільстві:

- забезпечення структурних зрушень в економіці в результаті посилення глобалізаційних тенденцій та технологічних змін;
- посилення ролі знань в усіх сферах діяльності, пов'язаних з новою інноваційною парадигмою суспільного прогресу;
- наростання інтеграційних тенденцій світового освітнього простору, що передбачає необхідність проведення єдиної освітньої політики, пристосування національних систем підготовки кадрів до змін умов глобалізованого ринку праці;
- необхідність забезпечення високого рівня професійної мобільності робочої сили;
- посилення конкуренції у сфері освіти, диверсифікація навчальних закладів, поява нових провайдерів освітніх послуг, у т. ч. транснаціональних;
- забезпечення безперервної освіти з метою підвищення рівня конкурентоспроможності робочої сили.

Загалом, реалізація процесу модернізації зайнятості з метою забезпечення вимог інноваційного суспільства неможлива без поліпшення якісних характеристик вітчизняної робочої сили, поширення інноваційних форм організації праці, стимулювання творчої, креативної праці, підвищення конкурентності освітніх послуг, активізації участі України у системі міжнародного розподілу праці.

7.4. Модернізація системи соціальної підтримки

Необхідність підтримки слабших завжди існувала в людській свідомості, адже це одна з основоположних рис, що вирізняє людство з-поміж інших біологічних видів. Еволюція форм суспільної підтримки може вважатися відображенням процесу розвитку людської цивілізації, причому жодна з цих форм не втратила своєї актуальності. Сучасні системи соціальної підтримки мають багатоступеневу, комплексну будову, що включають традиційні форми допомоги на рівні первинної територіальної, релігійної громади та різноманітні форми благодійності поряд із соціальним забезпеченням на загальносуспільному рівні через механізми страхування та бюджетного перерозподілу.

Зміцнення фінансової спроможності за рахунок впровадження обов'язкових схем фінансування (внески на соціальне страхування, податки на доходи) стало можливим, не в останню чергу, завдяки науковому обґрунтуванню економічної доцільності заходів соціальної підтримки. Як зазначав В.Петті, дозволити комусь жебракувати — значно дорожчий для держави спосіб утримання цих людей, ніж подбати про їхнє забезпечення. До категорій населення, що потребують державної підтримки, він відносив сиріт та бездоглядних дітей, людей з інвалідністю та інших немічних, а також безробітних [30]. Він закликав істотно збільшити державні видатки на допомогу бідним і нужденним, зокрема на організацію притулків для престарілих та інвалідів, госпіталів для хворих, житло та освіту для сиріт і бездоглядних дітей, організацію оплачуваних громадських робіт для безробітних.

Водночас впровадження державних заходів підтримки може викликати у певних верств населення спокус зловживання суспільними коштами, що призводить до їх неефективного використання. Є два основні способи запобігти зловживанням: врегулювання переліку випадків і обставин, коли надається державна соціальна підтримка, та залучення якомога більш широких верств населення до участі у формуванні суспільних коштів. Перший спосіб передбачає удосконалення адміністрування системи, включаючи перевірку права на одержання допомоги, другий — фактично забезпечує наявність такого права якщо не у всіх, то у переважної більшості населення.

Наразі у країнах ЄС структура надходжень до системи соціального захисту формується майже на паритетних засадах: 39,0% загального обсягу становлять бюджетні кошти, 36,7% — соціальні внески роботодавців, 20,1% — соціальні внески застрахованих осіб (табл. 7.1). Крім того, що внески працюючих забезпечують вагомий вклад у формування надходжень системи соціального захисту, в більшості європейських країн саме податки на доходи громадян становлять головне джерело надходжень до бюджету країни [31]. Тобто основним реципієнтом системи соціального захисту є населення, домогосподарства й індивіди, що дає їм фінансове й моральне право, в разі необхідності, одержувати допомогу за рахунок суспільних коштів.

В Україні ситуація інша. Основним джерелом надходжень до системи соціального захисту є соціальні внески роботодавців — майже 60% загального обсягу надходжень, ще 35,7% надходжень становлять бюджетні трансферти, тоді як соціальні внески застрахованих осіб — лише 5,1%. Хоча частка бюджетних трансфертів у надходженнях до системи соціального захисту в Україні та країнах ЄС майже однакова, слід враховувати, що прямі податки з доходів населення відіграють значно меншу роль у формуванні бюджету країни, ніж у країнах ЄС. Отже, населення України значно меншою мірою залучене до фінансу-

вання системи соціального захисту, що саме по собі є підґрунтям для поширення утриманських настроїв.

Таблиця 7.1

**Структура надходжень до системи соціального захисту в Україні
та країнах ЄС у 2009 р., %**

	Україна	ЄС-27
Соціальні внески роботодавців	59,1	36,7
Бюджетні кошти	35,7	39,0
Соціальні внески застрахованих осіб	5,1	20,1
Інші	0,1	4,1

Джерела: [32, с. 100–101], [33].

При цьому обсяг видатків на соціальний захист в Україні за співвідношенням з ВВП випереджає аналогічні показники багатьох країн ЄС (рис. 7.4). Лише упродовж 2007–2009 рр. ці видатки зросли майже на 90 млрд. грн. і досягли 240,2 млрд. грн., або 26,3% ВВП (у 2010 р. – 283,5 млрд. грн., або 25,9% ВВП).

Динаміка видатків на соціальний захист відносно обсягу ВВП упродовж 2007–2009 рр. зазнала істотного впливу рецесії. До 2008 р., принаймні упродовж десятиліття, цей показник у країнах ЄС тримався приблизно на одному рівні або навіть скорочувався, тобто видатки на соціальний захист зростали відповідно до темпів росту ВВП та можливостей їх фінансового забезпечення. В період рецесії зростання ВВП уповільнилося, а в багатьох країнах він скоротився, натомість збільшилися кількість осіб, домогосподарств, що потребували підтримки. Найвідчутніше зростання видатків на соціальний захист у процентному відношенні до ВВП відбулося в країнах, які найбільшою мірою постраждали від рецесії, зокрема в Ірландії та країнах Балтії. Змінився також функціональний розподіл видатків, зокрема істотно зросла частка видатків на підтримку безробітних, що викликало певне скорочення частки видатків на старість, яка раніше стабільно збільшувалася (табл. 7.2).

В Україні видатки на соціальний захист зростали випереджальними темпами порівняно з ВВП, тобто без урахування реальних можливостей економіки щодо їх фінансування. Причому зростання цих видатків відбувалося не лише в межах вже існуючих видів допомоги, а й за рахунок впровадження нових. Різноманітні пільги, соціальні виплати та соціальні послуги безпосередньо передбачені у 58 законах та більше ніж 120 підзаконних нормативно-правових актах. Причому не варто звинувачувати спадок колишнього СРСР, — переважна більшість з цих документів були

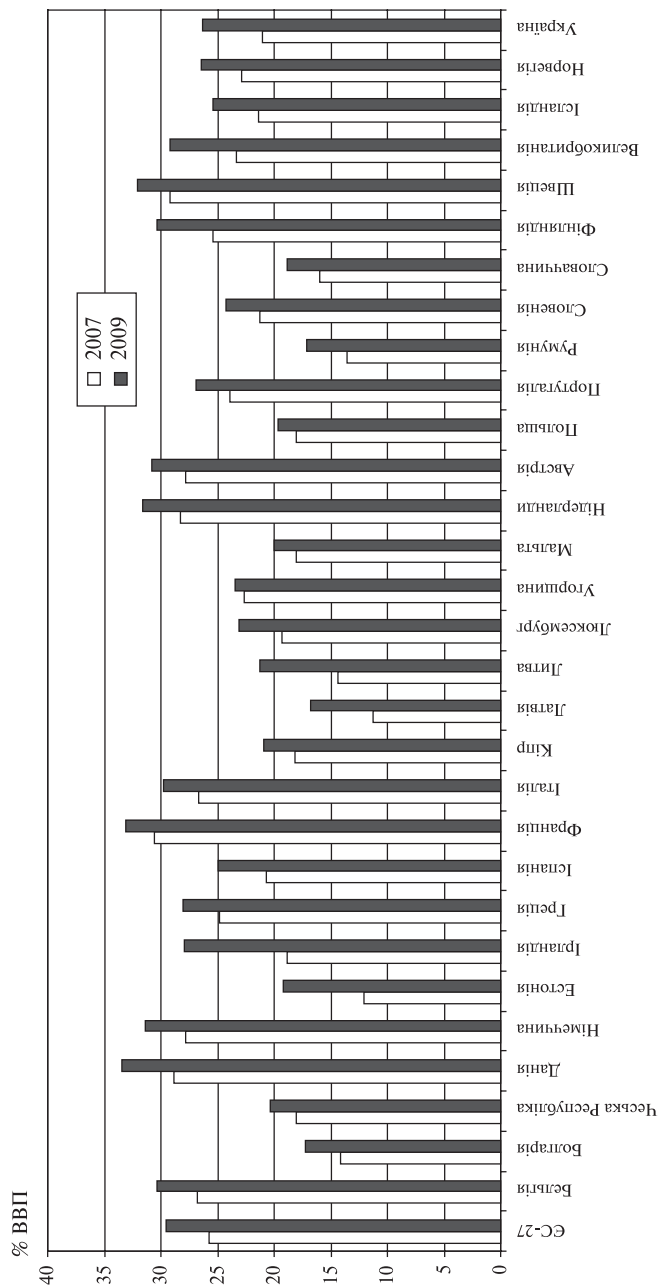

Рис. 7.4. Видатки на соціальний захист в Україні та інших країнах Європи, у % до ВВП

Джерела: [32, с. 13], [34].

прийняті вже за часів незалежності. Нині налічується близько 120 категорій пільговиків, з яких лише 45 категорій мають право на пільги за соціальною ознакою, а 57 — за професійною належністю. Водночас є понад 130 категорій одержувачів різних видів соціальних виплат, з яких лише 70 отримують виплати за соціальною ознакою, та близько 50 — за професійною належністю. Загальна чисельність громадян, які мають право на ті чи інші пільги, становить близько 15 млн. осіб (третина всього населення) [36].

Таблиця 7.2

Структура видатків на соціальний захист в Україні та ЄС, %

Функції соціального захисту	Україна				ЄС-27		
	2007	2008	2009	2010	2007	2008	2009
Хвороба/медичне обслуговування	19,6	18,2	17,5	18,3	29,8	29,6	29,6
Інвалідність	1,7	1,4	1,3	1,2	8,4	8,2	8,0
Старість	65,5	68,5	68,0	66,6	38,9	39,7	39,0
Втрата годувальника	0,8	0,8	0,8	0,8	6,3	6,1	6,0
Сім'я / діти	6,9	6,9	8,0	9,0	8,2	8,0	8,0
Безробіття	1,8	1,7	2,1	1,8	5,0	4,9	6,0
Житло	3,1	2,0	2,0	2,0	2,1	2,0	2,0
Інші ризики соціального відторгнення, що не входять до вищезазначених	0,6	0,5	0,3	0,3	1,4	1,4	1,4
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерела: [32], [35].

Масовий характер та розпорошеність соціальної підтримки за видами допомоги та категоріями одержувачів зумовлюють високий рівень соціальних видатків і величезний фінансовий тягар, передусім для роботодавців. Але найгіршими наслідками є мізерність кінцевого розміру допомоги та неповнота охоплення тих, хто справді потребує підтримки.

Порівняльний аналіз функціонального розподілу видатків в Україні та країнах ЄС (див. табл. 7.2) демонструє всю недосконалість існуючої вітчизняної системи соціального захисту. Понад дві третини всіх видатків сконцентровано на одному напрямі — захист старих людей, тоді як у країнах ЄС на цю функцію спрямовується в середньому 39% загального обсягу видатків.

Якщо низьку частку витрат на захист у зв'язку з втратою годувальника (0,8% в Україні проти 6,0% в країнах ЄС) ще можна пояснити порівняно високим рівнем зайнятості українських жінок, то структурна частка витрат на соціальний захист людей з інвалідністю (у 2009 р. відповідно 1,3% проти 8,0%) свідчить лише про те, що ця категорія населення залишається на узбіччі уваги українського суспільства.

Надзвичайно низька, порівняно з країнами ЄС, частка витрат на соціальний захист, пов'язаний з хворобою та медичним обслуговуванням, упродовж 2008–2009 рр. ще й помітно скоротилася (у 2007 р. — 19,6%, у 2009 р. — 17,5% проти незмінних 29,6% у країнах ЄС). Це свідчить про критично низьку увагу з боку влади та суспільства загалом до проблем здоров'я. В умовах відсутності обов'язкового медичного страхування хронічне недофінансування системи охорони здоров'я з бюджетних джерел є однією з головних причин низької тривалості життя українців. Наразі населення вимушене з власної кишені оплачувати вартість ліків та медичних товарів, значну частку медичних послуг з амбулаторного лікування та переважну більшість супутніх до медичних послуг. Кошти домогосподарств становлять понад 40% загальної суми витрат на охорону здоров'я, тоді як у країнах ЄС — зазвичай не більше 20% [37].

Низька частка витрат на соціальний захист безробітних (2,1% проти 6,0% у ЄС) свідчить аж ніяк не про крашу ситуацію на вітчизняному ринку праці, а про обмеженість доступу до отримання допомоги по безробіттю (особливо для сільських мешканців) та обмеженість заходів активної політики зайнятості.

Частки витрат на соціальний захист в Україні та ЄС збігаються лише за двома функціями: сім'я / діти (8%) й житло (2%). В Україні на захист сімей з дітьми витрачається значно більше коштів, ніж на захист по інвалідності, втраті годувальника та безробіттю разом. У країнах ЄС кожна з цих часток зіставна за вагомістю (6–8%).

Незбалансований розподіл відповідальності за формування надходжень до системи соціального захисту та ще більш диспропорційний розподіл її витрат за функціональними напрямками обумовлюють надзвичайно високий ризик соціального відторгнення в Україні. Концентрація витрат на виплаті пенсій за віком відбувається фактично через обмеження доступу до інших видів допомоги, гальмує розвиток повноцінного комплексу соціальних послуг.

При цьому слід зазначити, що в більшості країн ЄС населення характеризується істотно вищим рівнем старіння, ніж в Україні (рис. 7.5). Наприклад, в Німеччині, де частка осіб віком 65 років і старше сягає 20,4% загальної чисельності населення (найвищий показник серед країн Європи), за функцією «Старість» спрямовується лише третина загального обсягу витрат на соціальний захист; в Данії й Литві, де рівень старіння населення однаковий з Україною, — відповідно 37% і 41%.

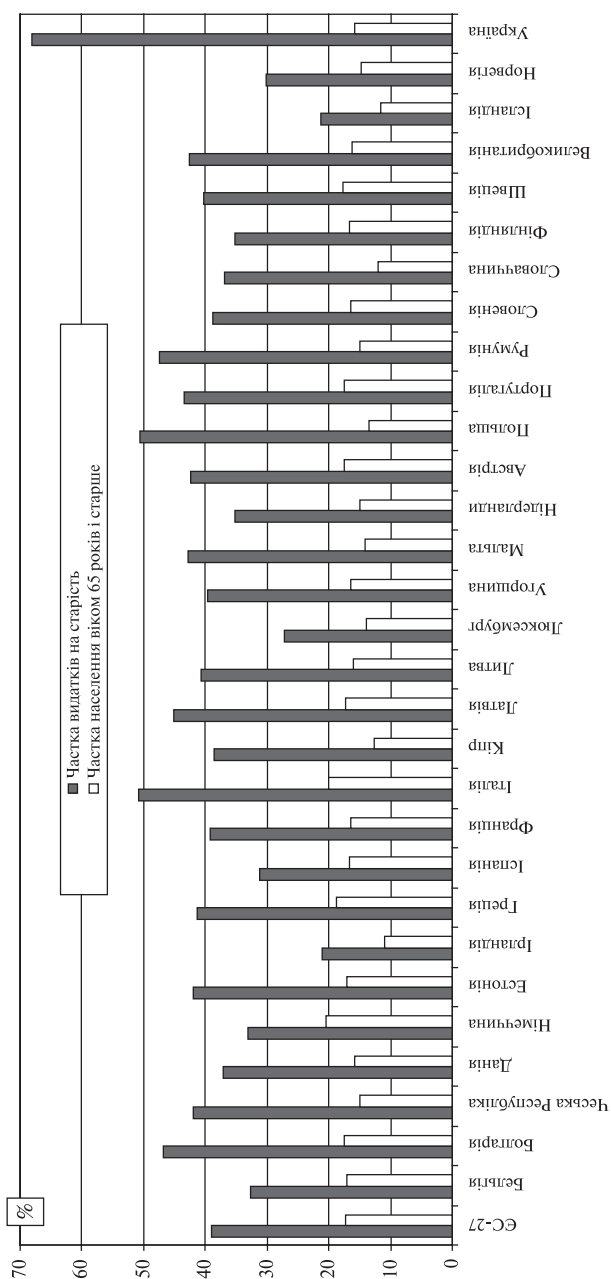

Рис. 7.5. Рівень старіння населення та частка видатків на соціальний захист старих людей в Україні та інших країнах Європи у 2009 р., %

Джерела: [32], [35].

Серед країн ЄС найвищу частку видатків за функцією «Старість» (понад 50% загального обсягу) мають Італія та Польща. Однак це досягається не за рахунок економії на здоров'ї – структурні частки видатків на соціальний захист, пов'язаний з хворобою або інвалідністю, близькі до середнього по ЄС рівня. Порівняно з Україною, в Італії та Польщі значно менше витрачається на житлові субсидії та сімейні / дитячі допомоги; при цьому частка витрат на соціальний захист у зв'язку з втратою годувальника істотно вища навіть за середній показник по ЄС. Тобто допомогу надають переважно неповним сім'ям у разі втрати годувальника, а не всім сім'ям при народженні дитини, як в Україні.

Потрібно мати на увазі, що рівень старіння населення невпинно зростатиме, всі існуючі демографічні прогнози одностайні щодо глобалізації та невідворотності цього процесу. Постає запитання – яке майбутнє очікує систему соціального захисту України, адже до середини 2020-х років рівень старіння перевищить 20% (нині – 15,9%), а співвідношення чисельності осіб віком 65 і старше з населенням 20–64 років (фактичні межі працездатного віку) перевищить 33% (нині – 22,5%) [38].

Як зазначав П.Дракер, демографічні зміни з усіх факторів розвитку найбільш значні й передбачувані, і можна доволі точно визначити напрям та часовий лаг їхнього впливу. Він називав поточні зміни в структурі населення «майбутнім, що вже сталося», і наголошував на обов'язковості їх урахування в практиці сучасного управління [39, с. 164–166]. Запобігти чи уникнути зовсім певних негативних наслідків процесу старіння не вдасться, але важливо максимально підготуватися до них, розробити заходи з метою їх пом'якшення, і одна з першочергових задач полягає в адаптації системи соціальної підтримки.

Необхідність модернізації пов'язана також з тим, що в Україні, на відміну від більшості країн Центральної та Східної Європи, упродовж перехідного періоду не було проведено реформи, спрямовані на адаптацію системи соціального захисту до ринкових умов. Радянська модель соціального забезпечення базувалася на таких принципах: обов'язкова зайнятість працездатного населення в суспільному виробництві, і завдяки цьому – максимально високий рівень зайнятості населення, в т. ч. жінок; робота переважно по найму на державних підприємствах; жорстке регулювання рівня цін і заробітних плат; формування фондів суспільного споживання без сплати страхових внесків. Початок ринкових перетворень, а з ними ліквідація обов'язкової зайнятості, приватизація або занепад державних підприємств, зростання приватного сектору економіки та самозайнятості, поява інфляції, безробіття і різних форм неформальної зайнятості зробили радянську модель соціального забезпечення нежиттєздатною. Тому в більшості країн з перехідними економіками соціальні реформи кінця 1980-х – початку 1990-х років проводилися саме як не-

від'ємна складова ринкових перетворень. Такі реформи були спрямовані, насамперед, на перехід від державного забезпечення до обов'язкового страхування, посилення відповідальності працівника за своє благополуччя, диверсифікацію механізмів та схем соціального забезпечення. У багатьох постсоціалістичних країнах було підвищено пенсійний вік, скасовано або істотно обмежено дострокові пенсії та інші соціальні пільги. Це дало можливість кращим чином збалансувати обсяг соціальних зобов'язань з обмеженими можливостями державних (суспільних) фінансів під час перехідного періоду, і відкрило шлях до подальших структурних реформ.

В Україні курс на ринкові реформи, в т. ч. у соціальній сфері, також було проголошено, проте, як уже зазначалося, реальні кроки здійснювалися зовсім в іншому напрямі, — практично вся соціальна політика була зведена до поширення вже існуючих або впровадження нових пільг та привілеїв. Лише в останні два роки почали ініціювати соціальні реформи, які давно мали б бути проведені — підвищення пенсійного віку, посилення адресності соціальної допомоги тощо. У той же час великими є ризики, що навіть останні вжиті заходи можуть не дати очікуваного результату.

На нашу думку, основними перешкодами на шляху реформування системи соціальної підтримки залишаються:

— Патерналістські традиції у відносинах між державою й населенням. Радянське минуле привчило громадян до того, що всі питання за них вирішує держава (саме на цьому будувалася міфічна «впевненість у завтрашньому дні»). У свою чергу, політики та керівники схильні перебільшувати свою особисту роль в досягненні будь-яких позитивних результатів, і готові демонструвати крайній популізм, не особливо вдаючись у подробиці фінансових можливостей бюджету країни. Практика прийняття рішень без належного фінансово-економічного обґрунтування призвела до того, що сукупний обсяг соціальних зобов'язань набагато перевищує можливості системи суспільних фінансів, і значна їх частина не може бути виконана ніколи.

— Відсутність системних реформ в економіці і, як наслідок, — низький рівень економічної активності та зайнятості населення, деструктивні зміни в розподілі зайнятих за секторами економіки та статусно-професійними групами, низька продуктивність зайнятості (в самому широкому розумінні цього терміна) та критично низький рівень участі населення у соціальному страхуванні. Станом на початок 2012 р., чисельність застрахованих осіб, за яких сплачуються внески, становила 13,7 млн., тобто лише 2/3 загальної чисельності зайнятого населення, або половину населення працездатного віку [40].

— Особливості законодавства та судової практики. Зокрема, ст. 22 Конституції України говорить, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Буквальне трактування цієї статті часто використовується як аргумент проти проведення реформ у соціальній сфері. Серед останніх прикладів можна навести звернення групи народних депутатів до Конституційного суду України щодо визнання норм Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» про підвищення пенсійного віку, вимог до стажу, обмеження максимального розміру пенсій, деякі інші такими, що суперечать Конституції. Щоправда, Конституційний суд відмовився розглядати це клопотання, пославшись на необґрунтованість претензій. Але пізніше надійшло конституційне подання від Верховного Суду України щодо неконституційності обмеження розмірів та зміни інших умов виплати пенсій та щомісячного довічного грошового утримання суддів, і ця справа була прийнята у провадження; нині ведеться її підготовка до розгляду [41]. Не виключено, що Конституційний суд України винесе рішення на користь суддів, і це може створити прецедент для перегляду всіх інших заходів пенсійної реформи.

На нашу думку, соціальна підтримка повинна бути організована як ієрархічна система, сукупність соціальних програм, спрямованих на захист та підтримку добробуту населення. Ієрархія встановлюється за спроможністю програми вирішувати комплекс проблем: від програм працевлаштування (мають надаватися в першу чергу як всеохоплюючі) до програм допомоги бідним (надаються, якщо інші програми непридатні або не дали результату).

Всі соціальні програми мають бути побудовані на таких принципах:

- *активність* — максимальна спрямованість на соціальне залучення учасників програми та заходи соціальної профілактики (запобігання зубожінню та відторгненню);
- *строковість* — обмеження тривалості терміну виплати (одноразова виплата, певний цикл виплат) або обмеження періоду часу включення до програми (певні когорти населення чи календарний період, коли можна звернутися);
- *фінансова забезпеченість* — чітко визначене джерело фінансування та оцінка потоку видатків на весь період виплати чи на довгострокову перспективу (а не в межах одного-двох бюджетних років як тепер).

Реформи мають здійснюватися не в пожежному порядку, а на випередження; вони повинні набути регулярного, навіть неперервного характеру, адже зміни в населенні, в соціально-економічній ситуації відбува-

ються постійно. Відповідно, перелік та параметри соціальних програм мають регулярно переглядатися, їх актуалізація та ієрархія — здійснюватися відповідно до змін ситуації та пріоритетів розвитку.

При цьому надзвичайно важливо підтримувати «реформаторський тонус» серед населення. Звісно, не йдеться про якісь штучні експерименти, але готовність до змін, сприйняття новацій як основні ознаки мобільності теж потребують тренування. Нині мобільність населення України надзвичайно низька за всіма її проявами, а в соціальному напрямі — особливо. Це значно ускладнює процес модернізації українського суспільства, адже відсутнє розуміння того, що в умовах ринкової економіки та демократичного устрою держава може гарантувати лише мінімум соціальних благ, головна відповідальність — на самій людині.

Що стосується напрямів модернізації системи соціальної підтримки, на нашу думку, слід визначити два основні: посилення адресності та цілового використання.

Посилення адресності передбачає, зокрема, розширення сфери застосування процедур перевірки на нужденність, у т. ч. із використанням методів непрямої оцінки доходів. Наразі в Україні соціальна допомога, що надається з перевіркою на нужденність, становить лише 2,3% загального обсягу видатків на соціальний захист, тоді як у країнах ЄС — в середньому близько 11%, а в багатьох країнах «старої» Європи — 14% і більше (рис. 7.6).

Перевірка фактичного рівня добробуту, а не формальний розгляд справи за пред'явленими довідками, є нормальною світовою практикою щодо осіб, домогосподарств, які претендують на одержання соціальної допомоги від суспільства. До таких перевірок вдаються не лише державні соціальні служби, а й приватні благодійні організації, адже це дає змогу переконатися в тому, що допомога справді необхідна.

Найскладнішим питанням є визначення переліку видів державної соціальної підтримки, що надаватимуться на умовах перевірки, та критеріїв, за якими оцінюватиметься рівень добробуту. Оскільки проведення перевірок істотно збільшує видатки на адміністрування системи, передусім, необхідно дотримуватися принципу економічної ефективності, — контрольні процедури доцільно застосовувати для достатньо поширених і затратних видів допомоги з потенційно неоднорідним контингентом одержувачів. У країнах ЄС найчастіше з перевіркою на нужденність надають такі види допомоги: сімейні / дитячі, на житло, у зв'язку зі старістю, по інвалідності, по безробіттю, у зв'язку з іншими загрозами соціального відторгнення.

Для того, щоб перевірку фактичного рівня добробуту населення не сприймало як образу чи втручання в особисте життя, ця процедура має бути належним чином організована. Потрібна активна соціальна робо-

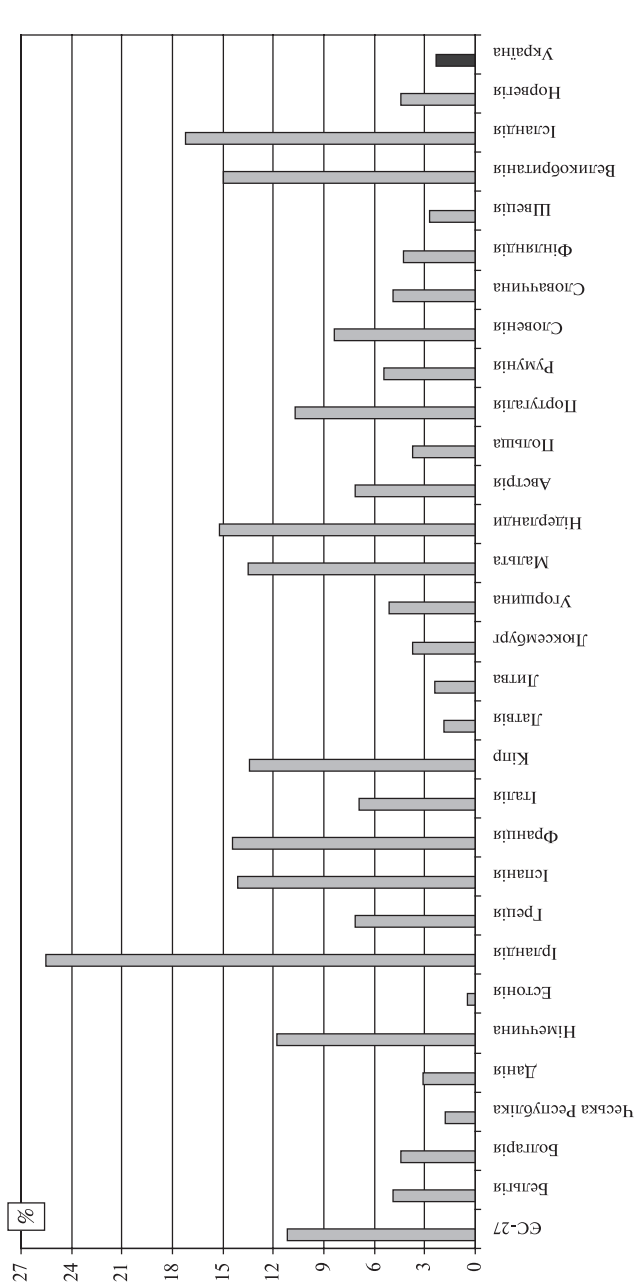

Рис. 7.6. Частка видатків на соціальну допомогу з перевіркою на нужденність в Україні та інших країнах Європи у 2009 р., %

Джерела: [32], [42].

та, щільна взаємодія всіх соціальних служб, територіальних органів виконавчої влади та місцевого самоврядування із залученням громадських організацій, щоб не чекати, поки людина дійде до зубожіння й звернеться за допомогою, а самим виявляти людей, сім'ї, які потрапили у скрутне матеріальне становище чи складні життєві обставини, своєчасно надавати підтримку, здійснювати заходи з «профілактики» бідності.

Посилення цільового використання передбачає, передусім, збереження й розширення негрошової складової: надання та спільне споживання соціальних послуг, розбудова інфраструктури тощо. Радикальні заклики щодо монетизації соціальних пільг мають бути переглянуті, адже надання соціальної допомоги у вигляді соціальних послуг, товарів та інших видів допомоги «в натурі» дає змогу переконатися в їх адресному та цільовому застосуванні. Заміна соціальних послуг, пільг тощо грошовою виплатою можлива лише за впевненості, що гроші будуть використані за призначенням, або, принаймні, не на шкоду одержувачу.

Наразі в Україні немонетарні заходи соціальної підтримки становлять лише 16% загального обсягу видатків на соціальний захист, тоді як у країнах ЄС – в середньому майже 35%, а в Данії, Ірландії, Нідерландах, Швеції, Великобританії, Ісландії, Норвегії – 40% і більше (рис. 7.7). Величезне відставання України за цим показником викликано, передусім, низькими видатками на охорону здоров'я, зокрема на надання медичних послуг та товарів, а також на заходи реабілітації людей з інвалідністю та послугу безробітним.

Надзвичайно важливим компонентом є покращання механізмів бюджетування соціальних програм, зокрема соціальних послуг. З цієї метою за результатами дослідження існуючих технологій, структури і функцій управління бюджетами і міжбюджетними відносинами необхідно створити управлінський механізм використання спільної власності територіальних громад і сприяти вирішенню інвестиційних проблем регіону.

Посилення соціального захисту дітей, що потребують особливої уваги суспільства. Проблеми соціального захисту дітей завжди є актуальними у будь-якому суспільстві. Це пов'язано з тим, що діти, через властивий їм недостатній для самостійного життя рівень життєвого досвіду, завжди мали та матимуть потребу в повсякденній опіці дорослих, а на рівні державної влади – в соціальному захисті.

Протягом 2006–2011 рр. було здійснено низку заходів, спрямованих на підвищення рівня захисту дітей, сімей з дітьми, серед яких: удосконалення механізму влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до сімейних форм опіки; розширення різноманітних форм фінансової підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування на місцевому рівні; запровадження допомоги при уси-

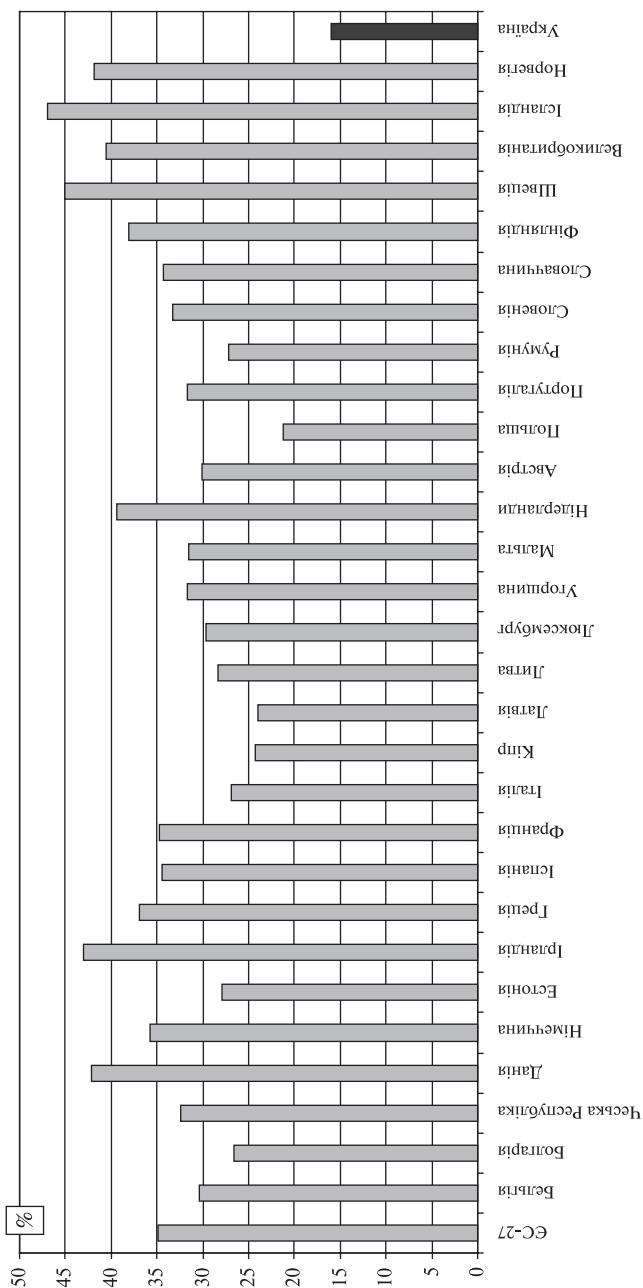

Рис. 7.7. Частка витратів на натуральну складову соціальної допомоги в Україні та інших країнах Європи у 2009 р., %

Джерела: [32], [42].

новленні дитини; посилення соціального захисту багатодітних сімей; активізація соціально відповідального бізнесу у сфері захисту дитинства; впровадження довготривалих соціальних проектів замість одноразових соціальних акцій та ін. Незважаючи на це, значна кількість проблем залишається невирішеною, тому відсутній помітний прогрес в реалізації реформ у системі опіки та піклування. Становище ускладнюється ще й тим, що реформування системи соціального захисту і допомоги дітям здійснюється в складних економічних умовах, що призводить до підвищення соціальної напруженості та посилення соціальної нерівності.

Нині в Україні діє державна монополія на надання соціальних послуг і, як наслідок, низька якість та неефективність витрачання бюджетних коштів. Крім того, у системі соціального захисту відмічаються стагнація та використання застарілих методів і форм роботи, низький рівень якості соціальних послуг, невідповідність наявної соціальної інфраструктури сучасним вимогам. Водночас негативний вплив на стан сфери соціального захисту має недостатня кваліфікація персоналу, невисока якість підготовки фахівців, відсутність мотивації до саморозвитку у співробітників соціальних служб, що, в свою чергу, обумовлено низьким рівнем заробітної плати, відсутністю економічної мотивації, непрестижністю роботи в сфері соціального захисту.

Нагальними є також проблеми допомоги сім'ям, що перебувають у складних життєвих обставинах (далі — СЖО), раннє їх виявлення, забезпечення безпеки дітей в сім'ї, недостатність координації між суб'єктами соціальної роботи із сім'ями, які опинилися в СЖО, та комплексного вирішення питань таких сімей.

Зокрема, потребує вдосконалення система виявлення дітей, які потребують допомоги, бо на сьогодні практично відсутня цілеспрямована, продумана стратегія співпраці органів системи опіки та піклування щодо оперативного виявлення дітей. Крім того, недостатнім є раннє виявлення сімей, де спостерігається асоціальна поведінка батьків. Водночас практично відсутня відповідальність за ненадання інформації про виявлених дітей.

Актуальним є також питання обліку дітей та сімей в СЖО. Так, нині має місце неузгодженість баз даних органів опіки та піклування, недостатнім є рівень обміну інформацією щодо окремих категорій дітей, що, в свою чергу, унеможливило інтегрування баз даних.

Неузгодженість спостерігається і в питаннях щодо супроводу вилученої дитини та сім'ї, що опинилась у СЖО. Практично відсутні форми альтернативного тимчасового влаштування.

Повсякчас відмічаються порушення термінів при прийнятті судових рішень про надання статусу дитині.

Незважаючи на зростання кількості прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, цей процес просувається досить повільними темпами. Низьким є також рівень усиновлення в країні, тому система усиновлення (особливо, національного) потребує удосконалення, адже кандидати у батьки орієнтовані переважно на усиновлення дітей молодшого віку; особливо гостро стоїть проблема з усиновленням дітей з особливими потребами та ВІЛ-інфікованих дітей. Негативним чинником є також низький рівень підготовки батьків-вихователів.

Актуальними є проблема соціальної адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і низький рівень їх соціального включення, особливо гостро стоїть питання забезпечення житлом таких дітей.

Недостатнім є фінансування соціального захисту дитинства. Діюча система матеріальної підтримки сімей з дітьми не відповідає сучасним вимогам. Переважно вона не має адресного характеру, внаслідок чого допомоги та пільги мало впливають на добробут сім'ї.

Враховуючи зазначені проблеми, необхідною є модернізація соціального захисту дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Головною метою є влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї. Першочерговим, звичайно, є залишення дітей у кровних родинах. Пріоритетність сімейного влаштування дітей, що залишилися без піклування батьків, зокрема, визначена Конвенцією ООН про права дитини та Сімейним кодексом України.

Відповідно до проведеної адміністративної реформи функції щодо захисту дітей, які потребують особливої уваги суспільства, переважно передані Міністерству освіти і науки, молоді та спорту України, частково — Міністерству соціальної політики України (наприклад, догляд за дітьми-інвалідами). Водночас відбувається розпорошення функцій в органах опіки та піклування щодо прийняття рішень стосовно вразливих категорій дітей. Тому необхідним є створення єдиного органу виконавчої влади, відповідального за формування та реалізацію державної політики щодо сім'ї та дитинства, який прийматиме рішення стосовно дитини і братиме на себе відповідальність за її долю.

З метою посилення соціального захисту дітей необхідним є:

- чітке розмежування обов'язків усіх органів, що входять до системи опіки та піклування, щодо взаємодії, взаємоінформування та відповідальності кожної зі сторін;
- виявлення сімей, які можуть опинитися у СЖО, на ранній стадії кризи, створення системи профілактики неблагополуччя сім'ї (соціальна, медична, психологічна допомога тощо), робота з попередження потрапляння дітей в інтернатні заклади;

- запровадження дієвої системи соціально-психологічної підготовки та соціальної підтримки для майбутніх усиновлювачів і батьків-вихователів, розробка механізмів притягнення до відповідальності осіб, які неналежним чином виконують свої батьківські обов'язки;
- залучення ресурсу недержавних організацій щодо надання соціальних послуг сім'ям, які опинилися у СЖО;
- здійснення системної підтримки і сприяння соціалізації та інтеграції в суспільство дітей-сиріт та дітей, що залишилися без батьківського піклування, у т. ч. після закінчення перебування в інтернатних закладах;
- виховання та реабілітація дітей у родинних або максимально наближених до них умовах, підготовка дітей до дорослого життя;
- підвищення якості соціальної допомоги, розробка та закріплення стандартів діяльності в системі соціального захисту відповідно до європейських стандартів;
- розвиток патронатних форм тимчасового перебування дітей, які не мають статусу;
- удосконалення системи національного усиновлення, зокрема, заохочення сімей, що всиновлюють дітей з особливими потребами, та ВІЛ-інфікованих дітей;
- створення єдиного державного реєстру дітей, що потребують соціального захисту;
- створення системи адресного фінансування вразливих категорій дітей.

Список використаних джерел до розділу 7

1. Офіційний веб-сайт Human Development Report Office (HDRO) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://hdr.undp.org/en/humandev>
2. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов. — М. : Ось-89, 1997. — 255 с.
3. *Дюркгейм Э.* Самоубийство: Социологический этюд / Пер. с фр., с сокр.; Под ред. В.А.Базарова. — М. : Мысль, 1994. — 399 с.
4. *Туган-Барановский М.И.* К лучшему будущему. Сборник социально-философских произведений. — М. : «Российская политическая энциклопедия», 1996. — 528 с.

5. *Струве П.Б.* Интеллигенция и революция / Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции. — М., 1909.
6. *Петти В.* Трактат о налогах и сборах / Серия «Библиотека «Элит-класс». — М. : Ось-89, 1997. — 112 с.
7. Human Development Report 2010 — 20th Anniversary Edition. The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development. — С. 143.
8. Соціальне залучення в Україні: європейський вибір та інституції соціального сектору: Аналіт. доповідь. — К. : ПРООН Україна, 2010. — 84 с.
9. *Зиганшина Н.* Школы не знают, куда деть деньги // Газета.ru. — 7.07.11. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.gazeta.ru/social/2011/07/07/3688437.shtml>
10. *Ядуха В.* Продумані рішення // Організатор. — № 19. — 2011. — С. 20–21.
11. Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
12. Офіційні звіти про проведення зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників загальноосвітніх навчальних закладів України у 2009, 2010 та 2011 роках / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Український центр оцінювання якості освіти [Електронні ресурси]. — Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua>; <http://www.testportal.gov.ua/index.php/text/vidp/>
13. Обучение на протяжении жизни в условиях новой экономики (Серия “Актуальные вопросы развития образования”). — М. : “Алекс”, 2006. — 264 с.
14. Гамбургская декларация об обучении взрослых: Принята пятой Международной конференцией по образованию взрослых, Гамбург, Германия, 14–18 июля 1997 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/hamburg_decl.shtml
15. Обучение на протяжении всей жизни [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.norge.ru/helelivsstudium/>
16. *Тихаева В.В.* Система понятий в сфере дополнительного образования взрослых в современной Германии / Материалы международной заочной научно-практической конференции «Педагогическая наука: прошлое, настоящее, будущее» — 30 марта 2011 г. — НП «Сибирская ассоциация консультантов» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sibac.info>
17. *Аванесов В.С.* Проблема модернизации образования [Електронний ресурс]. — Режим доступу: innclub.info/wp.../Аванесов_для-сайта_PCM_2356_стр_обр_ПНП-00.doc

18. *Адамский А.* Модернизация образования невозможна без оценки его качества: интервью РИА Новости [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://pedagog-prof.org/index.php?option=com_k2&view=item&id=124
19. Интернет-сообщество преподавателей и мастеров начального и среднего профессионального образования [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.profbrazovanie.org/t1468-topic>
20. Концепция модернизации российского образования на период до 2010 года: приложение к приказу Минобразования России от 11.02.2002 № 393. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sincom.ru/content/reforma/index1.htm>
21. *Маркарянц С.* Япония: государственная политика в области образования [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://vasilieva.narod.ru/ptpu/15_2_98.htm
22. Модернизация образования — требование времени [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gcon.pstu.ac.ru/pedsovet/programm/ced1-71.htm>
23. Модернізація України — наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. — К., 2011. — С. 44—54.
24. Офіційний веб-сайт Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/>
25. Офіційний веб-сайт ООН з питань освіти, науки та культури [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unesco.org>
26. *Делягин М.Г.* Мировой кризис: Общая теория глобализации: Курс лекций. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : ИНФРА-М, 2003. — 768 с.
27. Новый курс: реформы в Україні. 2010—2015. Національна доповідь / за заг. ред. В.М.Гейця [та ін.]. — К. : НВЦ НБУВ, 2010. — 232 с.
28. *Фридман Т.* «Плоский мир»: Краткая история XXI века / Томас Фридман; пер. с англ. М.Колопотина. — М. : АСТ МОСКВА: Хранитель, 2007. — 601 с.
29. ERM REPORT 2010: Extending flexicurity — The potential of short-time working schemes / European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. — Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2010. — VIII, 125 p.
30. *Петти В.* Тракта о налогах и сборах / Серия «Библиотека «Элит-класс». — М. : Ось-89, 1997. — 112 с.
31. *Ткаченко Л.Г.* Особливості фіскального навантаження в Україні // Демографія та соціальна економіка. — № 2(16). — 2011. — С. 147—155.

32. Національні рахунки соціального захисту (НРСЗ) України у 2009 році: Стат. бюл. / Відп. за вип. І.В.Калачова. — К. : Держкомстат, 2010. — 120 с.
33. Веб-сайт Євростату [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tps00108&language=en>
34. Веб-сайт Євростату [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tps00098>
35. Веб-сайт Євростату [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tps00106>
36. Національні рахунки соціального захисту (НРСЗ) України у 2010 році: Стат. бюл. / Відп. за вип. І.В.Калачова. — К. : Державна служба статистики України, 2012. — 145 с.
37. Національні рахунки охорони здоров'я (НРОЗ) України у 2010 році: Стат. бюл. / Відп. за вип. І.В.Калачова. — К. : Державна служба статистики України, 2012. — 150 с.
38. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 року / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://idss.org.ua/public.html>
39. *Дракер, Питер*. Управление, нацеленное на результаты: Пер. с англ. — М. : Технологическая школа бизнеса, 1994. — 200 с.
40. Офіційний веб-сайт Пенсійного фонду України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/article?art_id=199926&cat_id=94750
41. Офіційний веб-сайт Конституційного суду України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.csu.gov.ua/uk/publish/article/173765>
42. Веб-сайт Євростату [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=spr_exp_gdp

ВИСНОВКИ

Модернізація національної економіки є органічною складовою модернізації всього українського суспільства разом, оновлення суспільних відносин та держави загалом. Цей процес постає як певний соціальний проект, спрямований на засвоєння комплексу соціально-технологічних новацій, введення їх в «тіло» суспільної свідомості та господарську практику, забезпечення їх домінування та ефективного використання, тобто прогрес суспільства на засадах демократизації, технологічного оновлення.

Слід виокремити два основні напрями реалізації модернізаційного проекту: забезпечення стабільного функціонування національної економічної системи, а також економічного розвитку. При цьому новими вимогами до змісту і якості економічних процесів мають стати: максимальна економія ресурсів; впровадження нових технологій і продуктів; забезпечення конкурентоспроможності продукції — задля досягнення цілей модернізації і забезпечення економічного зростання, яке характеризується толерантністю до навколишнього середовища та істотним підвищенням економічної ефективності господарської діяльності. Відповідно основні зусилля при реалізації модернізаційного проекту необхідно зосередити на:

- здійсненні структурної трансформації продуктивних сил, у т. ч. у бік їх екологізації;
- підвищенні еколого-економічної ефективності господарської діяльності;
- підвищенні соціально-економічної ефективності господарської системи регіону;
- розширенні ємності внутрішнього ринку;
- усілякій підтримці випуску високотехнологічних товарів, зокрема: визначення переліку високотехнологічних товарів як продукції високотехнологічних виробництв, яка конкурентоспроможна на зовнішньому ринку; економічне стимулювання високотехнологічних виробників, експортерів високотехнологічних товарів;
- розвитку імпортозаміщуючих виробництв;
- технічному переоснащенні класичних для України галузей з метою підвищення їх екологічності, ресурсоефективності виробництва, конкурентоспроможності продукції;
- впровадження сталих моделей виробничого та невиробничого природокористування.

Системність підходу до здійснення українського модернізаційного проекту вимагає зміни не тільки економічних, а і культурних, соціальних

та демографічних підвалин оновлення суспільства, вимагає його консолідації навколо ідеї сильної та ефективної нації. Проте уявлення про конфігурацію соціально-демографічних чинників модернізації національної економіки на сьогодні практично не сформовано. Відповідно, політика не використовує цей резерв для модернізаційного прориву. У зв'язку з цим авторський колектив запропонував модель конфігурації соціальних та демографічних факторів, які можуть бути залучені для досягнення цілей модернізації економіки.

Для забезпечення практичної реалізації соціальної відповідальності як чинника модернізації, національна стратегія соціально-економічного розвитку має передбачити:

- конструювання відповідної національної інституційної структури (системи правил і норм), яка заохочувала б ініціативну і добросесну поведінку (робила б таку поведінку найбільш доцільною з усіх можливих альтернатив), сприяла б відповідальним практикам, а також гарантувала б невідворотність реакції соціуму на безвідповідальну поведінку (не стільки у вигляді кримінального чи іншого юридично оформленого переслідування, скільки у вигляді певного широкого спектра можливих наслідків безвідповідальності для всіх без винятку членів суспільства незалежно від статусу, соціального впливу чи достатку). В умовах сучасної України повинна відбутися кардинальна трансформація соціальних максим на шталт «багатий, бо вкрав» і «чесний, тому й невдаха» шляхом утвердження істин «багатий, бо працюючий», «чесний, бо інакше неможна»;
- боротьбу з корупцією не стільки шляхом посилення покарання за корупційні діяння, скільки максимального зниження «ціни законотрухняності» (законотрухняна поведінка повинна стати найлегшим способом отримання необхідних благ; тоді корупційні ініціативи як ризиковані і непевні втратять економічний сенс), забезпечення чіткості й однозначності тлумачення законодавчих норм, усунення взаємної невідповідності і суперечностей чинних законодавчих актів, масштабна автоматизація бюрократичних процесів (без залучення чиновника як посередника між державою і громадянином);
- пропагування «комунітарного» підходу до управління соціально-економічним розвитком (у т. ч. концепції «місцевого патріотизму»), за якого громадяни асоціювали б себе і своє майбутнє найперше з громадою (в малих соціальних групах на зразок громади соціальні зв'язки і соціальний вплив сильніші, ніж на рівні держави (нації) і менш ієрархічні, ніж в організаціях), оцінювали свої здобутки та невдачі з урахуванням впливу на соціальне

- оточення, сприймали б характеристики такого оточення як невід'ємний фактор особистої успішності;
- всебічний і постійний розвиток громадянського суспільства, в надрах якого формуються внутрішні настанови ініціативності, активності й усвідомлення індивідом себе як частини соціуму і водночас — творця соціальної дійсності (знання про громадянські права та механізми їх відстоювання індивід має отримувати з ясел, тоді ж має починатися формування громадянської гідності як чесноти; державна політика має передбачати постійний діалог з організаціями громадянського суспільства; критерії державного сприяння розвитку таких організацій повинні бути єдиними і недискримінаційними);
 - активізацію розвитку підприємництва як моделі поведінки самодостатньої і творчої особистості, здатної долати труднощі і створювати вартість (утвердження середнього класу): підприємництво — це талант і покликання, прояв якого не обмежується господарською діяльністю; соціально свідомий і діяльний індивід має стати основною ціллю усіх реформаторських зусиль держави.

Авторами монографії доведено незавершеність процесів переходу до сучасних режимів народжуваності і смертності в Україні, висвітлено дуалістичний характер старіння населення з акцентом на нових вимогах до систем охорони здоров'я і соціального захисту та їх адаптації до демографічних та епідеміологічних змін.

Специфіка змін у моделі народжуваності за період незалежності України полягає в їх зумовленості спільним впливом кризових суспільно-економічних явищ трансформаційного періоду з явищами, характерними для другого демографічного переходу, настання якого в Україні прискорилося внаслідок імпорту нових соціальних та економічних інститутів, взірців поведінки (у т. ч. у шлюбно-сімейній сфері), притаманних країнам з розвинутою ринковою економікою.

Соціально-демографічними ознаками сучасної моделі народжуваності в Україні є специфічне «постаріння» материнства, зумовлене поширенням феномену «відкладання» народження дітей до моменту здобуття професійної освіти, економічної незалежності, та поширення позашлюбної народжуваності. Становлення сучасної моделі народжуваності зумовлює нові вимоги до пронаталістської політики, висуваючи на передній план створення належних умов для збереження репродуктивного здоров'я, поєднання материнства з професійною зайнятістю, а також інструментів підтримки (як фінансової, так і організаційної) материнства / батьківства протягом усього періоду виховання дітей.

Незавершеність процесу переходу до сучасного режиму смертності в Україні характеризують такі відмінності порівняно з країнами ЄС:

- вища ймовірність передчасної смертності і зростаюче переважання її рівня;
- істотна статева диференціація;
- поєднання у структурі смертності як сучасних, так і архаїчних рис (зокрема, високих рівнів смертності внаслідок екзогенних чинників) та більш ранній вік смерті через хронічні неінфекційні хвороби.

Таким чином, на сучасному етапі Україна має значні резерви подовження тривалості життя, передусім за рахунок зниження передчасної смертності населення та використання обумовлених епідеміологічним переходом можливостей, які вже реалізовані розвинутими країнами світу.

Явище старіння як прояв трансформації вікової структури населення у процесі демографічного переходу у плані його соціально-економічних наслідків (як у світовому контексті, так і в реаліях сучасної України) має дуалістичний характер, відображаючи як досягнення у царині зниження смертності й подовження тривалості життя, можливості, пов'язані з подовженням трудоактивного періоду та збільшенням тривалості здорового життя, нагромадженням досвіду і накопиченням людського капіталу, так і проблеми щодо забезпечення фінансової життєздатності пенсійних систем через скорочення частки трудоактивних контингентів, покриття зростаючих витрат на системи охорони здоров'я і соціального захисту тощо. Окреслено рекомендації для соціально-демографічної політики щодо підтримки дітородної активності населення, зниження передчасної смертності, запобігання негативним наслідкам старіння та використання переваг, пов'язаних з подовженням трудоактивного періоду.

У ході аналізу соціально-економічного складу населення в Україні встановлено, що країна й дотепер вирізняється консервацією праценадлишково-орієнтованої соціально-професійної структури зайнятого населення з надто високою часткою представників найпростіших професій; зростанням частки зайнятих у традиційних галузях сфери торгівлі й послуг на тлі незначної частки праці, задіяної у виробництві інформації, наукомісткої продукції; переважанням таких зрушень у професійному складі та галузевому розподілі зайнятих, які не сприяють прискореному формуванню та ефективному використанню сучасного інтелектуального капіталу в Україні. Серед проблем, що мають місце у царині формування та відтворення сучасної соціально-економічної структури населення в Україні, особливо виділено відсутність ефективного механізму, який забезпечував би перехід від освіти до зайнятості, доволі низький попит на високоосвічених та кваліфікованих працівників, дефіцит робочих місць з належними умовами праці та рівнем її оплати, недосконалість наявної системи оновлення-примноження професійних знань.

Як у пошуку важелів модернізації економіки, так і в оцінці її результатів необхідно орієнтуватись на такі соціально-демографічні індикатори суспільного розвитку – соціально-професійну структуру, рівень освіти та навчальну активність населення, тривалість життя і його активного здорового періоду, економічну активність тощо.

Міграційна політика має бути спрямована на максимальне використання результатів міграції в інтересах розвитку. Зокрема, з метою ефективного використання зароблених мігрантами за кордоном коштів, покращання умов для акумуляції цих заробітків в українських банках, варто запровадити державні гарантії на валютні депозити заробітчанин, вивчити можливість поширення серед мігрантів спеціальних державних облігацій.

Для заохочення повернення заробітчанин на батьківщину, сприяння їх реінтеграції необхідно розробити загальнодержавну, а також регіональні (для регіонів, охоплених найбільш масовою міграцією) програми конкретних дій, де передбачити: різні форми надання мігрантам необхідної інформації та консультацій щодо працевлаштування, започаткування бізнесу, інших питань; процедури визнання набутої за кордоном кваліфікації; програми для учнів та студентів, спрямовані на полегшення для них продовження навчання в Україні, тощо.

Варто вивчити можливість зменшення мита на ввезення мігрантами інструментів та устаткування для започаткування власного бізнесу в Україні, запровадити схеми надання дешевих кредитів на основі накопичувальних рахунків мігрантів для набуття освіти, розв'язання житлового питання, відкриття малого бізнесу, продумати систему податкових пільг для мігрантів, які повертаються такладають зароблені за кордоном кошти у власну справу.

Доцільно у співпраці з діаспорами поширювати серед мігрантів інформацію щодо можливостей працевлаштування чи відкриття власного бізнесу на батьківщині. На окрему підтримку заслуговують українські школи, створені в низці країн перебування мігрантів, які є могутнім важелем повернення заробітчанин на батьківщину.

Модернізація економіки певний час може проходити без принципових змін у суспільстві, проте відсутність суспільних перетворень буде гальмувати економічні процеси. Основне питання – як вплинути не тільки на фінансові сторони життєдіяльності домогосподарств, а й на їх психологічні настанови, адже саме вони формують бачення моделі споживання, схильність до ощадливості, розуміння балансу між сьогодишніми потребами та впевненістю в майбутньому.

На даному етапі необхідно здійснювати системні перетворення у всіх сферах життєдіяльності суспільства, які можуть змінити психологію споживача, а згодом рівень його доходів та споживчу поведінку, та зробити домогосподарство не тільки споживачем, а й інвестором у майбутнє. Пропаганда споживчої культури, підвищення купівельної спроможності

доходів, протидія утриманським настроям, сприяння конкурентоспроможності вітчизняних товарів стануть запорукою трансформації моделі споживання в напрямі модернізації економіки та суспільства.

Інвестиційний потенціал домогосподарств має стати важливим джерелом модернізації економіки завдяки зростанню доходів від зайнятості, зменшенню економічно необґрунтованої диференціації в доходах та формуванню середнього класу. Політика широкого залучення інвестиційних коштів населення та пропаганда заощадливості як моделі модернізованого суспільства дадуть змогу в найближчій перспективі забезпечити економічні ресурси модернізації економіки.

В умовах трансформаційної економіки процес капіталізації набуває всеохоплюючого відтворювального характеру, виходячи за межі банківської сфери і фондового ринку. Його вплив розповсюджується на галузі соціальної інфраструктури, особливо на види діяльності, що пов'язані з розвитком інтелектуальних ресурсів. Авторами монографії запропоновано економічний механізм інтенсифікації процесу капіталізації: нові технології бюджетування в соціальних галузях; методи формування і використання цільового капіталу; впровадження принципів автономності бюджетних закладів, корпоративної соціальної відповідальності державно-приватного партнерства та розширення кредитних ресурсів.

Оскільки ознакою модернізації є не лише економічне оновлення, а й зміна цінностей, настанов, поведінки людей, політика модернізації має характеризуватися комплексністю, охопленням усіх сфер життєдіяльності, усіх рівнів та складових державного та суспільного життя, включаючи і зміну ідеології соціальної політики.

Людина модернізованого суспільства стає не лише об'єктом соціальної політики, а більшою мірою — суб'єктом, який має докладати власних зусиль і мати власну відповідальність щодо здобуття освіти, збереження здоров'я, матеріального забезпечення. Отже, йдеться про розподіл відповідальності між суспільством та індивідумом у забезпеченні належної якості життя.

Модернізація соціальної сфери неможлива без розробки та впровадження відповідних моделей модернізації зайнятості, оптимізації співвідношення гнучкості та захищеності на ринку праці. Закономірним для високотехнологічних секторів економіки стає превалювання тенденції до збільшення обсягів попиту на висококваліфікованих спеціалістів-універсалів, що не тільки мають спеціалізовану професійну підготовку, а й успішно оволодівають навичками підприємницької та управлінської діяльності.

Серед напрямів адаптування системи освіти до модернізації зайнятості в умовах інноваційних змін у суспільстві слід зазначити:

- забезпечення структурних зрушень в економіці в результаті посилення глобалізаційних тенденцій та технологічних змін;

- посилення ролі знань в усіх сферах діяльності, пов'язаних з новою інноваційною парадигмою суспільного прогресу.

Соціальна підтримка має бути організована як ієрархічна система сукупності соціальних програм, спрямованих на захист та підтримку добробуту населення. Ієрархія встановлюється за спроможністю програми вирішувати комплекс проблем: від програм працевлаштування (мають надаватися в першу чергу як всеохоплюючі) до програм допомоги бідним (надаються, якщо інші програми непридатні або не дали результату).

Соціальні програми мають бути побудовані на таких принципах:

- активність — максимальна спрямованість на соціальне залучення учасників програми та заходи соціальної профілактики (запобігання зубожінню та відторгненню);
- строковість — обмеження тривалості терміну виплати (одноразова виплата, певний цикл виплат) або обмеження періоду часу включення до програми (певні когорти чи календарний період, коли можна звернутися);
- фінансова забезпеченість — чітко визначене джерело фінансування та оцінка потоку видатків на весь період виплати чи на довгострокову перспективу (а не в межах одного-двох бюджетних років, як тепер).

Перелік та параметри програм мають регулярно переглядатися, їх актуалізація та ієрархія здійснюються відповідно до зміни ситуації та пріоритетів розвитку. Реформи повинні здійснюватися не в «пожежному» порядку, а на випередження; при цьому необхідно підтримувати реформаторський тонус — населення мусить звикати, що держава й суспільство можуть гарантувати лише мінімум соціальних благ, послуг, а головна відповідальність — на самій людині.

Надзвичайно важливим компонентом є покращання механізмів бюджетування соціальних програм, зокрема соціальних послуг. З цією метою за результатами дослідження існуючих технологій, структури і функцій управління бюджетами і міжбюджетними відносинами необхідно створити управлінський механізм використання спільної власності територіальних громад і сприяти вирішенню інвестиційних проблем регіону.

Системність підходу до здійснення українського модернізаційного проекту ставить в центр уваги політичної еліти, публічної влади, наукової спільноти та інститутів громадянського суспільства не тільки економічні, а і культурні, політичні, соціальні та демографічні підвалини оновлення суспільства, вимагає його консолідації навколо ідеї сильної та ефективної нації.

На думку авторів, сформовані уявлення про конфігурацію соціально-демографічних чинників модернізації суспільства можуть стати вагомим резервом для здійснення модернізаційного прориву.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки

(Колективна монографія)

Дослідження виконано авторським колективом
під керівництвом
академіка НАН України,
доктора економічних наук, професора
Лібанової Е.М.

Редактор Денисов А.Ф.

Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки Тілікіної Н.В.

Підп. до друку 07.2012 р. Формат 60х84/16
Папір офсетний. Гарнітура NewtonC. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 16,02
Наклад 300 прим. Замовл. № _____

Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України
Україна, 01032, м. Київ, бульвар Т. Шевченка, 60.
тел. (044) 486-62-38; e-mail: demography@idss.org.ua
<http://www.idss.org.ua>

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серії ДК №33 ВІД 16.07.2002 р.

ТОВ "КОНУС-Ю"
Україна, 01011, м. Київ,
вул. Панаса Мирного, 26, оф. 210